63.3(5Абх)
Б59

ВАЛЕРИ
БИГУАА

АҦСНЫ АҬОУРЫХ

аб

63.3(5Аб)
Б 59

ВАЛЕРИ БИГУАА

АԤСНЫ АҬОУРЫХ

(1921 шықәсанӡа, иаазыркьаҿны)

29718

Аҟәа — 1992

Анаукатә редактор

аҭоурыхтә наукақуа ркандидат, адоцент Гьаргь АМЦБА

АВТОР ИҞНЫТӘ

Аԥсуа бызшәа арҿиара иазкны Аԥсны аиҳабыра ирыдыркылаз аҳәынтҟарратә программа ишаҳәо ала, ҳашколкуа рҿы ахуҷкуа аҭоурых иахыслароуп аԥсышәала. Аха аԥсышәала ицәажәо, артцагашәҟу акум, цхыраагӡакгьы ҳзыҭмыжьит, агазеҭкуеи ажурналкуеи уарла-шәарла ирнылало астатиаҟуа алаҳамтцозар. Иашоуп, уи усмариам, иааинырсланы, «аҭла иқуцаланы», уаҩы изыҟатцом. Аамҭа аҭахʻуп. Убри аҟынтә сара аду сеазысымкит. «Аԥсны аҭоурых (аиҿцәажәаракуа рцикл)» аҿы сеааныскылт. Ҳажәлар ржәытәи-рҿатәи ирызҿлымҳау, дарбанызаалакгьы, иаашьҭыхны дзыԥхьаша, зеилкаара изымариахашаҿы. Уи, «амариара» иабзоураны, итцаргуацәгьамхар алшоит иара убас зызқуаҭыԥ зыдгьыл гуакьаҿ иҟамлаз аԥсуа мҳаџьыркуа ирхылтцыз, амшын-нырцә инхо ҳашьцәа рзгьы. Усҟан сара смиссиа насыгӡеит ҳәа иазысԥхьаӡон.

Хронологиала «Аԥсны аҭоурых» иатцанакʻуеит раԥхьаӡа абри адгьыл ауаҩы ишьапы нықуиргылазар инаркны аԥсуа жәлар рыԥсҭазаараҿы асовет-мчра анааиз аҽнынӡа ибжьанакыз аамҭа...

Сара сеазысымкит асовет-мчра ааизараахыс Аԥсны иҟалаз аиҭакракуа ртәы: аполитикаҿы, асоциалтә-економикатә ԥсҭазараҿы, акультураҿы. Ишԥаҩтәым? Иҩтәуп. Аурыс царизм зыбжа зымнаххьоу, аҟырҭуа меньшевикцәа згуы ашьаҟуаҟуа ҭартцахьоу аԥсуа жәлар асоветмчра агура ргеит. Иахатцгылт. Жәытә-натә аахыс ашәышықусаҟуа иргуылганы имырҩашьакуа иааргаз раԥсуара еиқузырхашаз, рыԥсадгьыл бзиаху рыбжьы нагӡаны иқуҩуа иҟазтцашаз, изыхьчашаз акы еиԥш иԥхьаӡаны. Аха дук мыртцыкуа ргуыӡракуа башахеит: рконституциатә зинкуа хдырҟудааит, ретнодемографиатә ситуациа аҽаԥсахит, еилыӡрааӡа иҟалеит, даҽа жәларык ирылазмырҩашьо рмилаттә ԥсихологиеи адунеи иакулоу рбызшәа-хазынеи атымитыша иаахықугылт... Урт зегьы ҭоурыхʻуп.

Абри аамҭа иазк'у азанааҭтә литература ыҟоуп. Егьмаҷзам. Знапы иҵыҵызгьы зыжәлар рҿахуы аҳәара зылшашаз аҵеицәадуқуа роуп. Аха усҟан «адунеи амаа зкыз» апартиатә-биурократиатә система рҿыднарҟьомызт. Ирушаз днаруамызт. Ирҳәашаз днарҳәомызт. «Ар ирнымиац дхаҵаӡуӡуоуп» — урҭ рганахь ала изакуызаалакь гхак ҟаҳамҵароуп. Анцәагьы иҳаҭәеишьом. Иҟаҵатәу акызатҵәык ауп: Асовет-аамҭа иаҵанак'уа аӡсуа жәлар рҭоурых азҵааракуа, шамахамзар, зегьы ҿыц иҭцаатәуп. Иахьатәи ауаҩы иблақуа рыла иахуаӡшҷы. Ҳәарас иаҭах'узеи, иҳамоу аусумҭақуа иахьынӡауала ахархуара рзуны. Иавамыжькуа. Нас ауп, рҵагоума, цхыраагӡоума — иарбанызаалакь, — аҩра уаҩы инапы аналеикыша. Иахьазы — игуаӡьыуарацәоуп.

Еиҭасҳәоит. Ари ашәҟухуҷы аҿы сара уеизгьы-уеизгьы уаҩы имаҳац акгьы сзымҳәазар ауеит. Аҭоурых ҭызҵаауа изы. Уи абраҟа сара схы иасырхуаз алитература даӡхьахьеит, идыруеит, хымӡада. Аха иҟоуп, ҭоурыхтә хҭыскуак рганахь ала, сара схатәинтерпритациа аныҟасҵо, уи атәы зыҩхьо автор игуаанагара санавагыло. Иҟоуп, терминкуак аӡсышәала иҭыҵхьоу аусумҭақуа рҿы ишаҳӡыло акумкуа, зынӡа аҿакала ианеиҭазго. Аӡхьаҩ исымеикыша ҟалар алшоит. Еиҳагьы еиӡьасшьоит: аус иамыхуозар, иаӡырхагахом. Иаҳзеиӡшуп.

«Аӡсны аҭоурых» зызк'у, зегьы раӡхьаӡа иргыланы, аҿар роуп. Иахьыҟазаалакь. Заӡхьаҟа идгыылкуаарыхыҩхараны иҟоу инадыркны хнаукеи ҳкультуреи ҵәатәышьаҟаны ирыцагылаша рҟынӡа.

1. АԤСНЫ АԤХЬАӠАТӘИ АУААЖӘЛАРРАТӘ ШЬАҚУГЫЛАШЬААН

Аԥсны адунеи аҿы згь раԥхьаӡа ауаҩытәыҩса дзыҟунагалаз атәылақуа иреиуоуп. Уи аԥсабаратә ҭагылазаашьа — аҳауа-ҟуанда, абна-беиа, адгьыл-чашәра — иабзоураны, архантроп ҳәа изышьҭоу ажәытәуаҩ ишьҭақуа абри адгьыл нануижьҭеи хуышә-нызқьшықуса ирхыҵәҳәоит. Згь реиҳа ақура змоу баҟоуп ҳәа ирыԥхьаӡоит Иашҭыху иҟоу ажәытәҭыԥ. Археологцәа иҟарҵо апериодизациа аганахь ала уахуаԥшуазар, уи ашель иаҵанакʻуеит. Иҟоуп уи шель иатәуп ҳәа зҳәо аҵарауаагьы.

Археологиатә периодизациа атәы анаҳҳәа, иазгуаҳҭап, аԥхьаӡатәи ауаажәлараатә шьақугылашьа х-периодк рыла ишыршо атәгьы: ахаҳәтә, аҵьазтә, аихатәы. Урҭ рахьтә аамҭадуҵәҟьа згаз ахаҳә ауп — ҳера ҟалаанӡа а-3-тәи азқьышықусанӡа иааит. Ахаҳәаамҭа ахаҭагьы ажәытәхаҳә — палеолит, абжьарахаҳә — мезолит, аҿатәхаҳә — неолит ҳәа еихыршоит. Палеолитгьы ҩ-ҵьараны иршоит: ажәытәхаҳәԥасеи ажәытәхаҳәкьасеи рыла. Абри ажәытәхаҳәԥасоуп изҵазкʻуа шельнӡа, шель, ашель, мустье ҳәа изышьҭоу апериод-хуҷкуа.

Шельнӡа иҟаз ажәытәхаҳәԥасаӡа иаҵанакʻуа абаҟақуа рыда, Аԥсны баҟас иҟоу згьы уԥылоит.

Ажәытәхаҳәԥаса анҵәамҭазы, мустье азы, Аԥсны иқуз анеиндерталуаҩ иԥсҭазаараҿы аиҭакра дуқуа ҟалеит. Амшын кыр илаҟуит. Нас, иаалырҟьаны, ахьҭабааԥс аҿалт, анаҟу ықулеит. Ауаҩы уи аҳаԥы дыҵаналт. Имч зықухоз агыгшәыгқуеи ашәарахқуеи шьны рцәақуа ишәхаирԥеит. Ихушҭаара мца агимырхеит. Иҿеиқуирхеит.

Мустье ашьҭахь ауп ауаԥсгьы иахьатәи ауаԥсы иҭеиҭыԥш анааихуаз. Дхуыцуа, ихы крыԥнаҟо даналага. Реырыԥсахит, еиҳа ихуо иҟалеит, имыругақуагьы. Ашьапы акит ажәытәхаҳәкьаса.

Ажәытәхаҳәкьасаан — 40-12 нызқьшықуса рышьҭахь — абри адгьыл иқуыз ауаԥсы — Ҳамо саԥиенс — ашьанҵа иалхны аҳәызбақуеи, аихацқуеи, аԥсацаркуеи, аҵәгуыркуеи рыҟатцашьа иҵеит. Дшәарыцон, аԥсыз ик‘уан. Ақьалақуа иргылон. Аԥсабара дахьаиааиқуоз рацәахеит.

Ажәытәхаҳәкьасааноуп, изларҳәо ала, ажьрацәаратә шьақугылашьа аныҟала — ан лышьҭрала. Абри апериод иадырҳәалоит ауаԥсы «цьара акыҟазар ҟалап» ҳәа игуы иаанаго, «еиҳа зымчу» рыгура иго, дрыцәшәо, аха дагьрықугуыӡ‘уа даналагазтәи аамҭа — аетнологиаҿ анимизм, тотемизм, фетишизм, магиа ҳәа изышьҭоу адинтә хытцхырҭақуа рцәыртцра. Ажәытәхаҳәкьасазоуп ашьапы анакыз аҟазарагьы: асахьаҭыхра, акуашәра уҳәа убас егьыртгьы.

Ажәытәхаҳәкьаса анцәамҭаз ауаԥсы Аԥсны ахыиатцыхуеи дырхыст, ак нимыжьт — гатәыла дазымкызт шьхатәылахьгьы дԥаскьеит. Уи атәы зҳәо аматериалкуа рацәоуп. Аҵарауаа ргуаанагарала, урҭ ирнубаалоит апратоетностә цәаара.

Мезолит ҳәа изышьҭоу абжьараххаҳә — хера ҟалаанӡа а-12-тәи азқьышықусеи 8-тәи азқьышықусеи ирыбжьанакыз аамҭа — иатцанак‘уа абаҟақуа Аԥсны неиԥсымсрада иуԥылоит.

Ииашоуп, Мезолит хыхьтәи апалеолит иатәуп зҳәо аҭоурыхҭтцааԥсцәагьы ыҟоуп, аха реиҳараԥсык, — «Мезолит хазы иҟоуп», — рҳәоит, избанзар ауаатәыԥса рекономикатә ԥсҭазаареи рсоциалтә шьақугылашьеи рҿы абри апериод азы аиҭакрақуа кыр ҟалеит. Усҟан ауп ахыци-ахумпали анцәыртц, усҟан ауп адгьыл ақуаарыхра ацәаара уаԥсы ибо иаланагаз, ахаҳә ҟьаҟьақуа кылтцәаны ахуы анырхартцаз. Ицәыртцит аԥхьаӡатәи адгьылқуаарыхратә мыруга — аеага. Аԥсны ирԥшааз амезолиттә нхарҭақуа рҿы археологцәа ирбеит ашыжәла. Амезолитаамҭа иатәуп, иаҳҳәап, Цьамԥал, Хуԥыниԥшаҳәа, Қуачара ухәа аҭыԥқуа жәпакы рҿы ицырхыз аматериалкуа.

Неолит хера ҟалаанӡа 8-тәи азқьышықуса инаркны х. ҟ. а-5-тәи азқьышықусанӡа иааит. Неолит азоуп еиҳагьы аиҭакрақуа аныҟала. Ууанӡа ауаԥсы аԥсабара ина-

ҭоз ала акузҭгьы ихы шныҟуигоз, уажәы, аҽеолит азы, ауаҩы аарыхра наҟ аиркит, араху анитцеит, анышәаԥшь иалхны акәыҩраматәа аҟатцашьа итцеит. Амала, ашәарыцареи афатәеизгареи атцакы шрымац ирыман. Урҭ рылагьы дхуарҭамызт макьана ауаҩы. Неолит иатцанак'уа абаҟақуа раԥхьа игылоуп Гудоуҭа ақалакь азааигуара — Қьысҭрықь ирыԥшааз абаҟақуа. Неолит ауп изыдҳәалоу ҳәа ргуы иаанагоит атцарауаа Аԥсны зегь раԥхьаӡа анхамҩаус зонала аҽеанашазтәи аамҭа — алаҟуырақуа рҿы адгьылкуаарыхра аԥыжәара анагаз, аԥсҭақуеи ахутцақуеи рҿы арахуааӡарахь ауаа еиҳа рхы анкыдыртцаз. Аԥсҭауааи архәуааи рыбжьара иҿиеит атауареиҭныԥсахлара. Аҿиара шамац иаман аԥҳәыс лроль. Аԥҳәыс лакун, еиҳарак, аҽеага зкыз. Иаарых'уаз. Ахатца дшәарыцаҩун.

Ҳ. Ҟ. ахубатәи-аԥшьбатәи азқьышықусақуа рзы Аԥсны ахьынӡанаӡааӡоз ахархуара ауа иалагеит абҩа. Аха аҳаҳәтә мыругақуагьы шыҟац иҟан. Уи азоуп абарҭ азқьышықусақуа ирытцарк'уа аамҭа абҩахаҳәаамҭа — Енеолит — ҳәа изашьҭоугьы. Енеолит аан аматриархат ықутцит. Аԥыжәара ааникыло далагеит ахатца. Ҳәарас иаҭахыузеи, абҩатә мыругақуа ахьцәыртцыз, урҭ рыла ахатца еиҳа ааиго дахьалагаз иабзоураны, ицәыртцит, иҿиеит патриорхат ҳәа изышьҭоу апериод. Енеолит иатцанак'уа культуроуп, иаҳҳәап, Очамчыра ақалақь азааигуара ирԥшааз ажәытәнхарҭа.

Апатриорхалтә бзазара иқуиааит ахатца дызхагылаз аҭаацәара. Ицәыртцит аҳазнхара, уимоу ахатәмалгьы ахы аацәытцнарҳәҳәеит. Абык ихылтцыз ахацәа хазыхаз аҭаацәарақуа аԥыртцо иалагеит, аха раб иԥыртцны хара ицаны инхомызт, икуша-мыкуша рҽеааныркылон. Иҟалеит аԥсуаа абиԥара ҳәа изышьҭоу асоциалтә цәыртцра — патронимиа. Зааиатцгьы иазгуаҳҭап: абиԥарақуа рҽеанеидыркыла ижәлахеит, ажәлақуа — жәлархеит.

Ҳера ҟалааӡа ахԥатәи аҩбатәи азқьышықусақуа рзы Аԥсны аҵьаз цәыртцит. Анхамҩаҿы аҵьазлых аиааира агеит.

Аԥхьаӡатәи ауаажәларратә шьақугылашьагьы анлаҳарахь ахы археит. Иааигуахон аепоха ҿыц — аԥхьаӡатәи ауаажәларратә шьақугылашьа зыԥсахшаз аепоха. Уи уасхырс иатцан аиха.

Апатриархалтә бзазара Аԥсны ахьынӡанаӡааӡоз, зегьынцьара, ахра ауан аҵьаз, ахы анцәырнага инаркны аиха даараӡа инарылатцәаанӡагьы. Уи атәы ауааԥсыра

рыҧсҭазаара аганқуа зегьы шьахулатцәҟьа ирныҧшит: рынхамҩеи рматериалтә культуреи инадыркны рдоуҳатә ҭагылазаашьа аҟынӡа. Усҟан ауп ршьапы анырказ, иаҳҳәап, адамрақуа (адольменқуа), уи ганкахьала, аҩаганкахьала — Абрскьыл ихҳәаау алегенда. Абри аепоха иақушәоит Нарҭаа ражәабжькуа рыҿиарагьы, иашоуп сиужетқуак аматриархат аангьы рышьаҭа рҳахьан, аха...

2. АЖӘЫТӘЗАТӘИ АҨСУАХЫЛҴШЬҬРАҚУА

Аҧсуаа — жәытә-натә аахыс Қавказ иқунхо жәларуп. Қавказ иашьагуыҭу ашьхарыуаа иреиуоуп.

Қавказ инхоит еиуеиҧшым амилаҭқуа: ақырҭқуа, аерманқуа, азербаиџьанқуа уҳәа ирацәаҩны. Аха Қавказтәи ажәларқуа анаҳҳәо, Қавказ иқунхо ажәларқуа зегьы аҵанакӡом уи. Аҵарауаа гуҧҩык Қавказтәи ажәларқуа рҭаацәара ҧшь-ҵьараны иршоит: ақарҭвелқуа, аҧсуа-адыгьақуа, аваинахқуа, адаҕьсҭанқуа. Ақарҭвелқуа ргуыҧ иаҵанак'уеит ақырҭқуа, агырқуа, ашәанқуа. Амала, ажәытә агыршәа хазы иҟамызт, идиалектын, азанбызшәа иатәын. Азан-бызшәа иатәуп алаз-бызшәагьы. Адаҕьсҭанцәа ргуыҧ иаҵанак'уеит: ауарцәа, алезгинцәа, адаргьынқуа, алакцәа, аҭабасаранцәа уҳәа убас егьырҭгьы. Зынӡа 30-бызшәа рҟынӡа ыҟоуп Даҕьсҭан.

Аваинахцәа ҳәа изышьҭоу ачеченцәеи аингушқуеи роуп, еиҳарак. Иҟоуп аваинахқуеи адаҕьысҭанқуеи гуыҧк иатәуп, еизааигуоуп ҳәа згуы иаанаго аҵарауаагьы.

Аҧсуа—адыгьа гуыҧ иатәуп: аҧсуаа, абазақуа, адыгьақуа — иахьа аедыгьқуа, ачарқьазқуа, аҟабардақуа ҳәа изышьҭоу. Урҭ бызшәак ауп ирымоу, насгьы ачарқьазқуагьы, аҟабардақуагьы, дара аедыгьқуагьы, зегьы, «адыга» ҳәоуп рхы ишашьҭоу. Аҧсуааи аедыгьқуеи ирыбжьагылан абыхуқуа (аублаа), аха, Қавказтәи зибашьра иахҟьаны, урҭ ықуӡааит. Ҧытҩык нханы иҟоуп Ҭырқутәылан, аха рбызшәа рцәызхьеит.

Абарҭ Қавказтәи ажәларқуа рыҩнытцҟа шьала-дала еизааигуоу аҧсуа-адыгьақуеи аваинах-даҕьсҭанқуеи роуп. Ақарҭвелқуа хазуп.

Егьырҭ, иаҳҳәап, аерманқуа, индоевропатәи ажәларқуа рҭаацәара иаҵанакуеит. Азербаиџьанқуеи, абалҟарқуеи, аҟарачқуеи, анаҩеиқуеи, атиуркбызшәа зҳәо ажәларқуа иреиуоуп. Ауаҧсқуа, ататқуа, аталыш-

ԥуа, аԥуырдԥуа — аԥьамбызшәаԥуа зҳәо ажәаларԥуа ирҭәуп. Аԥьамԥуа ирыцарк'уан дара ауаԥсаа зхылтцыз аланԥуагьы. Аха иахьа бзазаратә культурала ауаԥсԥуа Ԥавказ иԥуынхо ашьхарыуаԥуа иаҳзааигуоуп.

Атцарауаа ишырҳәо ала, аԥсуааи адыгьаԥуеи ирзааигуан хԥа-ԥшьба ныԟԥь шыԥуса рышьҭахь. Азиа-мачԥ иԥунхоз ахылтцшьҭраԥуа — ҳаҭҭаа. Ҳаҭҭаа ирзааигуан рҳәоит ажәытәхытцхырҭаԥуа рҿы зыхьӡ хԥыло акасԥуеи абешлааи. Аеҭноним «каск» атәы зҳәо ашәԟуԥуа Баԥазԥьеитәи архив аҿы ишьҭоуп, хеҭҭбызшәала иҩны 3200 шыԥуса рышьҭахь. Иара Ԥавказ ахьӡтцәԟьагьы абызшәадырыҩцәа «каск», «кас-кас» иадырҳәалоит. Аҿак ала иахҳәозар, аԥьазтә епохаан Азиа-мачԥ инхоз абарҭ ахылтцшьҭраԥуа роуп генетикла изеиуоу «Ԥасоги» ҳәа аурыс хытцхырҭаԥуа зыӡбаху рымоу ахылтцшьҭраԥуа. «Ԥасоги» ҳәа аурысԥуа зышьҭаз адыгьаԥуа раԥуп.

Азиа-мачԥ инхоз акасԥԥуа реиԥш, ажәытәҩыраԥуа рҿы уаҩы иԥылоит абешлаа рыӡбахугьы — Ҭиглаҭԥаласар I ҳәа ҳера ԟалаанӡа а-2-тәи азԥьышыԥуса антцәамҭазы Ассириа иахагылаз аҳәынҭԥар иҩымҭаԥуа рҿы. Аҭоурыхҭтцаацәа ргуы ишаанаго ала, антикатәи ахытцхырҭаԥуа рҿы иахԥыло аеҭноним «аԥсилԥуа» «абешла» иадҳәалоуп, аҩбагьы дацк иатәуп.

Аԥсуа-адыгьа хылтцшьҭраԥуа ажәытәӡа Азиа-мачԥиԥунхоз ҳаҭҭаи акасԥԥуеи абешлааи хылтцшьҭрак ишатәыз, бызшәалагьы ишеилибакаауаз атәы рҳәоит иара убас аеҭнологиеи атопонимикеи. Синоԥа Акамԥсыс, Арыԥса, Аԥсара, Дәабзы, Сыԥса, Малҭаԟуа, Чаԟуа, уҳәа Ҭыркутәылантә абрахь, Ԥавказԟа, ухы рханы уҿаауахар, амшынеиԥуа аԥшаҳәаҿы иуԥыло атопонимԥуеи агидроноимԥуеи кыр аԥсышәала, ма адыгьабызшәала ишцәажәо умбарц залшом. Атцарауаа ари азтцаара иалацәажәахьеит, уи иазкны амонографиатә усумҭаԥуа ҭрыжьхьеит. Реиҳараҩык еицҿакны ирҳәо акоуп: Аԥьазтә епохаан Азиа-мачԥ Мрагылараҩадатәи аган инаркны, амшынеиԥуа инаваршәны, Мрагылараладатәи Ԥавказнӡа аԥсуааи адыгьԥуеи ржәытәхылтцшьҭраԥуа шынхоз атәы.

Аимак-аиҿак цәырнагахьеит аиха анцәыртц, ҳера ԟалаанӡа 1-тәи азԥьышыԥусазы, Ԟалԥьҭа (Ԥолхида) иԥуынхоз ахылтцшьҭраԥуа етносс изтцазк'уаз атәы зҳәо азтцаара.

Ҭоурыхҭтцааҩцәаԥуак ргуаанагарала, ажәытәӡа Ԟалԥьҭа ҩ-хәынҭԥаррак ыԟан: акы — Ԟалԥьҭа акалҭаҿ,

егьи — Ҟалӷьҭа ахахьы. Абри, аҵыхутәантәи аҳәынҭқарра иаҵанак'уан аҧсуахылҵшьҭракуа рӷьырак. Уи гуенсырҭасгьы иамаз Фазис (Пҕуҭ) акун.

Ҟалӷьҭа ахахьы иҟаз аҳәынҭқарра аладатәи аҳәааҟуа Аҧсара (Чорохи) азиас аҟынза иназон, аха агуалпагара шыҟоу ала, усҟан аҧсуаа рхылҵшьҭракуа кыр иааскьахьан. Фазис азиас иҩаркны, арахь, Мраҭашәарафадахь ишьҭаз адгьылқуа ракуын изқунхоз. Алада, Фазис лахыс, алазхылҵшьҭракуа иркхьан.

3. АҦСУА-ХЫЛҴШЬҬРАҚУА АНТИҚАТӘИ АЕПОХААН

Антика зқьышықуса рҟынза аҵанак'уеит — ҳера Ҟалаанза I азқьышықуса аҽанааҩнашоз инаркны ҳера V ашәышықусанза. Акультура аганахьала уахуаҧшуазар, уи абырзенцәеи аурымцәеи рҳәынҭқарракуа адунеи андырхыц-хыцуаз аамҭа иақушәоит. Иара атермин «антика» ахаҭагьы латын ажәоуп, «ажәытәра» ауп иаанаго.

Ҳ. Ҟ. I азқьышықуса аҽааҩшамҭаз Амшынеиқуа мрагыларатәи аҧшаҳәаҿы инхоз аҧсуа-хылҵшьҭракуа рыбзазараҿы аиҭакра дукуа Ҟалеит. Анхамҩаус аҿы аиха рылаҵәеит. Амҽхак ҭбаахеит адгьылқуаарыхра, еиҳаракгьы алаҟуыракуа рҿы. Аҿаҩакуа рҿы арахуаазара аҧыжәара шамац иаман. Аҿиара аиуит нара убас анапҟазарагьы: ажьира, аҳаҧшьазра, аҧара, асра уҳәа уб. егьырҭгьы. Уаҩы ибаратәы иҟалеит ахуҳахуҭрауз, зегь раҧхьаза иргыланы абырзен-колонистцәа абра идыргылаз афакториакуа рҿы — Диоскуриа, Питиунт уҳәа егь.

Аҧсуа жәлар ржәытә-хылҵшьҭракуеи абырзенқуеи реиҿцаара атәы зҳәо доуҳатә баҟоуп аргонавтцәа ирыхҳәаау ажәабжь. Цоуп, уи алегенда-ҟазшьа амоуп, аха алегендагьы цьара ҭоурыхтә гуаӷьк иахылымҿиаакуа, аҵәҳәыра иқуиааyам.

Ажәабжь аҿы ишыҟоу ала, антикатәи аепоха алагамҭазшәа, Иасон ҳәа бырзен-ныҟуаҩдук ҧрала — уи «Арго» ҳәа иашьҭан — иҩызцәагьы иаргьы абра Ҟалӷьҭа изхыҵт. Ҟалӷьҭаа ҳәынҭқарс ирымаз Ҳаиҭ ахьтәы-уасцәа цәахны иман. Абри ахьтәы-уасцәа азбаху ауп Иасонгьы даазцаз. Ҳаиҭ ихьтәы-уасцәа затца азәы иимҭарыз ҧстазаарак еиҧш дахуаҧшуан. Аха Иасон даҩысҭаан: Ме-

деиа ҳәа иҟаз Ҳаиҭ иԥха-ԥшӡа дицырхырааны ахьтәы-уасцәа мцарсны игеит. Аҳәынҭҟар-иԥа, Аԥсырҭ, ари анеиликаа, дишьҭалт, аха дҭахеит. Абызшәадырыҩцәа ишырҳәо ала, Аԥсырҭ аԥсыуахьӡуп, иара Ҳаиҭ ихаҭа ихьӡ еиԥш. «Ҳаиҭ илаку» змаҳацда? Егьи, Амԥараа рныҳәара «Аганых-еҭных»?

Ҳера ҟалаанӡа II ашәышықәсазы Диоскуриа ахатә-ԥараҿырп ҭнажьуа аҟынӡа амчхара змоу қалақьхеит. Аха нас, иаалырҟьаны, иахьыз уаҩы изымдырӡо, Диоскуриа аиҳарак ӡааҟурылт.

Ҳазлацәажәо аамҭазы антикатәи авторцәа Ҟалԥьта иқуынхоз ахылтцшьтрақуа зегьы колхаа ҳәа ирышьҭан. Қолхаа ирыцанак'уан, аԥсуа-хылтцшьтрақуа рыдагьы, алаз-хылтцшьтрақуагьы. Избанзар, алаз-хылтцшьтрақуа усҟан Фазисгьы иахысны кыр иааскьахьан. Жәытә-натә аахыс абри адгьыл аҿы инхоз-интцуаз реиԥш, ибаԥьаӡа ршьапы иқугылахьан.

Ҟалԥта иқунхоз аԥсуа-хылтцшьтрақуа рахьтә аҩыратә хыцхырҭақуа рҿы — ҳ. ҟ. I азқьышықуса аҽанааҩнашоз, Милеҭтәи Ҳеқеҭи иҿы — зегь раԥхьаӡа зыхьӡ хԥыло корақсаа роуп. Цьоуқы-цьоукы корақсаа Қуыдры аӡиас аҩхаа иҭанхоз хылтцшьтран ҳәа ргуы иаанагоит. Иаҳгуалаҳаршәап аԥсуаа рыбзазараҿы аетнонимқуеи агидронимқуеи шеиқушәоз атәы. Иаҳҳәап, Бзыԥ аӡиас иаванхоз абзыԥқуа ҳәа ирышьҭан. Гуымсҭа акуша-мыкуша инхоз — гумаа ҳәа, Егры инхоз — егрыуаа ҳәа. (Амала, уамашәа иубаша, Асоветтә ҭоурыхтә енциклопедиаҿы «акораксқуа антикатә аепохаан Аԥсны инхоз қырҭуа-хылтцшьтрақуан» ҳәа ануп. Арахь уи зырцабыргыша ҳәа ҩыратә хыцхырҭакгьы ыҟам).

Ҳ. ҟ. I ашәышықусазы ҟалԥьҭатәи аҳәынҭқарра еилаҳаит. Митридат VI Евԥаҭор Понт иадицеит. Аԥсуа-хылтцшьтрақуа рыҩнытцҟа уаанӡа абырзеи факториақуа рхаан еиԥшцәҟьа ахуҳахуҭра аус ауамызт, аха аҳратәра еиҳа аҽаҟьеит. I ашәышықусазы Понти Рими Ҟьалԥьҭа еимакны инибарцәеит. Ари аибашьра аԥсуаагьы аланамгалар амуит. Аԥсуаа Понтгьы рҭахымызт, Римгьы рҭахымызт. Аԥсуаа ирҭахыз хазы аҟазааракун. Аха адунеи зегьы ацәа иҭазырӡызоз аурымқуа Ҟьалԥьҭагьы рнапаҿы иааргеит.

Абри ашәышықусазоуп асанигқуа, аԥсилқуа, абасгқуа ҳәа егьырҭ аԥсуа-хылтцшьтрақуагьы ретнонимқуа аҩырақуа рҿы ианцәыртцыз. Флави Арриан Адриан ҳәа иҟаз аурым-император иахь иҩыз ашәҟуы ишаҳәо ала.

алазкуа рааҩс акун аԥсилкуа ахьынхоз. Урҭ рхәынҭкар Иулиан ихьӡын. Аԥсилкуа рааҩс инхоз абасгкуа. Хәынтқарс урҭ ирымаз Рисмаг иакун. Абасгкуа рыҩахыс асанигкуа иркын. Асанигкуа дырхагылан Спадаг хәа иказ ахәынҭкар. Аҵарауаа ишырхәо ала, Рисмаггьы Спадаггьы аракатәи хьызкуоуп, егьи, Иулиан — аурымхьӡуп. Алазкуа рахра еиԥш, аԥсилкуагьы, абасгкуагьы, асанигкуагьы Рим иахьыԥшын. Рахракуагьы Феодалԥаса-казшьан ирымаз, автор урҭ ирхагылаз «ахәынҭкарцәа» хәа дышрышьҭазгьы. Дара «аԥсилкуа», «абасгкуа», «асанигкуа» ракузар, аԥсуааи абазакуеи асаӡкуеи рхатәыхьыӡкуа ирыдхәалоуп. Аԥхьатәи аҩтерминк фонетикатә варианткуоуп акумзар, хьӡык ауп изхылҿиааз.

Понти Рими реибашьра иахкьаны, Қалԥьҭа зегьынџьара ишыкалаз еиԥш, аԥсуаа рахракуа рҿгьы анхамҩа ԥсыехеит. Ахыԥша цеит урҭ гуеисырҭас ирымаз Диоскуриагьы. Аурымкуа анааи абра абааш дыргылт. Себастополис хәа ахьӡ ҿыцгьы арҭеит. Август — Себастос — «Адуӡӡа» хәа зархәоз аимператор Октовиан иахаҭыр акынтә. III ашәышыкусазы Себастополис ашьапы икугылт, аԥсуаамоу Кавказтәи амшынԥшаҳәа зегьы здыԥшылоз ааглыхратә-хуҳахуҭратә қалақьдухеит. Аха харазак изымцеит — IV ашәышыкусазы уск̆ак уаҩ азбаху имҳәо акынӡа амч каԥсеит. Икалап, ууанӡа — III ашәышыкуса азыбжаз — амшынеикуа аҩадатәи аҿыку акынтә Аԥсны иакулаз ахылтцшьҭракуа икарцаз аԥхастабааԥс иахкьазаргьы.

Антикатәи адунеи аԥсуаа ирнымԥшыр ауамызт, еиҳаракгьы абырзенкуа ркультура. Аԥсны ахьынӡа-назаӡоз, зегьынџьара, ажәлар рекономикеи рдоуҳатә ԥсҭазаареи лырас ирымаз, изхаҵәиуаз ақалақькуа ракун. Урҭ рҿы акун ахуҳахуҭра ахьеилашуаз. Абри аус аҿы аҭыԥ ду аанакылон иара убас Аԥсны иагуылсны ицоз. Нхыҵи Аахыҵи еимаздоз, Клыхуратәи акаҵәаара. Аԥсуаа абырзенкуа рылахуаахуҭра маҵараҿ иаагыломызт. Урҭ цон Џьамтәыла, Шьамтәыла, Мысра ухәа Мрагыларааигуа иаҵанак'уаз атәылакуа рахьгьы — ача, аҩы, асаранџь, амҿымаҭәа ухәа акырзыҭныҵшаз аҭитәкуа рыманы. Уахьынтә иааргон абџьар, аҩнымаҭәа, аҵәаҩычагакуа ухәа уб. иҵ.

Антиказ еиҳагьы иҿиеит аԥсуаа рмарҭаҭратә дин иаҵанак'уаз анцәахукуа: Афы, Шьашәы, Аергь, Ажәеиԥшьаа, Џаҵа, Ананы-Гунда, Ерыш, Зызлан, Аҳцәа ухәа

уб. ицҳ. Ҳәарас иаҭахыузеи, урҭ зегьы хыс ирымоу, зегьзымчу, хыхь иҟоу Анцәаду рацҳьа днаргыланы.

Антикатәи аепоха ахыҟу ианаахыҟугылоз аламҭалазшәа Амшынеиҟуа Ҟавказтәи ацҳшаҳәа иаванхоз ауааԥсыра зегьы аҟьырсиаира рылаҵәеит. Уи изацәымцеит аԥсуаагьы.

4. АԤСНЫ АФЕОДАЛТӘ ЕИЗЫҞАЗААШЬАҞУА РЦӘЫРҴЫМҬАЗ

Аԥсуа жәлар ржәытәхылтцшьҭраҟуа рыбзазараҿы афеодалтә еизыҟазаашьаҟуа ршьапы ркит аҳратәратә еизыҟазаашьаҟуа аилаҳарахь рхы андырхаахыс — III — IV ашәышыҟусаҟуа инадыркны. V — VI ашәышыҟусҟуа рзы урҭ ршьапы иҟугылт: аекономикаҿ еицҳ, ауааԥсыра рдоуҳатә ԥстазаараҿгьы аԥыжәара аанырҟылт.

IV ашәышыҟуса алагамҭазы, Аԥсны ахьынӡаназааӡоз, захьынҵьара, аетно-политикатә цәырҵраҟуа еиҳагьы уаҩы ибарҭахеит, зегь рацҳьаӡа иргыланы, ҳера аанзар аахыс аҭоурыхтә хыцхырҭаҟуа рҿы зыхьӡ хԥыло аԥсилҟуеи абасгҟуеи. Ҳазлацәажәо аамҭазы аԥсилҟуа аладатәи рполитикатә ҳәааҟуа ретностә ҳәааҟуа ирхысны кыр иааскьахьан. Ҭоурыхҭцааҩцәаҟуак ргуы ишаанаго ала, Аалӡга аԥшаҳәаҟынӡагьы. Егры Аалӡгеи рыбжьара алазхылтцшьҭраҟуа иреиуаз аетностә елементҟуагьы уаҩы иԥыло иалагеит. Аԥсилҟуа Гумысҭанӡа ишьҭоу адгьыл ркын. Урҭ рыҩахыс, Кудры аҩхаа̧куа рҿы, Дали Ҵабали налаҵаны, амиссимианҟуа ҳәа актәи азҟьышыҟуса аҩбатәи азыбжаахыс ахыцхырҭаҟуа зыӡбаху рымоу аԥсуахылтцшьҭраҟуа ретнополитикатә дгьылҟуа шьҭан. Аԥсилҟуа рнаҩс, Бзыԥынӡа, абасгҟуа рхылцшьҭраҟуа иртәын. Бзыԥи Ҳамышьи ирыбжьанхон асанигцәа. Ҳәарас иаҭахыузеи, асанигцәеи ууанӡа зыӡбаху ҳҳәоз аԥсуа хылтцшьҭраҟуеи, ишырҳәо еицҳш, рхышьнак еиҩызтцәаз уаан, еишьцәаан.

Амиссимианҟуа рганахь ала аҵарауаа ргуаанагараҟуа даараӡакгьы еиҟушәом. Иҟоуп урҭ шәанҟуан ҳәа згуы иаанаго, аха археологцәа Ҵабал иаадырԥшыз аматериалҟуа ишырҳәо ала, амиссимианҟуа хазы етнокультурак рыман иҟамызт, зегь рыла урҭ аԥсилҟуа иреицҳшын, иаԥсыуахылтцшьҭраҟуан.

IV — VI ашәышықусақуа рзы Аԥсны, зегьынџьара афеодализмԥаса амҩа каххаа илнаххьан, аҿиара иалагахьан. Аха, аԥсилқуа рҿы еиҳа игулҭәааны, ибаԥьаӡа ашьапы иқугылахьан. Егьирахь, еиҳаракгьы, аҩыцақуеи аԥсҭақуеи рҿы инхоз ауааԥсыра рсоциалтә еизыќазааҳьақуа апримитивтә ҳратәра ацәынхақуа изырцәымцацызт, иашоуп, афеодалтә нхашьа-нтцышьа еиҳа уаҩы ибаратәы иќалахьан, аха...

Абас ала, ҳазлацәажәо аамҭазы аԥсуа хылтцшьҭрақуа афеодалԥаса иатцанак'уа аҳракуа шьақудыргылахьан, насгьы урҭ зегьы аетностә консолидациахь рхы дырхахьан, аҳәынҭқарра ацәаара рбо аќынӡа инеихьан.

Ҳәарас иаҭах'узеи, аԥсуа хылтцшьҭрақуа ретно-политикатә цәырцрақуа ирныԥшуан адәахьтәи афакторгьы. Ажәлар аекономика аганахьалома, акультура аганахьалоума уаҳагьы ҿиашьа рымаӡам. Иаарыкуршан инхо ажәларқуа дареи аиҭананаиреи аимадарақуеи рыбжьамкуа, ихеибамырҭәаауа. Уи аетностә ҭоурых иазакуануп.

Аԥсуа хылтцшьҭрақуа рыҩахыс ишьҭаз адгьылқуа ирықунхон аԥсуа жәлар шьала-дала, доуҳала уҳәа ирзааигуаӡоу адыгьақуа ржәытәхылтцшьҭрақуа. Мрагыларалада аганахьала аԥсуахылтцшьҭрақуа гуылацәас ирыман алазқуа. Аԥсуа-шьхақуа рынхыц инхон аланқуа — ауаԥсқуа ржәытәхылтцшьҭрақуа. Аԥсныи Кавказнхыци еимадан Ќлыхура, Марыху ҳәа иќоу акатцәарақуа рыла. Ақырҭуа ҩыратә хыцхырҭақуа рҿы Ќлыхура ихыцуа амҩа «Аԥсуа-мҩа» ҳәоуп ишаҳԥыло.

VI ашәышықусазы аԥсуа жәлар ржәытәхылтцшьҭрақуа рыԥсҭазаараҿы амыќумабарақуа кыр рхыргеит. Жәашықусала тцыхуаԥтцәарак рымаӡамкуа аибашьра иаҿын Џьамтәылеи Византиеи. Азиааигуаҿ аҳра аанызкылода ҳәа изыԥуӡа иԥшын адунеигьы. Абарҭ аҩ-ҳәынҭқаррак иреибашьырҭахеит Аԥсны. Избанзар, усќан Аԥсны аладатәи адгьылқуа алазқуа рахра иахьыԥшын. Џьамтәылеи Византиеи еимарк'уаз адгьылқуа иреиуан Лазика. Лазика иатцанак'уаз аԥсилқуа абри аибашьра иаланамгалар амуит. Аџьамқуа, ма Византиаа ирыдгылан акум, ахакуиҭразы, аҳыԥшымразы.

Абасгкуа ракузар ҳазлацәажәо аамҭазы Византиаќа рхы хан. Византиаа абасгкуа рыҩнытцќа ицоз аполитикатә ускуагьы рыерыладырхууа аќынӡа инеины иќан. Византиа аимператор Иустиниан — уи 527 — 565 шықускуа рзы акун аҳәынҭқарра данахагылаз — абасг-

қуа инапахьы иааигаӡарц ақуикит. Динла. Уи азы Иустиниан даалаган абасгқуа ауахуама рызиргылт — Пҵицунда, ма Анаҟуаҧҵиа; Манакьаназ цқьа еилкаам. Иустиниан, абасгқуа рыҩнытҟа зхы цәырызгахьаз аристократиа ицырхыраны, раҳра еилеихуарц далагеит. Аха абасгқуа иҟатцәҟьаз анеилыркаа аимператор ицәгьацәыфацәа ықуцаны икарцеит. Ари ҟалеит 550 шықусазы Иустиниан дгуаан абасгқуа ар рыжәитцеит. Аидыслара бааҧс ҟалеит Трахьеи — Анаҟуаҧҵиа амтцан. Азныказы абасгқуа аиааира ааныркылт, аха Византиантә иаарышьтыз арымчҿыцкуа рхы иархуаны. Иустиниан ичынуаа абаа рианаҿы иааргеит. Абасгқуа Византиатәи аимпериа иахьыҧшуа иҟалеит. Абасгеибашьцәа рырҧыза Уаҧсыҭ иаанхаз ир иманы Қавказнхытҟа дцеит, агуыҧкуа рахь.

Дук мыртцыкуа византиаа рымчра иаҿагыланы икуылт аҧсилкуагьы, аха рымч мхеит, ихьатцит. Абри аҩыза ҟалеит 555 шықусазы амиссимианқуа рҿгьы. Византиаа уи азы амиссимианқуа ашьаартцәыратцәҟьа иладыргылт, рыбжеиҳараҩык ндыртцәеит.

Абас ала, Цьамтәылеи Византиеи реибашьра аҧсуа жәлар ржәытәхылтцшьтракуа ауардынажә еиҧш ирыҧрысны ицеит. Цоуп, аҵьамцәа уи иахыс арахь уаҳа рҿы маахәит, аха Византиаа аҳра руа иҟалеит.

5. АҦСУАА ШҚЬЫРСИАНЦӘАХАЗ

Ауахуамашәҟукуа ишырхәо ала, ақьырсианра ашьапы акит ҳера алагамтазы Римтәи аимпериа мрагыларахьтәи апровинциақуа рҿы, зегь раҧхьаӡа иргыланы, Палестина.

Рим анапатцаҟа иҟаз апериферииақуа рҿы, ажәлар рсоциалтә економикатә ҭагылазаашьа бааҧсӡахо ианалага, ақугыларақуа тцысит. Аха аиҳабыра урҭ ар рыжәтцаны еиқуыргуеит. Аҕуыцәҳәы икутәаз ахьархьуаа ахьгуаҟ'уаз, — «иаҳамбо цьара мчык ыҟоуп, мышкымзармышкы ҳҳақ мааҧшыр ауам», — ҳәа гуарартцеит. Абас, ажәлар рыҧстазаараҿы адепрессиеи аоптимизми анеибарххоз аамҭазоуп ианцәыртцыз Иаса Қьырса, — «аҥцәа иҿаҧхьа ауаа зегьы зиила еиҟароуп, аҥцәазацәык иоуп урҭ хыс ирымоу, ёидызкыло», — ҳәа ауаа-

тәыҩсеи анцәеи ирыбжьагылаҩны иаагылаз аԥеҳамбар иҳаҿсахьа.

Ақьырсианра иудаизм арадикалтә хырхарҭакуа роуп шьатас иаиуз, уасхырс иатцалаз. Ақьырсианра баҩыс иалеибарк'у акузар, абырзенцәеи аурымцәеи иҟарцаз афилософиеи Мысра, Цамтәылеи уҳәа Мрагыларатәи ажәытә цивилизациакуа рҿы иҟаз адинкуеи роуп. Иаса Қьырса ажәлар ирылаиртцәоз аидеиа шынеибак'у зегьы Сенека ҳәа иҟаз аурым тцарауаҩ иҳәамҭақуа ирылхны иҟатцан.

Ақьырсианра амырҭаҭра еиԥшмызт. Амилаҭтә ҳәаакуеи асоциалтә ԥынгылакуеи ррыбгара зылшоз универсалтә динхеит. Убри аҟнытә, азныказы, уи акры зкыз, акыр зылшоз ауаабаракуа, ауаахатәракуа рхахьы иаарымгеит, ирбаргьы рҭахымызт. Аха ишнеи-шнеиуаз, — «ақьырсианра адунеи зшаз анцәа шиакуу еиԥш, амчрагьы анцәа ишеит, ананамгарагьы анцәа ишеит; ахуцы аиҳабы иҳәатәы дахымԥароуп, аԥҳәыс ахатца ииҳәо аҿы дыҟазароуп; атәы иаҳ иматц иулароуп, уи аарцәы заҟа дгуаҟ'уа аҟара инарцәымҩа даныкуланахыс ақьафура изыԥшуп», — ҳәа иаакугылт. Уи акухеит: ақьырсианра аҳра зуаз ауаа рпласс иакушәоз идиологиахеит.

Аԥсуаа ақьырсианра ашьапы икузыргылаз ажәларкуа ирзааигуан, урти дареи ҳәынтқаррак иатәын. Ҳәарада, ақьырсианра ахыԥша дара рҟынӡа иааиразы цьабаадук, аамҭадук аҭахны иҟамызт. Убри азоуп уи Симон Қанонит ҳәа изышьҭаз апостол ихьӡ изадҳәалогьы. Алегенда ишаҳәо ала, Симон Қанонит Аԥсны гуеисырҭас иамаз Анаҟуаԥиа амтцан джуп. Иара ихьӡ ах'уп убра, Ԥсырӡха аԥшаҳәаҿы игылоу ауахуамагьы.

VI ашәышықусазы аԥсыуа аҳак қьырсиантцас иеиԥнаҭит. Ус анакуха, усҟан Аԥсны аҳра зуаз ауаа рыҩнытцҟа ақьырсианра акапан змаз динхахьан. Акры алшон. Амч аман.

325 шықусазы Рим ацәа иҭазырӡыӡоз аимператор Константин «ақьырсианра аофициалҟазшьа змоу динуп!» — ҳәа рылаҳәаны Никеи ақьырсианцәа реизараду ҟалартә еиԥш аус еиҿикааит. Абри аизараду далахун Ԥицундатәи акафедра аепископ Стратофилгьы.

Амала, анаукаҿы аимак-аиҿак атцыхуа ԥтцәом абри Стратофил ишьҭахь игылаз ауаа зусҭцәаз аганахьаала. Цьоукы, — уи абра инхоз абырзенкуа рымацара ракун дызхатарнакыз, — рҳәоит. Мап, уи аԥсуаагьы дыртәын, — рҳәоит аҽацьоукы. Иашоуп, Ԥицунда хера

ҟалааӡа актәи азкьышықуса аҿанааҩнашоз инаркны абырзенқуа рнапаҿы иҟаз хуҳахуҭырҭатә факториан, аха абырзенқуа рхала иаурҭәыхыз, уи аԥсуаагьы алахуп. Уаҳагьы ҟалашьа ыҟамызт. Археологиатә ҭцаарақуа ишырҳәо ала. IV ашәышықусазы қуыларабааԥсык ҟалан, Пицунда ауахуама еилаҟуыбаса иқурҭцеит, аха дук мырҭцыкуа уи аҭыԥан еԥьызгьы дыргылт. Ажәак ала, Никкеиатәи аизараду аламҭалазы Аԥсны ақьырсианра аҿарԥуԥуахьан. Ишәхьан. Ага иаԥныз ауааԥсыра рыҩнытҟа еиԥш, аҿаҩуаа рыҩнытҟагьы.

Убас, Цабал иааԥшыз археологиатә материалқуа — ацәҩычагақуа, ачысмаҭәақуа ухәа — аԥьар сахьақуа рнуп. Аамҭалагьы ҳазлацәажәо ашәышықусоуп изықушәо. Ас иҟоу ақьырсианра ашьаҭақуа шаҳаҭра рзызуа аматериалқуа мачымкуа уаҩы иԥылоит Аԥсны ахьыиӡа-наӡааӡо, зегьынџьара.

395 шықусазы Рим ршеит. Ҩ-хәынҭқарракны. Византиа хәа изышьҭаз Мрагыларахьтәи аимпериа анапацаҟа иҟалеит Аԥсны. Ҩ-џьараны аҿашо аҿаанахеит ақьырсианрагьы — Рим итәаз апапцәа, — «ҳа ҳауп!» — рхәеит, Константинополь итәазгьы, — «ҳа ҳауп!» — рхәеит. Еиҿанагалт. Аԥсуа епископцәа, хәарас иаҭахʻузеи, излаз аимпериа агуеисырҭаҿ иҟаз ауахуама иахьыԥшуан.

Ақьырсианра аԥсуаа рыбзазараҿы аҭыԥ аанакылартә ишыҟазгьы, аҳәынҭқарратә ԥшра аанахуартә еиԥш аҟацара мариамхеит. Аамҭа аҭаххеит. Уи VI ашәышықусанӡа иааит. Аԥсуаа ржәытәдин аԥсы ҭан, ирызкажьуамызт. Арахь, усҟан Византиа иахагылаз аимператор Иустиниан, «қьырсианцасла шәхы ныҟушәымгалар ҟалом!» — ҳәа дрыдгылан. Иустиниан Ефраҭ хәа Константинополь инхоз аԥсыуа-маныхук даашьҭит. Аха Ефраҭ ихы шымҩаԥигоз ала уахуаԥшуазар, ақьырсианра аус аасҭа аимпериа аполитика арԥуԥуаракун дызҿыз. Избанзар, аимператор аԥсуаа дааразак иҳәатәы харцо иҟамызт, убри азы урҭ инацәахы иҭаиргьежьуа рыҟацаразы ақьырсианра ихы иаимырхуар ауамызт. Уи азоуп аԥсуаа дрыцәнымхошәа абра ауахуамагьы зиргылаз, иара аимпериа аҳҭнықалақь аҿы аԥсуаа рхучқуа аҵара ахьддырцалашаз ашкол-чыдагьы зааиртыз. Аԥсуаа ркьырсиантәра Византиазы астратегиатә ҟазшьагьы аман. Византиа Аԥсны иамаз апозициакуа амырԥуԥуар ада ԥсыхуа амамызт. Абасгиалахыс ишьҭаз адгьыл Лазика иацанакʻуан, Лазика

Цьамтәыла анапатцаҟа иҟан. Византиеи Цьамтәылеи зеиҿамцшуа цәгьала еидтәалан. Ҳазлацәажәо аамҭазы аԥсуа-дгьылқуа зегьы еидырымтцацызт. Абасгиагьы Санигиагьы Аԥсилиагьы хазы-хазы иҟан. Урҭ ирхагылаз ауаагьы аҳәынтҟарцәа ҳәа ирышьҭан, аха Византиа иахьыԥшын. Амала Аԥсилиа азтцаара иахьанӡагьы еилыргам. Атцарауаа гуԥҩык ргуаанагарала, Лазика иалан, аха усҟан уи Византиа иагахьан ҳәа зҳәогьы ыҟоуп. Рҳәоу еиқушәом Иустиниан аԥсуаа ирызиргылаз ауахуама аганахьалагьы. Цьоукы Иустиниан Пицундоуп иахьргылаз рҳәоит, аҽаҵьоукы — Анаҟуаԥиоуп рҳәоит. Себастополис ауп уи ауахуама ахьиргылаз ҳәа згуы иаанагогьы ыҟоуп. Избанзар, ҳазлацәажәо аамҭазы абарҭ ах-қалақькгьы акыр зылшоз, акыр зынԥоз қалақьқуан. Уи акы. Ҩбагьы, ах-қалақьк рҿы археологцәа ажәытәуахуамақуа рышьҭақуа рбеит. Аха хаҭала Иустиниан иргылаз абри абри ами ҳәа уаҩы идырыртә изыҟамлеит.

VI ашә. иатцанак'уа ақьырсиан баҟақуа Аԥсны итцегьы ыҟоуп, иаҳҳәап, Дранда, Гиуенос ҳәа изышьҭаз Очамчыра абаӡуаза азааигуара иҟаз ажәытәқалақь, Тцандрыԥшь уҳәа убас егьырҭгьы.

VI ашәышықусазы аԥсуаа рыбзазараҿы афеодалтә еизыҟазаашьақуа аҿиара иаҿын. Ауахуамагьы урҭ ирнаало иҟамлар ауамызт. Аусаҿ еиԥш, аҳәынтҟарратә системаҿгьы. Убри азы уи, ақьырсиан идин, иара аҳәынтҟарра агыдыра аҟынӡа иҩагатәын. Ахытцхырҭақуа ишырҳәо ала, уи 523 шықуса иахгам.

Абас ала, аԥсуаа ақьырсианра ачапан шаахшәаз еиԥш иназыдгылаз ажәларқуа иреиуоуп. Аха ҳәынтқарратә динк аҳасаб ала уи аԥсуаа иаирыдыркыла VI ашә. актәи азыбжазоуп — Иустиниан ҳәа иҟаз Мрагыларахьтәи Рим аимператор ихаан. Убринахыс ауп Абасгиа, Аԥсилиа, Санигиа ҳәа иша-шаны иҟаз аԥсуадгьылқуагьы реидтцара атенденциа анцәыртц, аԥсуа жәлар ржәытәхылтцшьтрақуагьы аконсолидациахь рхы андырхаз, жәларык раҳасаб ала рмилаҭтә хдырра ашәра ианалагаз.

6. АԤСУАХЫЛТЦШЬԮРАҠУА РЫҾЕШЕИДЫРҠЫЛАЗ

VI ашәышықуса аԥсуа хылтцшьԥрақуа (аԥсилқуа амиссмианқуа, абасгқуа, асанигқуа) рзы шьаартцәырашәышықусахеит. Еинышәашьа змамыз Цьамтәылеи Византиеи — иаркы-ирцә ҳәа адунеи иқуз аҩ-ҳәынтқаррак — ахьнибарцәоз ирыбжьахуаша иҵарц егьаарыгымхеит. Аха аибашьрақуа ирӡрыжәхьаз аԥсуахылтцшьԥрақуа рыхгьы еиқудырхеит, рыԥсадгьылгьы еиқудырхеит. VII ашәышықусазы рыԥсы ааиҭаркшәа ҟарцеит. Аполитика аганахьалагьы урҭ рыԥсҭазаараҿы еиҭакрадук ҟамлеит. Абасгқуеи асанигқуеи Византиа анапаҵаҟа ишыҟаҵ иҟан, аԥсилқуеи амиссимианқуеи раҳрақуа вассаллқуак раҳасаб ала алазқуа ирхьыԥшын. Аха урҭ Лазика иампытцымтцәраар ада шырымуаз уаҩы ибаратәы иаанхьан. Иҟалап абри атенденциа иацхраауаз факторны иҟазҭгьы иара убри аамҭазы зҿырцәгьаны иаақугылаз арабҳәынтқарра иныҟуиагоз ампыцахаларатә политикагьы.

VII ашәышықуса антцәамҭа иаҵанакʻуа шәамахь-географк Аԥсны аӡбаху ала ус иҩуан: «Понттәи амшын (ус акун антикатәи аепохаан Амшынеиқуа ишашьҭаз) аԥшаҳәаҿы ишьҭан абазгқуа ртәыла, абраҟоуп иахьынхо авазгқуеи аԥсилқуеи. Урҭ роуп ақалақь Севастополис зкʻу. Наҟ, Дракон аӡиас нахыс ишьҭоу адгьыл Егертәыла иатәуп. Дракон аӡиас ауп Абасгтәылеи Егертәылеи ҳәаас ирыбжьоу». Ишдыру еиԥш, I ашәышықусаахыс, аурымцәа анааи инаркны, Аҟуа Себастополис ҳәа иашьҭан. Егьи Егер ҳәа автор зызбаху имаз Гыртәыла акун. Дракон — Егры аӡиас. Уи акы. Ҩба, ашәамахь географ ишиҳәаз ала, абыжьбатәи ашәышықусазы аԥсилқуа алазқуа рызқуа риадырхахьан, рашьцәа абасгақуеи дареи реиидыркылахьан, жәларык раҳасабала ашьақугылара иаҿын. Убысоуп ицәажәашьа шыҟоу Феофан Хронограф ҳәа иҟаз авизант-шәҟуыҩҩгьы. Уинахыс «аԥсилқуа раҳра хазы иҟоуп, ма ихьыԥшуп» ҳәа аӡбаху аӡәгьы иҳәаӡом, абасгтәыла иаҵанакʻуаз акы еиԥш ирыԥхьаӡон. Ажәак ала, VII ашәышықуса алагамҭазы зызбаху ҳамоу аԥсуахылтцшьԥрақуа реидырҠылахьан, жәларык раҳасабала рхы иахуаԥшуа иалагахьан. Амала урҭ рполитикатә ԥсҭазаара гуыцәс иамаз, лырацас изхагьежьуаз, ҳәарада, абасгқуа раҳра акун. Уи акун аекономика аганахьалалоума, акультура

аганахьалоума, зегь рыла амчхараду змаз Византиа еихәа иазааигуаз, уи аполитика ныҟузгоз, абҕагьы змаз. Убриназыс аҧсуаа рҽеидкыланы, ижәларыкны, аполитикатә арепаҿ иааит, рыкуша-мыкуша инхоз ажәларкуа зегьы «аҧхаз» ҳәа рарҳәо иалагеит. «Аҧхаз» ма «абазх» «абазг» аҟынтә иааусит. Ус ауп уи аҟырҭшәа ишадиакылаз. Абызшәақуа зегьы закуанҧҟарак-закуанҧҟарак рымоуп. Избан аҟырҭшәаҟынтә изцаз аҧсуаа рыхьӡ? Избанзар, аҧсуажәлар рыкуша-мыкуша инхоз ажәларкуа рахьтә аҩреи аҧхьареи культурас измаз аҟырҭкуа ракун. Уи ауп иҟалаз.

Аҧсуа хылтцшьҭракуа аконсолидациахь рхы андырханахыс, иҧсыҽхо иалагеит урҭ ирыбжьаз адиалектҭә цыдаракуа. Аҧыжәара агеит аҧсилкуа рцәажәашьа, уи аҧсуа хылтцшьҭракуа зегьы рцәажәашьа уасхырс иатцалт. Уи ауп, хымҧада, урҭ зегьы аҧсуаа» ҳәа рхы изшьҭалартә еиҧш аҭагылазаашьа ҟазтцазгьы.

Аҟырҭуа интеллигенциа рыҩнытҟа абри аҭоурыхтә тҵабырг нарҳәы-аарҳәны нахцәажәо рацәаҩхеит иахьа Иҟоуп иззымдырува. Аха иҟоуп издырны цасҳәа еицазк'уагьы. Урҭ сиҳагьы еицәоуп. Мамзар уаҩы ихаҿы изаагома, — «ажәытәхытцхырҭакуа рҿы нахҧыло аетноним «аҧхаз» иатцанак'уаз кырҭуахылтцшьҭракуан, егьи «аҧсуаа» дыгьахылтцшьҭракуан, урҭ Аҧсны иаанжьҭеи ҩышәҟа-хышәҟа шықуса роуп итцуа, ари адгьыл қырҭуа-дгьылуп»,—ҳәа урҭ ирҳәо? Аҟырҭкуагьы «қарҭвели» ҳәа рхы иашьҭоуп, егьырҭ ажәларкуа, шамахамзар, «гурџь», «грузины» ҳәоуп иширарҳәо. Ус анакуха урҭ аӡә ракуӡам??? Амала, ауаҩы игуы збааша, ас амц-ныхә зфо аҭоурыхтә наука иатцагыло ракуӡам, иавагылоу, ааигуара инеи-аануа ауаа роуп. Егьырҭ, атцараауаадукуатҵәҟьа, ари аҩыза рхы иаҭәаршьом.

VII ашәышықусазы Византиа еихагьы аҽартбааит Қавказ ахьынӡанаӡаазоз, шамахамзар, зегьынцьараанырра аман, Еиҳаракгьы. Иракли ҳәа иҟаз аимператор ихаан.

Аҧсны — усҟан Абазгиа ҳәа изышьҭаз — Византиа иавасалу аҳраны излаҟаз ала, Византиа, цьара ҳәынцқаррак иаҿанагалар, арратә цхыраара анаҭар акун, еиҳаракгьы, Цьамтәыла ианабашьуаз. Убас, 575 шықусазы ашәамахькуа ртәыла аҧьамцәа алырцарц изнеибашьуаз аҧсуаагьы Византиаа рыр ирылаланы ашәамахькуа ирыцхрааит. Аха, ашьҭахь, Иракли, — Цьамтәыла сакумлар ҟалом! — ҳәа дандәыкула, аҧсуаа урҭ ирыр-

лҵит. «Ҳусс иалоузеи»? — рҳәан, ихынҳәны рыҩныҟа иааит. Уи иаанагоз: аԥсуаа Византиа иавассалны иҟан, аха зхатәы здыруаз, зыхгьы беиа избоз жәларын.

VIII ашәышықуса аҩбатәи азыбжазы Мрагыларахьтәи Қарҭли араб-мпыҵахалаҩцәа рымҵәыжәҩа иҵаргусит. Иара убри ашәышықуса анҵәамҭазы алазқуа Византиа ххаххәоит ҳәа ртәыла арабқуа ирыртеит. Арабеибашьцәа алазқуа раҳҭнықалақь Цихе-Гоџьи ишырҭахыз инаҳәааҳәуа иалан, тәарҭас-гыларҭас ирыман.

Алазқуа ргуашәқуа ас иҟьаҟьаӡа ианаадырт, арабқуа аԥсилиагьы иалалт, аха амшын аԥшаҳәатҵәҟьа изаԥымлеит, уа Византиаа рыр гылан. Аԥсҳа абри аҭагылазаашьа ихы иаирхуарц далагеит. Уи иҭахын арабқуа Византиа иаҿажьны Византиа амч хиеырц, нас, даақугьежьааны, арабқуа ықуицарц. Аԥсны ахы иақуиҭитәырц. Аха арабқуа ахьнеиуаз, зегьынџьара, ажәлар бзиара рбомызт. Мышмыжда иҭагылан ақырҭқуагьы алазқуагьы. Аԥсҳа уи шьахулатҵәҟьа силикаант. Иуадаҩын Византиагьы Ҳалифаҭгьы рҿагылара. Урҭ рахьтә иалхтәын акы. Аԥсҳа, ихаԥыцқуа еихарҕуҕуаны, Византиа иеадикылт. Иага умҳәан, Византиа акультураду злаз ҳәынҭқарран. Аԥсуаа жәытәнатәааҳыс абырзенқуеи аурымқуеи ирзааигуан. Урҭи дареи диик еицатцагылан. Леуан I ҳәа иҟаз аԥсҳа иаахтны арабқуа дырҿагылт. Византиа аимператор аԥсҳа дидгылт, аха еибашьрыла акум, адипломатиа агапахь ала. Убригь акыр иаԥсан.

VIII ашәышықуса а-30-тәи ашықусқуа рзы арабмпыҵахалаҩцәа ирҿагыланы иқугылт ақырҭқуагьы алазқуагьы, аха Мерван-ибн-Муҳамед хыс дызмаз арабқуа урҭ еилаҟуыбаса иқурҵеит.

Аԥсҳа Леуан I Византиа абҕа иман, амчгьы иман. Уи азоуп Арчил ҳәа иҟаз ақырҭуа ҳәынҭқаргьы иашьа Мириани иареи рыуааҗәлар рымацы Аԥсныҟа изеихаз. Урҭ аԥсҳа ирезиденциаҿ, Анаҟуаԥьиа абааҿы, иааны реырҵәахит. Леуан I дцаны аланқуа драцәажәеит аццыраара ирҭаразы. Арчили Мириани зықьҩык ар рыцын. Анаҟуаԥьиа аҵаҟаҵәҟьа иҟаз аԥсуа-еибашьцәа ракузар, хыԥхьаӡарала ҩнызқьҩык иреихан. Арабқуа Анаҟуаԥьиа иаадгылт тҩа змамыз ар рымацы. Аҭоурых излаҳәо ала, 40-нызқьҩык еиҵамызт урҭ. Анаҟуаԥьиа амҵа шьаартҵәыраҭыԥхеит. Аха Анаҟуаԥьиа рызмырҭысит арабқуа. Анаҟуаԥьиа зыхьчоз ахацәа арабқуа Аԥсны иалцаны икарцеит. Аԥсуа-еибашьцәа абраҟагьы

иаанымгылт, урҭ алазҟуеи аҟырҭҟуеи ирыцхраауы аӡа Ҟавказ аҳәаакуа дырхырцеит.

Абас ала, VIII ашәышыҟуса а-40-тәи ашыҟусҟуа рыламҭалазшәа Аԥсны ҳәынҭҟаррак аҳасаб ала ашьаҟугылара аҽеазнакит. Дук мырҭцыкуа Лазикагьы Аԥсны иадитцеит Леон I.

7. АԤСУАҲӘЫНҬҞАРРА

Аԥсҳа Леуан I Византиа аимператор иҳәатәаҿы дыҟан, аха ладеи-ҩадеи инхоз аԥсуа хылтцшьҭракуа зегьы анеидитца инаркны уи аԥшәыматцас, дбаӡьаӡа итәыла дахагылт. VIII ашәышыҟусазы, еиҳаракгьы арабмпытцахалаҩцәа Ҟавказ ианыҟурцанахыс, аԥсуаа ҟырзылшоз, ахыԥшадугьы змаз жәларны иҟалеит. Ҟыр зынԥоз, кыр зынҟьоз уаан урҭ ирхагылаз аҳцәагьы. Уаанӡагьы, Ҟонстантин II ҳәа иҟаз аԥсҳа ихьӡ зынны археологцәа ирԥшааз амҳәыр шаҳаҭра ауеит. «Ҟонстантин абасг», ҳәа ари амҳәыр заарханы иҟаз ашәҟу-бӡынц ахьноугалакгьы, зегьынцьара, ирдыруан, амчгьы аман, ахьӡгьы аман. «Аԥсуаа раҳ итәуп» — рҳәон.

Иара Ҟонстантин II ихаҭа — Леон I иашьеиҳаб — аҳазырҟуа рҳәынҭҟар иԥҳа диман, ианхуԥҳа Византиа аимператор, ихьӡыла, Ҟонстантин V диман, имаҳәыла иакун.

VIII ашәышыҟусазы Аԥсны асоциалтә-економикатә ҭагылазаашьа еиҳа иӡуӡуахеит. Антикатәи аепохаахыс уи Бырзентәылеи Рими рполитикатә дунеи иадҳәалан, урҭ ирылахуаахуҭуан. Адгьылҟуаарыхреи арахуааӡареи — жәытәнатә аахыс аԥсуаа хныҟугагас ирымаз аихамҩатә хырхарҭаҟуа — рееитцырхит, рыедырҭбаант.

Аԥсуа ҳәынҭҟарра аҟаламҭаз аԥсуаа зыԥсадгьыл ыҟурҭәааны инхоз жәларын. Хыԥхьаӡарала урҭ шыжәларӡуӡуаз атәы арҵабырг'уеит VI ашәышыҟуса аҩбатәи азыбжа алагамҭазы иҟаз аҟугылара амацарагьы. Ҵабал абаа амтцан иҭахеит жәоху-ныӡҟьҩык аҟуԥацәа. Абцьар иатцагылаз ахацәа. Абра, абасҟаҩык ыҟазгьы, заҟаҩ ҟалодаз нас Аԥсны ахы инаркны атцыхуанӡа? Аԥсуа ҳәынҭҟарра аҟалара иацхрааит, ҳәарас иаҭахузеи, адәахьтәи афакторгьы. Цьамтәылеи Византиеи реибашьра иахҟьаны Алаз ҳәынҭҟарра амч каԥсеит. Арабҟуа Ҟарҭли ашьапы иҟуырҟьеит. Зшьамх зеазыргаз Арчи-

лыи Мири ирышьҭаланы ишааиуаз, иаарымҩатәшәа, алазҟуагьы рыбӡа ицыртцәеит. Кавказ-нхыҵ акаршәра-ҟуа зкыз аҳазыркуа ракузар, Леон I ишьҭахь Аԥсны нахагылаз Леон II — Консантин II иҷкун — иаишьцәа ракун. Византиа аимператор аԥсҳа иаилаҳәшьаԥа иа-кун. Ажәак ала, VIII ашә. аҩбатәи азыбжазы Аԥсны аҭагылазаашьа маншәалахеит. Аԥсҳа Леуан II уи ишьа-хулатцәкьа ихы иаирхуеит. А-80-тәи ашыҟускуа рзы Ле-уан II аладатәи иҳәаакуа Аԥсара (Ҷарыху) аӡиас аҟын-ӡа илеигеит, мрагылара аганахьалагьы Сурам ашьхакуа рҟынӡа игеит. Аҩадатәи иҳәаакуа ракузар, Тҟуаԥсиӡа инаӡон. Леон II даакугьежьаан Византиаа ишьҭахь ра-наирхеит, — «шәара шәимпериа уаҳа сара сахьԥшым, шәсыламкьакьан, сшәылакьакьом», — ҳәа реиҳәеит. Абас ала, аԥсҳа Леон II, — сара сҳәынҭкаруп, саԥсыуа-ҳәынҭкаруп,— ҳәа ажәлар ирылеиҳәеит. Аԥсҳа ирезиден-циа — Анаҟуаԥиа — Аԥсуа-ҳәынҭкарра иаҳҭныҟала-ҟахеит.

Византиаа Аԥсны ахьрымпытҵәраaз ргуы иалсит. Иҳьымӡӡыршьеит. Убри аҟнытә урҭ Кавказнхыҵ инхоз аланкуа аԥсуаа ирычдырчарц аҟуркит. Византиа абӡа зҳаз аланкуа акатцәаракуа ирхытцны Аԥсны ааха анар-тәз ыҟан. Акатцәаракуа ирхытцны иаауаз амҩакуа рыхь-чаразы Бзыԥ, Куыдры уҳәа аӡиаскуа реиҩхаакуа рҿы аԥсуаа абаашкуа дыргылт. Урҭ хыжәжәааҳаӡа иахьан-ӡагьы иааит. Аԥсны уааиӡа еиԥш, Византиа иавассалны иҟартцарц азы, византиаа рхы иадырхуон иара убас аԥсуа ҳәынҭкар ишьҭра еиуаз, аха иара изы згуы нам-ӡоз ауаабаракуагьы. Урҭ ацәы рытцатцаны аҳәынҭкар иҗәыртцон, аҭызшәа илырх'уан.

Аԥсуа ҳәынҭкарра ҳәынҭкаррадуын. Усҟантәи аам-ҭазы иара иацназгоз ҳәынҭкаррак Кавказ ахьынӡана-ӡааӡоз иҟамызт. Цыҭрак ашьҭахь, Леуан II иаҳҭынра Куҭешьҟа инаигеит. Куҭешь усҟан аҳҭныҟалаҟьра еи-ҟа ианаалон, уи Анаҟуаԥиа аасҭа еиҳан, анапҟазаратә ускуеи акультуратә ԥсҭазареи иргуеисырҭан иҟан. Уи акы. Ҩбагьы — «ари, сабацәа рыдгьыл — сара истәуп, исцәызгода, атәым дгьыл аҿы снеины сыкутәар, сыҽсы-рӡуӡуап, сҳәынҭкарра еиҳагьы исырҭбаап», — иҳәазар акухап аԥсуа ҳәынҭкар. Иҟоуп, «аԥсуа ҳәынҭкар иаҳ-ҭынра џьаргьы имгаӡеит. Куҭешь уи резиденциак аха-сабалоуп иишимаз» зҳәо атцарауаагьы.

VIII ашә. анцәамҭеи IX ашә. алагамҭеи рзы аԥсуа ҳәынҭкар Карҭли деҩаӡо далагеит. IX ашә. актәи азыб-

жазы, Феодоси ҳәа изышьҭаз аԥсуа ҳәынҭқар ихаан, аԥсуаа Қырҭтәыла зхы иҭарԥаны игуараз арабқуа изахтыцәҟьаны ирҿагылт. Қырҭуаҭоурыхҭҭцааҩцәақуак «аԥсуа ҳәынҭқарцәа ирымаз аполитика қырҭуаполитикан, урҭ хыс ирымаз ақырҭуа дгьылқуа реидцаракун» ҳәа ирҳәо акумызт иҟаз. Аԥсуа ҳәынҭқарцәа зышьҭаз усҟаитәи аамҭазы аҳәынҭқарцәа зегьы зышьҭаз акун — рҳәынҭқарра арҭбаара, ашьҭыхра, арӡуӡуара. Аԥсуаҳәынҭқарцәа ақырҭуа политика иацәнымхо иауҟахыз, ақырҭуа дгьылқуа ахьрымпыцархалашаз иашьҭан. Уи азоуп арабқуагьы изырҿагыла. Аԥхьа Феодоси Тао-ҟларџьеҭи аҳ Ашоҭ Багратиони дицырхырааны Қарҭли игеит. Нас аԥсуа ҳәынҭқар иекспансиа еиҳагьы ахы иаужьит — Қахеҭигьы цәгьа имбо, Ереҭигьы цәгьа имбо аҟынӡа днеит. Уа игылаз абаашқуагьы кыр импыццәихалт.

Константин зыхьӡыз аԥсуаҳәынҭқар даныԥсы Аԥсуаҳәынҭқарра аҩнытҟа ахынҭа-ҩынҭарақуа ҟалеит. Амчра знапаҿы иҟаз аҭауадцәадуқуа аиҿаӡыӡра иалагеит. Амчра еимакны. Убри рхы иархуаны, Қарҭли Аԥсуаҳәынҭқарра иацрырҟьеит ақырҭқуа. Ԥыҭракгьы ус иҟан. Аха, дук мырцықуа, 923 шықусазы, Гьаргь ҳәа иҟаз аԥсуаҳәынҭқар ихаан, идыргьежьт. Гьаргь дгуаан Константин зыхьӡыз иҷкун днаганы Қарҭли дахаиргылт.

Ҳазлацәажәо аамҭазы аԥсуа ҳәынҭқарцәа Кавказнхыцгьы гуыгуҭармыжьит, насгьы урҭ агуала рыман аланқуа рганахь ала. Аԥсны Византиа ианадц, византиаа рҳәатәы хацаны, аланқуа Аԥсуа ҳәынҭқарра ҭаха ахьарымҭоз аԥсуа ҳәынҭқарцәа аҵәымаӡ еиԥш ргуы иалан. Убри аҟынтә аԥсуаа рыр кырынтә Алантәыла иақулахьан, рнапаҿы иааргарц азы. IX ашә. анцәамҭазы аланқуа раҳ аԥсуаҳәынҭқар дидгыло аҟынӡа днеит, уимоу Қарҭли агараҿгьы ацхыраара иҭон.

Убри ашьҭахь, дук хара имгакуа, Багратидаа рышьҭра еиуаз аерман ҳәынҭқарцәагьы Кавказнхыц аишәарыцара реазыркит. Аерманцәа Қарҭлигьы цәгьа ирбомызт. Аха амчхараду змаз Аԥсуаҳәынҭқарра ахыԥша иацәшәон. Аерман ҳәынҭқарреи Аԥсуа ҳәынҭқарреи еиванамгалар амуит. Абас ала, Х ашә. алагамҭазы Аԥсныи Ермантәылеи еибашьит. Аԥсуаҳәынҭқарра аиааит.

Аха аԥсуа ҳәынҭқарцәа рымчхара хараӡак ирзымгеит. Феодоси ҳәа аҭоурых иадыруа аԥсуа ҳәынҭқар тцен димамызт. Инарцәымҩа даныкулоз аламҭалазы иҳәынҭқарра иаҳәшьаԥа Баграт дахагылт.

Баграт III иан, Гурандыхут, Феодоси иаҳәшьагуакьа лакун, Гьаргь диҧҳан, иаб ақырҭуа ҳәынҭқарцәа рышьҭра иатәыз Гурген иакун. Аха уамашәа иубаша, Баграт III «Аҧсуа ҳәынҭқарцәа рдиван» ҳәа иҟаиҵаз асиаҟны аҧсуа ҳәынҭқарцәа рышьҭраҵәҟьа иатәыз аҳәынҭқарцәа рыда аҽеаӡә ихьӡ аным, иара Баграт III иаб Гурген ихаҭагьы дналатҵаны. Арахь, аҩыратә хыҵхырҭақуа рҿы Гурген аҳәынҭқарцәа рҳәынҭқар ҳәоуп ишихцәажәо.

Баграт III, сара саҧхьа Аҧсны иахагылахьоу аҳәынҭқарцәа ҳәа рыхьӡ анеикуиҧхьаӡоз, ҩажәаҩык рыхьӡ ихәеит. Аҧхьатәи Анос ҳәа иарҳәон, аҵыхутәантәи усгьы Феодоси иакун. Иара Баграт III ихаҭагьы «Аҧсуа ҳәынҭқар» ҳәа акун ихы дшашьҭаз. Ус егьиҧхьаӡон.

Абас ихыркушахеит Аҧсуа ҳәынҭқарра аҵыхутәа. Қавказ зегьы зырхыџхыџуаз афеодал ҳәынҭқарра.

8. АҦСНЫ XI АШӘ. ИНАРКНЫ XIII АШӘ. АКТӘИ АЗЫБЖАЗЫНЗА

X ашә. анҵәамҭазы ҵеи дызмамыз аҧсуа ҳәынҭқар Феодоси иҧсымҭаз амчра иаҳәшьаҧа Баграт иахь иианит. Баграт III ҳәа аҭоурых иадыруа ари аҳәынҭқаркуҧш аныҟугарада ус амамкуа, ирхианы иапшьцәа дызхадыргылаз аҳәынҭқарра — Аҧсуаан ақырҭкуеи рҳәынҭқарра — ҳәынҭқаррадуын. Аҧсны еиҧш, уи Гыртәылагьы, аҵанак'уан, Қарҭлигьы аҵанак'уан.

Аҧсны усҟантәи аамҭазы, Қавказаахыҵ зегьынџьара ишыҟаз еиҧш, афеодалтә еизыҟазаашьақуа, афеодалтә нхашьа-нҵышьа аҿиара иаҿын. Амала, уаҩы ибаратәы иҟан уи аҧсабаратә ҭагылазаашьа иҵәырнагоз ацыдарақуагьы. Агатәылан адгьылқуаарыхра аҧызжәара шамац иаман. Ашн ахуӡи ачеи ақьари ракун рыцжәлақуас иаадрых'уаз. Атехникатә культурақуа рахьтә ираазон аныцә, ақуны. Аҭыҧ ду ааннакылон аӡахуа. Аҿаҩауаа араху хьамҭа ныҟургон. Еиҳарак, аҧсаса — аџьмеи ауасеи. Ес-ҧхынра урҭ рыраху ашьха икарцон, ахышәашәара шааҿалалак аҧсҭаҟа илбаарцон, аӡын аҩны ирыман: игуарырх'уан, игуарырцалон. Аҿаҩуааи архауааи еилахуаахуҭуан. Аҿаҩауаа араху раалыҵ рыман, зегь раҧхьаӡа иргыланы аласеи аҵәеи, архауаа — агуыху, аҟашәа. Аҧсуаа рҿы иҟан хуаахуҭра ҳәа аҳәаанхыҵҟагьы иҵалоз. Урҭ абырзенкуеи

ауРымцәеи аԥьамцәеи рдунеи иадхәалан. Уахь иргон аҵхаҵ асараҧӡь, асахҭан, аҩы, уахьынтә иааргон аба, аҵәҩычагақуа, ачысматәа, аҩныматәа, абҵьар.

Ауааԥсыра зегьы қыҭа-қыҭала ишан, Ақыҭа дахагылан аамысҭаду, уи «аҳ» ҳәа иарҳәон анхацәа, аамысҵәадуқуа ԥытҩык ҟалар алшон қыҭак аҿы, аха урҭ зегьы «аҳ» ҳәа зарҳәоз иаҟара амч рымамызт, дгьыллагьы уи иааста еитцан. Аамысҭцәа ҭауадаа ирыдҳәалан, аха иҟан аҭауадцәа ирымазк'уаз аамысҭцәаҕуҕуақуагьы. Анхаҩыжәлар рыҩнытцҟа зегь рааста зхыԥхьаӡара рацәаз анхацәацқьақуа ракун. Анхаҩыцқьа аӡәгьы дихьыԥшымызт. Адгьыл иман, анхара иман. Иҟан нхара-нцырала ҭауади-аамсҭеи ирымазк'уаз, ишырҳәо еиԥш, зыԥсы злаз анхацәагьы. Анхацәа-хьыԥшцәа лҩатцәык ҩарышьҭуан, акумзар акгьы ркымызт, изықутәаз адгьыл изхьыԥшыз аҭауад итәын. Иаадрых'уаз — ача ашы — иарбанзаалакь, аԥырак аҭауад ирҭар акун. Убри иачыданы, мчыбжьык ахьтә ҩымш-хымш аҭауад иаҳтынраҿы амаҵ руан: иӡаагацәан, имҿаагацәан. Атәы — дхатәыи, дырҭир ауан, даархуар ауан. Иашоуп аҳратәрагә еизыҟазаашьақуа Аԥсны иқуӡаанжьҭеи кыр ҵуан, аха урҭ релементқуа еиқуханы иҟан, рыԥсы ҭан.

Аидеологиа аганхьала Аԥсны ахьынӡа-наӡааӡоз аҳра зуаз ақьырсианракун, абзазараҿы амырҭатра аҭыԥ шамазгьы. Уаанӡа, Аԥсуа ҳәынҭқарра аԥсуаа ахагыланаҵы уахуамабызшәас иҟаз бырзенбызшәан. Аԥсуаа аҳәынҭқарра анрымпытцыҵ инаркны ауахуамаҿ ақыртшәа ашьапы акит. Аԥснытәи акаталикос Ԥицунда дтәан. Уакун уи ирезиденциа ахьыҟаз. Ԥицундагәы ауахуама иахьыԥшын, Аԥсны аҩнытцҟа иҟаз ауахуамақуа реиԥш. Гыртәылеи Гуриеи иҟаз ауахуамақуагьы. Баграт III Аԥсны лымкаала илаԥш ахын. Ганкахьала, Баграт III ҳаҭыр ду изақун аҳәынҭқарра изҭаз ианшьцәа аԥсуаа рышьҭамҭа, ҩбагьы, ҩышәшықуса инареиҳаны аҳәынҭқарра ныҟуызгахьаз аԥсуа ҭауадцәадуқуа аԥсҭазаратә ԥышәаду рыман, акыр рылшон, рҳәатәгьы кралнадон. Уи бзиаӡаны идыруан Баграт III. Убри азы акухап уи иполитикатә резиденциақуа руак Бедиа изыҟаитцаз, насгьы зеԥьаҟам анынхабааду зиргылазгьы. Иара убри алагьы ари ақыҭа қьырсиангуеисырҭентәит. Машәыршәа акуӡам, ҳәарас наҭах'узеи, Баграт III изқуаҭыԥ абри ауахуамаҿ изыҟалазгьы.

Амала, иазгуаҭатәуп аԥсуаа аҳәынҭқарра ахьрыцәцаз ргуы ишытцхоз, хьаадус ишрымаз атәгьы. Убас XI

ашә. аҩажәижәаабатәи ашықәсқәа рзы ахәынҭқарра иәзгушьуаз аԥсуаҭауадцәақәа Аԥсны абжеиҳарак Қырҭтәыла иацрырҟьеит, Анаҟуаԥиагьы налатцаны — Анаҟуаԥиа абаагуараду зкуршаз қалақьын, иҕуҕуан. Абрадтәан Дырмит хәа иҟаз Баграт иԥа, Баграт IV ибзыцәашьа. Баграт IV ар иманы Анаҟуаԥиа дақулеит, аха изымгеит. Анаҟуаԥиа Қырҭтәыла анапатцаҟа ианыҟала Баграт IV данԥсы ашьҭахь ауп, 1074 шықәсазы.

Дауҭ аргылаҩ ихаан Қырҭтәыла аҳәынҭқарратә мчра дараза аҿарҕуҕуеит. Ҭауади-аамсҭеи хәа иҟаз зегьы аҳәынҭқар инапаҿы иааганы, иҳәатәы иахымԥо иҟатцаны иман. Аха, зегьы акоуп, аԥсуаа ахьыԥшымра аидеиақуа абираҟ еиԥш иҳаракны иркын, икарыжьуамызт. 1121 шықәсазы, аҭырку-сельџьукцәа ақырҭуа дгьылқуа иахьрықулаз рхы иархуаны, аԥсуаа хазы ҳамцар аауам хәа иқугылт. Аха Қьырала ар еиҿкааны измаз Дауҭ аргылаҩ урҭ ааникылт, имышьҭит. Убри инаркны, Гьаргь III ҳәынҭқарс даныҟазгьы — XII ашә. аҩбатәи азыбжазы — аԥсуаа реиқукны иҟан, ичҳауа иаануан. Ашьҭахь, аҳәынҭқарԥҳәыс Ҭамара лхаан — XII ашә. анцәамҭеи XIII ашә. алагамҭеи рзы — аԥсуаа ргуы иҭыхоз аус еиҭацәырыргеит. Иҟалаз уи ауп: 1186 шықәсазы Ҭамара Андреи Боголиубоки ичкун Иури дылхадыртәеит. Аха ҩышықәсаҟа аатцуан еиԥш Ҭамара Иури дилтцын ауаԥс ҳәынҭқар иԥа Дауҭ Сослан диццеит. Аҳәынҭқарԥҳәыс илымаз аҳәынҭқарратә мчра антцаҟьара иашьҭаз аҭауадцәадуқуа Иури дхаагалоит хәа налагеит. Аԥсуаагьы абри рхы иадырхуарц рызбеит. Аха Ҭамара урҭ ар рыжәтцаны еиқуылкит.

XI ашә. инаркны XIII ашә. актәи азыбжанза Аԥсны Ақырҭуа ҳәынҭқарра иалан. Аха аԥсуаҭауадцәадуқуа, еиҳаракгьы Чачааи Ачааи ирсиуаз, аҳәынҭқарратә усқуа рнапы рылакын. Аҳәынҭқарԥҳәыс Ҭамара атәымҳәынҭқаррақуа рҿынтә иааyаз аџхаражәҳәаҩцәа анлыдылкылоз аамҭазы аԥсуаа рхаҭарнакцәа ыҟамкуа драцәажәомызт. Убасҟак рхыԥша дуын.

XI — XIII ашәышықәсқәа рзы ақырҭуа ҳәынҭқарцәа имҩаԥыргоз адәныҟатәи аполитика аганахьалагьы аԥсуаа аҭыԥ-ҕуҕуа аанырқылон. Аԥсуа ир рыламкуа ақырҭқуа еибашьра ицомызт. Иаҳҳәап, XIII ашә. алагамҭазы Азиа-мачь зееидызкылаз аԥсылман коалициа Қырҭтәыла ианақула, аԥсуаа ақырҭқуа ирыдгыланы урҭ ирҿагылт, ахьз-аԥша рыманы ихынҳәит. Аџьаммпыцахалаҩцәа Ашьаруан-ҳәынҭқарра андырҳәуаз аам-

ҭазы ақырҭқуеи аҧсуааи еидгыланы ицаны аҵьамқуа ирабашьит.

Аҳәынҭқарҧҳәыс Ҭамара лцәа-лжьра даараӡа ҳаҭыр акулҵон — уи ландуӡӡа даҧсыуан, Гьаргь зыхьӡыз лыҷкуп Лаша ҳәа иалҳәон, дизгудуны, «Лаша» ахьаҧсыуажәаз азы. Лара лакузар, лассы-лассы Аќуаќа даалон, ҧсшьараҳәа, Акуа лыҧсы алан.

Ақырҭуа ҳәынҭқарра ашьапы злакыз, ишдыру еиҧш, Аҧсуа ҳәынҭқарралоуп. Убри аќнытә атәымуаа краамҭаӡа Қырҭтәыла Аҧсны (Абхазиа) ҳәа иашьҭан, дара ақырҭқуатҵәќьагьы аҧсуаа ҳәа акун ишрышьҭаз. Уи ауп, еиҳаракгьы, рхы иадырхуо аҧсуа жәлар ржәыгәҭоурых аилагара нашьҭоу ақырҭуа-ҭоурыхҭҵааҩцәа. Хыхь ишазгуаҳҭахьоу еиҧш, урҭ «ҩнызқьшықуса раахыс аҩыратә хынхырҭақуа рҿы иаҳҧыло аҧсуаа рыхьӡ иахьа аҧсуаа ҳәа зхы зшьо ажәлар рус алаӡам, урҭ қырҭуахылҵшьҭрақуан, аҧсуаатҵәќьа Кавказнхытҵынтә иааит, нааижьҭеигьы ҩышә-хышәшықуса иреиҳам, — ҳәа игылоуп. «Ибзиоуп нас: аҧсуаа нхытҵынтә иааит, аха нхытҵ зеиҧшырҭаны иихоз? Жәларык зқуытҵыз адгьыл ажәлар рышьҭа анымхалаӡеи? Иабаќоу уи?» — ҳәа уразтҵаар, аҭак рызҳәаӡом. Ирызҳәаӡом, избанзар ирҳәо рымаӡам. Амцныха — мыцныхоуп.

9. АҦСНЫ XIII АШӘЫШЫҚУСА АҨБАТӘИ АЗЫБЖА ИНАРКНЫ XV АШӘЫШЫҚУСАНЗА

XIII ашә. а-2-тәи азыбжа инаркны аҧсуа жәлар рсоциалтә-економикатә ҭагылазаашьа еицәахо иалагеит. Уи зыхќьаз амонголқуа Кавказаахытҵ рнапаҿы иахьааргаз ауп. Ииашоуп, амонголқуа Аҧсны шьаҿены иахымсзеит, аха урҭ Қырҭтәыла иарҭаз ааха ашьҭыбжь аранӡагьы иааит, ажәлар рзеиҧш-ҧсҭазаара цанырт. Избанзар усќан Аҧсны ақырҭуа ҳәынҭқарра иалан. Ихьыҧшын.

Административтә еизыќазаашьақуа рганахьала аҧсуа-дгьыл х-ҵьараны иршахьан. Егри Кудри рыбжьара Бедиатәи аерысҭавра иатәын. Кудри Гумысҭеи рыбжьара Аќуатәи аерысҭавра иатҵанак‘уан. Егьи, Анаќуаҧиа инаркны Тќуаҧсынӡа — абзыҧқуа, асаӡқуа уҳәа аҧсуа

жәлар ржәытәхылтцшьтракуа зкуыз адгьыл, — Аҧсуа ерыставрa хәа иашьтан. Амала, Аҧсны иҟаз аерыставракуа ахҧагьы ирхагылаз аҧсацәан, Чачаа иреиуан.

XIII ашә. а-40-тәи ашықускуа рзы амонголкуа Қырттәыла иахатәеит. Нас, иаалаган адуменкуа рыла ирнеит (ус акун амонголкуа атауадгьылкуа ишрышьтаз — адуменкуа хәа), Мраташәара иацанак'уаз Қырттәыла зегьы ⊕-думенк алырхит. Ашьхакуа ирыду адгьыл Рачатәи аерыстав иртеит, егьырт акаршәрадгьылкуа, Аҧсынгьы налатцаны, Цотне Дадиани хәа иҟаз атауадду дырхадыргылт.

Амонголкуа рнапаҿы иҟаз атәылакуа рҿы иишыҟарцоз еиҧш, абраҟагьы урт зҿыз крырхаран. Ажәлар рыбӷа ырхуаны ирыман, аӷуыцәхәы икудыртәеит. XIII ашә. аҽанаа⊕нашоз аамтазы ақырткуагьы агыркуагьы аҧсуаагьы еидгыланы амонголкуа ыкурцарц рыӡбеит. Аха, амонголкуа урт ргуы итаз ааилыркаан, абри аус аиҿкаара иаҿыз ауаа кны итаркит, цәгьалагьы иныҟуыргеит.

15-ҟа шықуса аатцуан еиҧш, Мрагыларахьтәи Қырттәылан амонгол-цьамыӷуа зызхымгаз ажәлар абцьар шьтырхт. Урт хыс дрыман Даут VI Нарин хәа изышьтаз ахәынткар. Аха, ишыцәгьарахоз аниба, мраташәараҟа деихеит. Араҟа уи ажәлар еизигеит. Абцьар зкыз ажәлар аҧсуаагьы рылахуи. Амонголкуа ирдыруан аҧсуааи агыркуси Даут VI ибираҟ ишатцагылоз, убри аҟынтә рҽааныркылт. Рҽырымҟьацәеит. Абас ала, Даут VI Нарин Сурамтәи ашьхакуа раахыц хазы ишьақудыргылаз ахәынткарра дахагылт. Абра ашьаны акит афеодалтә еиҿытцракуа рпроцесс. Амала, иазгуататәуп тенденциала уи уаанӡагьы атыҧ шамаз. Атауадцәа дукуа ақыртуа хәынткар имчра ахҽра иашьтеижьтеи кыр цуан. Аиҿаӷыӷра иаҿын. Зегьы рхахьы иахон. Уи азоуп амонголкуагьы цьабаадук мбаӡакуа арт адгьылкуа зрымнытцархалаз. Амала, амонголкуа раaира афеодалтә еиҿытцракуа рпроцесс арласит.

Қырттәылан убри аамтазы ахууратә система шьакугылт, аҽарӷуӷуеит ишәит. Аҧсны акузар, усҟак аданкуа азытцамтцеит, аҽазмыртбаант. Тауади-аамстеи анха⊕ыжәлари реизыҟазаашьа еиха итатан. Ҧсабарала урт еиха еизааигуан, еиха еиларыгӡон. Аха, егьа ус иҟазаргьы, хазлацәажәо аамтаз акузар ҟалап анха⊕ыжәлар ры⊕ныцҟа, уимоу дара афеодалцәа ры⊕ныцҟагьы, асоциалтә дифференциациа еиха уа⊕ы ибартахо ианыҟа-

лаз. Убри нахыс акухап аамыстадукуагьы атауадцәа ҳәа рарҳәо иаңалагаз, тәым-терминла.

Аҧсны злаз аҳәынтҟарра гусисыртас иамаз Ҟутешь акун. Уакун аҳәынтҟаргьы дахьтәаз. Ҳәарас иатах'узеи, аҧсуа жәларгьы рыцәгьеи-рыбзиеи, рзеиҧшуснуа уҳәа избатәны рҿаҧхьа икугылоз азтцаарақуа аҳәынтҟарра аҭтныҟалаҟь иадҳәалан. Ҟутешь аҧсуаа Ҟарт аасҭа ирзааигуан, географиатә тагылазаашьала акум, иашоуи уигьы акры атцанак'уан, аха, доуҳала. Аҧсуаа ибзиаҙаны ирдыруан, аҧхыҙ-хаа еиҧш ргуы итахухуа итан аҧсуа ҳәынтҟарцәа ари аҟалаҟь аҿы иантәаз, иаркы-ирцә ҳәа ари адгьыл ианыҟуз.

XIV ашә. актәи азыбжазы Ҟавказаахытц ахы иаҟуитхеит. Аха амонгол-мпытцахалацәа рышьта кыраам:а ари адгьыл ианытцуамызт. Ҟырттәыла ашара иашьтаз амтаварцәа еиҳагьы рыедырцәгьеит. Уаф иҳәатәы рмахауа аҟынҙа инеит. Цоуп, аҳәынтҟар дыҟан, аха дыҟан аҟароуп, уаҳа мчы имамызт. Мраташәара иаду Ҟырттәылан — Гуриеи Гыртәылеи — хазы аҳрақуа ҟалеит. Аҧсны абжеиҳарак, Анаҟуаҧианҙа, Бедианаа раҳра иадын. Аполитика аганахьала аҧсуа инапаҿы иҟаз Анаҟуаҧиа нахыс ишьтаз аҧсуа хылтцшьтрақуа рыдгьыл акун. Аеак ала иаҳҳәозар, Егры илтаршәны Анаҟуаҧиа абааҟынҙа Гыртәыла иалан. Аха ууанҙа Аҟуатәи аерыстаавра ҳәа изышьтаз ари адгьыл хыс иамаз Ачачбакуа агыркуа раҳ иҳәатәаҿы ҳнеиуам ҳәа иалагеит. Датәарымбеит. Абедианкуагьы ари ргуы иалан.

Абедианкуа рышьтра еиуаз аҳцәа рахьтә зегь реиҳа уаф ибартахаз Уамахь (Вамеҟ) I ҳәа XIV ашә. антцәамтазы аҳра зуаз атауад иакун. Уи ихатәҧара тижьуа аҟынҙа иеенбитцеит. Абедиан аҧсуаа рҟазшьа идыруан. Аханатә аахыс урт хазы ацара иашьтан. Убри аҟынтә, уи тцфа змамыз ар иманы шьтрала Егры инаркны Анаҟуаҧианҙа ишьтаз адгьыл зтәыз Ачачбакуа дрыкулт. Асаҙкуа рҟынҙагьы днаҙеит. Гагра абаа еилаҟуыбаса ишьтеитцеит. Аха, зегь акоуп. Ачачбакуа — Анаҟуаҧиа анафс иҟазгьы, аафс иҟазгьы — «Гыртәыла хамбароуп!» ҳәа икугылт. Мамиа ҳәа изышьтаз Уамахь I иҷкунгьы Аҧсны дакулахьан. Ари ҟалеит XV ашә. алагамтазы. Ачачбакуа рыжәфа еибытаны агыруа ир ирҧылт. Ахатцарагьы аадырҧшит. Мамиа ир рахьтә итахаз тахеит, иаанхаз рщьамхы рҿадыргеит. Иара Мамиа ихата цәгьа-ҧсышьа иртеит.

Аҟыртуа ҳәынтҟар Алыҟьсандр I Абедианкуеи Ача-

чбакуеи рус иеалеиҭалт. Гырҭәыла даан Липарит зыхьӡыз Мамиа иԥа Абедианқуа рахра дахаиргылт, Аԥсны дахьааизгьы, — «Ачачбақуа Абедиан иҳәатәаҿы шәаачроуп!» — ҳәа нараҳәаны днагьежьны дцеит. Ииашангьы, XV ашә. анҵәамҭазы Абедианқуа еиҳагьы рыедыргуԥуеит. Қырҭтәыла мраташәаратәи аган иалсуа Цхьынтқар (Цхенис-тқали), аӡнас инаркны Бзыԥӡа ишьҭоу илгьыл зегьы дара рнапаҿы иқалеит. Убри аамҭазоуп агыркуагьы Аԥснықа рҿанаарха. Уарла-шәарла акузаргьы, абрахь нааны анхара иапалага, еиҳаракгьы Аалӡгеи Қудри рыбжьара. Егьи, Аалӡганӡа — уаанӡагьы напы адыркхьан, Аԥсуа ҳәынтқарра аныкурга инаркны.

Абас ала, XV ашәышықуса қуылареи-қуыҵреи згымыз аԥсуа жәлар рымч каԥсеит. Рыԥсы ааиҭарыммыр ада ԥсыхуа рмауа аҟынӡа инеит. Аԥсуа жәлар рымч акаԥсара нахҟьаны, XIII — XV ашәышықусқуа рзы Аԥсны агаҿа зегьы агемуа-колонизатор ықуҵо аҟынӡа аусқуа неит. Агемуақуа Аԥсны ахуҳахуҭырҭадуқуа — афакториақуа еиҿыркааит. Убас, Гагра Хакәри ҳәа афактория ҟалеит, Алаҳаӡы Санта-Софиа ҳәа нашьҭалт, Гудауҭа — Қаве-де-Буқсо ҳәа. Италиан-бызшәала «Қава-де-Буқсо» «апальмақуа рбаԥуаза» ауп иаанаго. Ажәытә Аԥсуа шыц Қавказтәи апальма ҳәа нашьҭан. Абрантә ԥбала ашыц ылганы иргон. Уа, атәым ҳәынтқарракуа рҿы, уи капанны ирҭиуан. Ашыц аихаҟара иԥуԥуоуп, анцраду амоуп, нара аҟара иҳьанҭоугьы цлажәла ыҟам. Ахаҳә еиԥш иӡааҟурылоит. Ашыц акуп излырх'уаз еиҳарак, асыга — абжьаратәи ашәышықусахьшәақуа рҟынӡа здаҟамыз ааглыхратә мыруга. Агемуақуа афакториақуа ҟарҵеит иара убас Ԥсырӡха, уи Никоффа ҳәа нашьҭан, Аҟуа — Севастос ахьӡын, аурымцәа рхаан ишыҟаз еиԥш.

Егры амшын иахьалало азааигуарашәа Санг-Анџьело ҳәа изышьҭаз афактория гылан. Ашьҭахь акырҭқуа Сант-Анџьело «Саҭанџьо» ахь иаргеит. Шьҭыбжьала еихаршалашәа иахьыҟо азы. Урҭ зегьы иреиҳан Аҟуа. Уи азоуп агемуақуа ррезиденциагьы ара изыҟаз. Агемуақуа крырҳацәан. Иаарымԥыхьашәаз акы иаѳсуамызт. Иреиѳсуамызт ауаагьы. Иҟан нанаарҳуозгьы, аха иӡаны иргоз еиҳан. Атәцәа рҭиуан амшын ырцә игаиы, Амшынбжьаха иавоу атәылақуа рҿы. Худула. Еиҳарак иргоз аҷкунцәа-ҟатакуеи аҭыԥхацәа-ԥшӡакуеи ракун. Еиҳа изланы иҟаз, еиҳа ауаѳ илаҿ наайшаз, экрызлыҵшаз акуыԥшқуа. Атәцәа рыман ицон иара убас

Цьуҷи иулыс хәа изышьҭаз амонгол хәынҭқарраҳьгьы. Уа еиҳагьы рыху дуын.

Аԥсуа жәлар кырынтә раҳәақуа ҭыхны агемуа-колонизаторцәа ирҿагылахьан. Ажәлар ирбон атәыҭира ишыцәанарбгоз, ишықунах'уаз. XV ашә. анцәамҭазшәа урҭ ирулакгьы ртәылахуыч зырхәуаз ауаа ықуцаны икарцеит.

XV ашә. анцәамҭазы кьынтыжә-маҟала еибаркыз ақырҭуа хәынҭқарра еимҿышәшәеит. Сабедиано Имереҭи ишьақугылаз аҳәынҭқарра иалан. Аԥсны абжеиҳаразак, уаанӡа ишаҳҳәааз еиԥш, абедианқуа рнапаҿы иҟан. Пҧыҭрак ашьҭахь Сабедиано хазы иҟеит. Иаҳрахеит. Сабедиано иалаз аԥсуа-хылтцшьҭрақуагьы аеиндкыларахь, агыркуа рылтцрахь рхы дырхеит. Ахақуиҭрамра ашәахуақуа мҩашьах'уа аԥсуа дгьыл иныкуыԥсеит.

10. XVI—XVII АШӘЫШЫҚУСАҚУА РЗЫ АԤСНЫ ИҞАЗ АПОЛИТИКАТӘ ҬАГЫЛАЗААШЬА

Уаанӡа ишаҳҳәааз еиԥш, XIII ашәышықуса анцәамҭеи XIV ашәышықуса алагамҭеи рзы агыркуа раҳ аԥсҳа идгьыл абжеиҳара ицәигеит. Қудры аԥшаҳәа аҟынӡа, еиҳаракгьы агатәыла, агыркуа рацәаҩӡаны иааны анхара иаҿын. Егри Қудри рыбжьара инхоз аԥсуаа реиԥш, ари ргуы итцхон аԥсҳа ихаҭа инапаҭцаҟа иҟаз ауаахатәаракуагьы.

XVI ашәышықусазы аԥсуа дгьылқуа рыргьежьразы Ачачбақуа хыс измаз аԥсуа феодалцәа ажәлар дыргыларц рызбеит. Ҳәарас иаҭах'узеи, урҭ ирыдгылон Егри Қудри ирыбжьанхоз рашьцәагьы. Амилаҭтә хдырра аус ауан. Уи азы урҭ ақуыларақуа кыр ҟарцеит, Гыртәыла ааха ҕуҕуа арҭеит.

Убри аамҭазы, XVI ашә. актәи азыбжазы, Қавказаахыц еимакны анибарцәара иаҿын Цьамтәылеи Ҭыркутәылеи. 1555 шықусазы урҭ еинышәеит. Изықунибарцәоз адгьылқуагьы ршеит. Қавказаахыц Мраҭашәаратәи аган — Имереҭиагьы, Гуриагьы, Гыртәылагьы, Лазисҭангьы, Аԥсынгьы — аҭыркуа инапаҿы иааигеит. Аусқуа шыҟалаз ала, аԥсҳа аҭыркусулҭан есышықуса аҳа-

за изеизигалар акун. Ус акун аҭыркуа инапаҵаӷа иӷаз егьырҭ аҳрақуа рҿгьы ишыӷаз.

Жәытә-натә аахыс ахақуиҭра абираӷ казмыжьуаз аҧсуа жәлар уажәы-уажә рабџьар иахон, аха еиҿкааны изкышаз мыч рымамызт. Ҭауади-аамсҭеи реиҳараҩык рхыи-рыҧси акун изышьҭаз. Уи шьахулаҵәӷьа ихы иаирхуон аҭыркуа: акыр зылшоз, акыр зынҧоз ҳәа иӷаз афеодалцәа ҳамҭас иӷоу зегьы рзааиҭиуан, ачынқуа рзишон, абасала ргуы ӷаиҵон, ргуы хихʻуан, даргьы мачмач иара иганахь инасуан.

Аҭыркуа уеизгьы-уеизгьы ааглыхрадук имаӡамызт, аха атәымҳәынҭкарраҿы дцаны атауар аахуан иааигон, инапаҵаӷа иӷаз атәылақуа рҿы иҭиуан. Аҧсны еиҳарак изыргуаӷʻуаз аџьыка акун. Аџьыка еиҧш ара аҽаҭитәык ҵомызт. Аҭырку ҭуџьарцәа арантә иргон ашыц, аҵха, асаранџь, аха зегь рааста урҭ зышьҭаз ауаа ракун. Шарден ҳәа францыз-ныӷуаҩык XVII ашәышықусазы Кавказ агаҿаҿ дахьааиз ибеит абра атәыҭира ҿкны ишыӷаз. Уи ишиҩуала, есышықуса Гыртәылантә жәаҩажәаҩа ныҙқьҩык ауаа кны иргон. Ишаҳҳәаахьоу еиҧш, усӷан Гыртәыла иатәын. Егри Кудри ирыбжьанхоз аҧсуаагьы. Ауаа ҕьычны аҭырку-ҭуџьарцәа ираазырхуоз дара аҧсуаа иреиуаз ҭауади-аамсҭеи ракун. Уи ҿыцмызт. Ус акун ишыӷартҵоз уааӡагьы, агьемуақуа рхаангьы. Урҭ рхаҿы ирзаагомызт иҵыржаауаз дара рхаҭақуа зықугылаз адгьыл шакуз...

Аҭыркуцәа Аҧсны еимыртцәон. Мач-мач. Аха иӷан иаахтыҵәӷьаны атәыла андырҳәуазгьы. Еиҳаракгьы адин мотивс иаҭаны. Зқьышықуса инархыҳәҳәо ақьырсианра иаҵагылаз аҧсуаа жәлар аҧсылман идин ахь риагаразы асулҭан есымшааира амулацәа ааишьҭуан. Урҭ ауаа аҵәы рыҵананы ақьырсиан уахуамақуа ирыжәыртҵон, убас урҭ идырҳәит, иҧхасҭартәит Елыр, Бедиа, Дранда ухәа ақыҭақуа жәпак рҿы игылоу ауахуамақуа.

Аҧсуа жәлар аҭырқуа имаҩҧигоз аполитика еиқуаҵәа ианышәарц амалахазгьы ргуы иҭамызт. Убри аӷнытә урҭ, абџьар адагьы, рықуҧараҿы рхы иадырхуоз аформақуа раҵәан. Иаҳҳәап, ақьырсианра аиқуырхара. XVI ашәышықусазымоу, XVII ашәышықусазгьы, аҭыркуа дааижьҭеи шәышықуса рыҵкьыс шыҵхьазгьы, Аҧсны ахьынӡа-наӡааӡоз аҧсылманра ҭыҧ дук амамызт. 1629 шықусазы аҧсҳа иҭааз аиталиан миссионер Жанде-Лукка ианҵамҭа ишаҳәо ала, аҧсуаа қьырсианцәа-

ны рхы ршьон. Пыта Ачачба ҳәа Аԥсны иахагылаз аҳ ихаҭагьы илахь-иҵьымшь изатәуан, аҵьар ныҟуигон. Аԥсны шкьырсиантәылаз имҳәар изымычҳаит Евлиа Челеби ҳәа хазлацәажәо ашәышықусаз Аԥсны иааны иҟаз аҭырқу-ныҟуаҩгьы. «Аԥсуаа аҳәақуа раазоит!» ҳәа иҵьеишьон уи. Амала Евлиа Челеби ибеит Аԥсны аԥсылман қыҭақуагьы ҟало ишалагахьазгьы, аха урт шмачҳыз, нырра дук шрымамыз.

Аҭырқуа инапаҿы аҟазаара енԥш, аԥсуа жәлар ргуы иалан Аԥсны аиҳарактцәҟьа Гыртәылa иахьалаз. Аԥсуаа уи ишақуымтәоз аҟара агыруагьы иҵәа иалашәахьан. Убри аҟынтә уи знык-ҩынтә раҟара ар иманы Аԥсны дақулеит, аха рацәазак иеизымҟьакуа дхынҳәит.

XVII ашәышықуса актәи азыбжазы Гыртәыла аҳас дыҟан Леуан II ҳәа изышьҭаз Адиан (Дадиани). Уаҩы гьангьашк иакуи иара, ԥсабарала. Амала, амчгьы иман, Гьаргь III ҳәа Имерети иахагылаз аҳәынҭқар датәаимбо аҟынза. Адиан Гьаргь III иҭыԥ дахиҳәарц избеит. Арахь хазы, Гыртәыла аганахь ала зҳәаақуа рыртбаара нашьҭаз аԥсҳагьы диабашьыр цәгьа ибомызт, аха изымгуаҕьит. Иеааникылт. «Аԥсуа ҕас дсымазар атқьыс уажәазы, уас дҟасцап», — иҳәан, аԥсҳа изҕаб ԥҳәыс дигеит. Нас, даалаган Шәантәылагьы Гуриагьы идгылартә аусқуа енҿикаант. Ишьҭахь, иаԥхьа уҳәа дзыцәшәо уаҩ даныҟамла, Адиан дышзахуоз ала Қуҭешьҟа деихсит. Аԥсуааи ашәанқуеи ицырхырааны уи Гьаргь III ир еилаҟуыбаса иқуитцеит. Ари ҟалеит 1623 шықусазы. 1628 шықусазы Адиан дааҳәын иацы уас имаз, дзыцәнымхоз аԥсҳа диҿагыланы иабашьра далагеит. Аԥсҳагьы дгуаан ар иманы Гыртәыла дақулан еимилцәеит. Изныкымкуагьы. 1634 шықусазы Адиан Аԥсны деиҭалалеит. Ақыҭақуа кыр шьаҽны дырхысит, аԥсҳа ирезиденциагьы еилаҟуыбаса икаижьт. Ԥыҭраамҭак аԥсҳа иеынкыланы дыҟан. Амч ҿыц иҭахын.

1656 шықусазы Леуан II дыԥсит. Дук мырцықуа Сусҭар ҳәа ԥсҳас иҟаз Ачачбагьы Гыртәыла шыҟаз иҿынеихеит.

Аԥсуаа ирцәызны иҟаз рыдгьылқуа рырхынҳәра иазкыз аусқуа напышьашәалатцәҟьа иаанырказ а-70-тәи ашықусқуа рынцәамҭеи, а-80-тәи ашықусқуеи рзоуп, еиҳаракгьы аԥсҳа Сураҳ Ачачба ихаан. Уи иаҳра аҳәаақуа Егрынза инеигеит. Хышәшықуса агыруа днаҳәаахәуа дызқуз аԥсуа дгьыл, аԥсуа ибжьы ықуыҩуа иҟатцәтәын. Аха уи даараӡакгьы иусмариамызт.

Аҧсҳа даалаган еиҳа иҭәы-иҧҳа иҟаз егьырҭ аҧсуа дгьылқуа рҟынтә ауаа ааганы абраҟа рнырхара далагеит, аҧхьа Аалӡгеи Кудри рыбжьара, нас Егрынӡагьы. Аҧсшәа зхашҭхьаз аҧсуаа џьоукы-џьоуки Егрнырцәынтә нааганы индырхаз агыркуеи аҧсшәахь рҿы цо акатцара аамҭа рацәаны иагеит.

Абас ала, XVII ашә. анҵәамҭазы Аҧсны аладатәи аҳәаақуа рызҵаара аҭыҧ иқуыртцеит. Ргуы дырҭынчт.

Аҧсны аҩадатәи аҳәаақуа ракузар, ҳазлацәажәо аамҭазы Ҳамышь иахысуамызт. Аха Џьованни Лукка хәа иҟаз аиталиан-ныҟуаҩ ишиҳәоз ала, араҟа аҧсуахылтцшьҭрақуа ретникатә ҳәаақуеи Аҧсны аполитикатә хәаақуеи еикушәомызт. Аҧсуахылтцшьҭрақуа нхон Тҟуаҧснӡа. Тҟуаҧс ҩахыс ишьҭаз адгьылқуа аедыгьхылтцшьҭрақуа иртәын. Ишнеи-шнеиуаз, Тҟуаҧси Шәачеи ирыбжьанхоз аҧсуаахылтцшьҭрақуа урҭ ирылаӡыҭит. хәарас иаҭах‘узеи, бызшәала, егьыс, материалтә культуралоума, дунеихуаҧшышьалоума, аедыгькуеи аҧсуааи злеиҧшымыз рацәак егьыҟамызт, реҩдыраара уадаҩын. XVIII ашәышықусазы Шәача акуша-мыкуша шьхатәылаи инхоз абыхуаа лбааны иааныркылт. Абыхуаа бызшәала аҧсуаа ирзаангуаӡаз, аха аедыгькуагьы ирцәыхарамыз жәларын.

11. XVII—XVIII АШӘЫШЫҚУСАҚУА РЗЫ АҦСНЫ ИҞАЗ АСОЦИАЛТӘ-ЕКОНОМИКАТӘ ЕИЗЫҞАЗААШЬАҚУА

XVII—XVIII ашәышықусқуа рзы аекономикеи ауаажәларратә еизыҟазаашьақуеи рганахь ала Аҧсны еиҭакрадук ҟамлазаргьы, ууанӡа, иахҳәап, шәышықуса раҧхьа иҟаз аҭагылазаашьа иадкыланы уахуаҧшуазар, еизҳазыҕьарақуак ҟалеит уҳәаратәы иҟан.

XVI ашәышықуса инаркны Қавказ мраҭашәааратәи аган зегьы аҭырқу султан ишәшьыра иҵагуаны икын. Ишьҭырцгьы игуы иҭамызт. Арахь хазы ҭауади-аамсҭеи дара-дара ҕыҕеибаганы иҟан, анибарцәара иаҿын. Урҭкуа зегьы ажәлар реономикеи ркультуратә ҧсҭазаареи ирныҧшуан, рыҿиара иаҧышькылахәуан.

Аҧсны ахьынӡа-наӡаӡоз, зегьынџьара, аекономика гуыцәс иамаз ақыҭанхамҩа акун. Ажәлар адгьыл иқуаарых‘уан, араху ныҟургон, еиҳарак ашьамаҟа аҧса-

сеи. Анхамҩа усгьы атәыла аԥсабаратә ҭагылазаашь-
иахьыԥшын. Ага иаԥныз акыҭақуеи архадгьылқуеи рҿы
аԥыжәаара змаз арыцтә культуракуа ракун. XVIII ашәы-
шықуса аҩбатәи азыбжанӡа ашьи ахуӡи аадрыхʻуан.
Урҭ ракун абысҭа злырхʻуаз. Ашьҭахь, XVIII ашә. аҩ-
батәи азыбжа инаркны аԥш рылатцәеит. Зда ԥсыхуа
ыҟам цыфахкык аҳасабала иахуаԥшуан аҟуыд. Уи аԥс-
ны иқунагалеит XVII ашәышықусазы. Аԥсуа жәлар ре-
кономикатә ԥсҭазаараҿ атцак ду змаз акы акун аӡа-
хуааӡара. Ашықусан ԥҳалк иадамзаргьы аҩы ҭазым-
ҭәоз уаҩ дыҟамызт. Ацәгьеи абзиеи рҿы адагьы аны-
ҳәаракуа рҿгьы аԥсуа рыжәтәда ԥсыхуа имамызт. Аҿа-
ҩауаа хныҟугагас ирымаз рахуын. Араҟа ирааӡон иара
убас ашьхымза. Бзиа ирбон, егьазҟазан ашәарыцара.
Ҳәарас иаҭахʻузеи, аԥсуаа рыбзазараҿы аҭыԥҷыда аан-
накылон аҽы — аԥсуа хатца шьамхыс итцаз, ихьӡ злар-
ҳәоз иҩызагуакьа.

Аԥсны нхамҩас ирымаз адгьыл ақуаарыхреи ара-
хуааӡареи ракун, аха џьара нанҟазарак ахьыҟамыз қы-
ҭак шамахамзар уаҩы ибомызт. Ҳаҭыр ду икун ауасҭа,
ажьи. Иҟан, ишырҳәо еиԥш, уарҕьанап иакызар уарма-
нап иузамыркʻуаз абџьаркуа ҟазтцоз ажьицәадукуа. Урҭ
нанакуызаалакь ажәлар рҿы унеишь-уаанзь ҳәа зар-
ҳәоз, раԥхьа идыргылоз уаан. Ажәлар рынхамҩа анагу-
ралтә ҟазшьа шамац иаман. Убри аҟынтә ахуҳахуҭраус
араҟа даараӡакгьы аҽазҟьомызт, еиҳаракгьы иара атәы-
ла аҩнытцҟа. Адәахьтәи ахуҳахуҭракун еиҳа зыԥсы ҭаз.
Аԥсуа ҭуџьарцәа атәымҳәынҭқарракуа рахь ицаны иху-
ҳахуҭуан, еиҳарак Ҭырқутәылан, Џьамтәылан, Бырзен-
тәылан. Зегь реиҳа аху зманы иҟаз ашыц акун, нас —
ацха, асаранџь, аҩы. Уахьынтә Аԥсны иааган ирҭиуан
аџьыка, ацәҩычагакуа, абџьармаҭәа. Ахуҳахуҭраус зна-
ны алакыз агауаа ракун, ҳәарас иаҭахыузеи, ҭауади-
аамсҭеи иреиуаз ахацәа. Уаанӡа зыӡбаху ххәоз асо-
циалтә-економикатә мзызкуеи адәахьтәи аҭагылазаа-
шьақуеи ирыхҟьаны Аԥсны зыхьӡ уҳәаша қалақьк ыҟа-
мызт. Ус, хухахуҭырҭатә баҕуазатцас акун ишыҟаз Сҟуы-
рчеи Аҟуеи, XVIII ашә. антцәамҭазгьы. Аԥсҳа Қьелышь
Ачачба ирезиденциа Лыхнынтә нанаанга инаркноуп
Аҟуа еиҳа уаҩы ибо-иаҳауа иаӊалага. Аха иара убри
нахысгьы уи ахьӡ зларҳәоз атәыҭирала акун. Аԥсуа
жәлар еилызшьаауаз, ршьа рылызцәацәаауаз атәыҭира.
Ажәытә, Аԥсуа ҳәынҭқарра аныҟаз, амч ду змаз, ахьӡ-
гьы змаз Анаҟуаԥна XVIII ашәышықусазы уаҩ дазхьа-

ҧшуа иҟамызт, еилаҳахьан, иууаӡа игылан.

Аҧсны иҟаз аекономикатә ҧсҭазаара ианаало иҟан ауаажәларратә еизыҟазаашьақуагьы. Афеодализм иасакьаҳәымҭаны аус ауан, аҿиара иаҿын.

Аҧсны иахагылаз аҳ аҧсҳа ҳәа ишьҭан. Уи Чачаа дреиуан, аха аԥыратә хыцхырҭақуа рҿы Шервашиӡе ҳәоуп дшаҳҧыло. Аҧсҳа Имереҭтәи аҳәынҭкар дихьыҧшын, аха, ууаанӡа ишаҳҳәаз еиҧш, дихьыҧшын аҟароуп, акуымзар аеак ала дихуаҧшуамызт. Аҧсҳа иҭыҧ шьҭраҳа ицон, насгьы ахацәа-рҧар рыла маҵара. Аҳәса уаҟа ус рымамызт. Аҧсҳа аҧсуаа зегь рзы даҳан, аха аус аҿы имчра аҳәаақуа даараӡакгьы иҭбаамызт. Ихы иаатшәо ала дныҟуар ауамызт. Уи инап ианыз аускуа иреиуан, еиҳарак, атәыла ашәарҭадара аус, аибашьра ҟалар ар рықуыргылара, х-рыҭара, аинаалараз анапаҵаԥра, атәымҳәынҭкарракуа рҟынтә иааyаз аҭуџьарцәа абаџь рыршәара, арантә аҳәаанхыцҟа иргоз аҭитәкуа хасаб рзура, егьи, иаҳра аԥнытҟа — ауааҧсыра ашәахтәқуа рықуҵара, рылгара.

Убарҭқуа зегьы ирҷыданы, аҧсҳа аӡбаҵәа зегьы иргылаҧшуаз ӡбаԥын, усеилыргаԥын. Уи азы акыр иргон. Инап аҵаҟа иҟаз ҭауади-аамсҭеи аныҳәақуа раан иҳуы ааргон. Итәыла аԥнытҟа, дахьнеилакгьы, зегьынџьара ашә изаартын. Аҧсыуадук иаҳасабала даҧшәыман. Иазгуаҭатәуп аҿеакгьы. Аҧсҳа дызқуиҭҵәҟьаз, абри сара истәуп ҳәа ззиҳәаҵәҟьарц илшоз Гагреи Гуымсҭеи иаҷрыбжьанакыз, иахьа Бзыҧын ҳәа хзышьҭоу адгьыл акун. Убри аамышьҭахь, Гуыма-Гуымсҭеи Қудри рыбжьара. Егьырҭ — абжьыуааи Самырзаҟанааи ирхагылаз аҭауадцәа — иара аҧсҳа ишьҭра иатәыз ауаа — уи аҟараҵәҟьа изрылыршомызт. Ианааиҿаххлозгьы иҟан. Уи атәы ҳалацәажәаахьеит. Гаграԥахыс ишьҭаз аҧсуадгьылқуа аҧсҳа дахьынӡарықуиҭыз атәы аҳаәра уадаԥуп. Аԥыратә хыцхырҭақуа усҟак акгьы рҳәом Урҭгьы Далыи Ҵабалыи Ҧсҳәи реиҧш, еиҳа рхаҳәатәала иҟазар ҟаларын. Далыи Ҵабалыи Ҧсҳәи Маршьанаа иркын. Маршьанаа аҧсҳа инапы аҵаҟа иҟан, аха даараӡак хьаас дрымамызт.

Аҧсҳа дзыхьчашаз ауаа иман. Дахьцозаалакь ицын, дымԥаҧыргон, урҭ «кьаразаа» ҳәа ирышьҭан. Насгьы урҭ, шамахамзар зегьы цәала-жьыла иара изааигуаз уаан. Аха иааиҧмырҟьаӡакуа амаҵура иалаз арцәҟьа имамызт аҧсҳа. Џьара шәарҭак ҟалар, аҭауадцәа рыуаажәлар еибыҭаны «ҳабоуҭах‘у?» ҳәа идгылозар акун.

Аҧсҳа иаамышьҭахь амчра зманы иҟаз аамысҭцәадукуа ракун. Ууҭ аҭауадцәа ҳәа ирышьҭан: Ачаа, Заҧшьаа, Маршьанаа, Инал-иҧцәа уҳәа убас егьырҭгьы. Аамысҭцәа хыҧхьазарала еиҳан. Аха аамысҭа, ҧҟарак аҳасаб ала, ҭауадк дидҳәалан, еиҳаракгьы, иара аҧсҳа. Ҭауади-аамсҭеи иаарацлабуа ҟынза амч рыман ауаҳуамаматцураҿ иҟаз ауаа. Урҭгьы, ҭауади-аамсҭеи реиҧш, адгьыл ду рыман. Дгьылын нас иарбанзаалакь афеодал ҳәынҭҟарраҿ амалкуа зегьы ирмалыз. Ҭауади-аамсҭеи рҟынза иҟамызт, аха анхаҩыжәлар раҭәарымшьо аҟынза рых беиа ирбо иҟан ашьнаҟмацәа. Урҭ «аамысҭара иашьҭоу» ҳәангьы ирышьҭан. Абарҭ зегьы атәылаҿы аҳра зуаз ауаахатәракуа — афеодалцәа рыкласс иаҭанак'уан. Қьафла, иныкугыла-аакугыло мацара акун рхы шныҟургоз.

Анхаҩыжәлар адгьыл иадҳәалан. Адгьыл икурымх'уаз акагьы рымамызт Рыхгьы ныҟуыргон аҿаҵьоукгьы ныҟургон. Афеодал уаажәларра злеиҿартәыз аганахьала уахуаҧшуазар, анхаҩыжәлар ҧшь-гуыҧк рыла иушар ауан. Иҟан аҧсҳа ихаҭа инапаҭцаҟа иҟаз анхацәа ҳәа ҵьоукы. Аҿаҵьоукых аҭауадцәа иртәын. Анхацәа рыман аамысҭцәагьы, ауахуамакуагьы. Ус акумкуа рзинкуеи рынхамҩеи рыла иугозар, анхаҩыжәлар рклассеиуеиҧшым акатегориакуа рыла ишьакугылан: анхацәацкьакуа, ахууцәа, амаҭцуразкуу, ахашәалацәа. Урҭ рахьтә зегь рааста ирацәаҩыз анхацнацкьакуа ракун. Закуанла анхаҩы ихы дакуиҭын, аха аекономика аганахь ала афеодал ихьыҧшыз ыҟан. Избанзар дзыкутәаз адгьыл уи итәын. Убри аҟынтә иааирых'уаз аҿаҩрагьы далахун. Анхаҩыцкьа адгьылгьы иман, атәцәа имазаргьы ауан. Ахууҩы иҭагылазаашьа аурыс ҭоурыхтә литератураҿ «крепостнои кресьианин» ҳәа иаҳҧыло ауаҩы исоциалтә категориа иакушәоит. Амаҭцура зкуыз аамҭала акун афеодал ихуура дышҭаз. Ихы ҿихаанза. Зегь рааста злахьынҵа бааҧсыз ахашәала иакун. Уи дтәын. Дырҭир ауан, даархуар ауан. Душьыргьы лахь урҭомызт.

Анхаҩыжәлар, зегь раҧхьаза иргыланы анхацәахьыҧшцәа, маза-аргама афеодалтә ҵьамыҕуа иаҿагылан. Анхаҩыжәлар иҟарҵоз аҿагыларакуа ирформахадан абналара. Згуы кыдгылаз анхаҩы иҭаацәа иманы еиҳа ҧсгарҭак ахьыҟоу ҳәа аҿа феодалк иахь, дыбналаны дцон. Иҟан абжьыуаа рҟынтә абзыҧкуа рахь ма абзыҧкуа рҟынтә абжьыуаа рахь ианцоз. Иҟан зынза Аҧ-

сны иалҵны ицаҟуозгьы — Едыгьтәылаҟа, Гыртәылаҟа. Еиҳагьы ираҵәаҩын Гыртәылантә Аҧсныҟа иаауаз анхацәа. Избанзар, иааидкыланы уахуаҧшуазар, Гыртәыла афеодалтә експлуатациа еиҳагьы иҕыҕкны иҟан, анхаҩыжәлар рыбҕа ырхуан иакын. Ҳәарас иаҭахʻузеи, ари апроцесс Аҧсны аетностә ситуациа ианыҧшуан, аилыҕраарахь икылнагон.

Абас акун ишыҟаз, иааркьаҿны иуҳәозар, XVII ашәышықусеи XVIII ашәышықусеи рзы Аҧсны иҟаз асоциалтә-економикатә ҭагылазаашьа.

12. XVIII АШӘЫШЫҚУСАЗЫ АҦСНЫ ИҞАЗ АПОЛИТИКАТӘ ҬАГЫЛАЗААШЬА

XVIII ашәышықусазы Аҧсны иҟаз аполитикатә ҭагылазаашьа зегьы, шамахамзар, изыдҳәалаз аҭыркумпыҵахалаҩцәа ҳзықуцозар ҳәа аҧсуа жәлар иҟарҵоз акугыларакуа ракун. Ижәытәзаз, аха иапакузалакь иҿыцыз аҧсадгьыл азҵаара.

Аҳазеизгара, акьырсианцәа рышьҭашәарыцара ажәытә культура абаҟакуа рырбгара уҳәа аҭыркуцәа рҟынтә аҧсуа жәлар ргуы ҧызҵәахьаз, ршьа зыртәахьаз рацәан. Аха зегь рааста еицәаны, иҵыхутәықухгаиы иҟаз атәыҭиракун. Ажәлар рыла шааҧшуаз рраҕара иаҿын. Урҭ еилыркаауан ари аус аанымкылакуа, ахы иаужьны иандәықуртца акузаарахь ишкылнагоз аҟара. Атәыҭира еиҿкааны ирыман шамахамзар аҧсуа баҕуазакуа зегь рҿы, еиҳаракгьы, Аҟуа. Уааҧсырала ихуҳахуҭуаз ҭауади-аамсҭеи ирҭиуаз ауаа реиҳараҩык иҙаны акун ишырҭиуаз. Аха иҟан даҽатәыҭираформакгьы. Ишазгуаҳҭахьоу еиҧш, аџьамыҕуа иҭагылаз анхацәахьыҧшқуа рыҧшәмацәа ирцәыбналаны Гыртәылаҟа. Шәантәылаҟа Едыгьтәылаҟа уҳәа ианцоз ыҟан. Иҟан уантә арахь Аҧсныҟа иаауаз анхацәагьы. Аҧшәмацәа ибналаз рынхацәахьыҧшқуа анырҧшаалакь, игуаауы, аҭыркуцәа ираадырхуон.

Ажәлар ирзымчҳауа аҟынза инеит. Ргуы кыдгылт. 1725 шықусазы Аҟуа абааҿы итәаз аҧашьа иргьы иаргьы ҳамбароуп ҳәа аҧсуаа абџьар шьҭырхт. Аха абаа изҭамлеит. Аҧашьа еиҳа деибыҭан. Хышықусаҟа аатҵуан еиҧш аҧсуаа рыцкуынцәа аҧашьа еиҭеикулеит.

Еиҭах абаа амацәаз иҭаркит. Аха еиҭамыхуеит. Иаҧырцит. Ашьҭахь, 1735 шықусазы, аҧсуааи агырқуеи мраҭашәаратәи Кавказ иқунхоз ақырҭқуеи цқьа инапаҿы иааигарц, ихәатәы иахымҧо иҟаиҭарц азы асултан аҧашьа ар ду иҭаны Ҧуҭҟа дааишьҭит. Аҭырқуцәа Гыртәыла иалагьежьт. Нас Егры ирны Аҧсны иалалт. Елыртәи ауахуама амца аҵраҭаны ирыблит. Аҧсҳа аҧашьа ижәлара илшартә дыҟамызт. Убри аҟынтә уи аҭырқуа дидгылошәа иирбеит, уимоу аҧсылман идин даҵагылазшәагьы ҟаиҵеит. Аха иара убри ашықус азыҵәҟьа аҧсҳа ар еизганы аҧашьа диабашьит. Аҩыратә хыцхырҭақуа ишырҳәо ала, «аҧсуаа аҭырқуа ир еилаҟуыбаса иқурҵеит, иаанхаз цәгьала-ҧсышьала ршьамхы реадыргеит... аҧсылманра наҟ инкажьны рхатә дин нышьҭырхит». Аҭырқуа иҿагылан иқугылт иара убас Имереҭиагьы. 1762 шықусазы Имереҭи дахагылт Салуман I. Салуман I аҳәынҭқар иҭыҧ шааникылаҵәҟьаз асулҭан ара имҩаҧигоз аполитика даҿагылт. «Атәыҭира ҟалом!» — ҳәа зҳәоз азакуан аҧиҵеит. Асулҭан дгуаан «аҳәынҭқар ҧсахыҩ» ар ижәиҵеит. Аибашьра ҕуҕуаҵәҟьа ҟалеит. Қуҭешь азааигуара, Хресили ақыҭан. Абраҟа ақырҭуа еибашьцәа дрыцхраанит Самырзаҟанынтә ар зманы ицаз аҧсуа ҭауад Хутын Ачачба. Аибашьра аилашымҭазҵәҟьа уи аҕа диҿагылт. Иара Ачачба ихаҭа жәафҩык лаишьҭит, уа дағьҭахеит. Ари ҟалеит 1767 шықусазы.

Аҭырқуцәа рықуцаразы аҧсуа жәлар рыҩныцҟа иҵоз ақугылаpақуа ҵыхуаҧҵәара рымамызт. 1768—1774 шықусқуа рзы иҟаз Аурси аҭырқуеи реибашьраан урҭ еиҳагьы рыҿедырцәгьеит. Аҧсуаа уеизгьы-уеизгьы аурыс идгыланы иаахтны аҭырқуа иҿамгылазаргьы, 1771 шықусазы абџьар шьҭыхны иқугылт. Аҧашьа ир Аҟуа абаа иҭырцеит. Аха дук мырҵыкуа абри ақугылара напхгара азызуаз аҧсуа ҭауадцәа рыбжьара аҭызшәа бжьалт. Аиндаҭлара иалагеит. Аҭырқуа, уи ихы иархуаны, абаахьы деиҭагьежьит. Иҭыҧаҿгьы днеины днатәеит.

Иҟалаз уи ауп: уаанӡа, Аҧсны аладатәи аҳәаақуа Егрынӡа ианнарга нахысгьы, афеодалтә еиҿыҵра атендениа цәырҵит. XVII ашә. анҵәамҭеи XVIII ашә. алагамҭеи рзы Зегьаныҟуа Ачачба ҳәа иҟаз аҧсҳа иҧаҵәа — Расҭоми Џьықьашьиеи Қуаҧи — атәыла ршеит. Бзыҧи Қуыдри рыбжьара Расҭом игеит, Қудры инаркны Аалӡанӡа Џьықьашьиа дахагылт, Аалӡганахыс, Егрынӡа, Қуаҧ ирҭеит. Убри нахыс ауп аетнонимқуа: «аб-

зыԥқуа», «абжьыуаа», «асамырзаҟанқуа» анцәырц. Амала, аҵыхутәантәи Қуаԥ ишьҭахь иҟалаз аҭа-уад ихьӡ ауп изыдхәалоу. Уи Мырзаҟан иакун. Аишьцәа аицлабреи аиҵашьыцреи ҵыргеит, ҵәеилаҵара-, ҵәылеибахран изҿыз урҭ ирыхшазгьы. Ҳәарас иаҭах'у-зеи, аҭыркуцәагьы урҭ ацәгьа рыбжьарҳәон, еичдырчон, уимоу ҳәаҭыхлаҵәҟьа ианеиҿарыжьуазгьы ыҟан. Ажә-лар ҵызшәааауаз факторын иара убас Ачачбақуеи Ад-ианқуеи ирыбжьымӡаауа ирыбжьаз аиӷарагьы. Ачач-бақуа Егры ирны агыруа-дгьылқуа рымпыҵархалар цәгьа ирбомызт. Арахь хазы агырқуа ргуы наӡомызт хышәшықуса инаҳәаауа изқуз Егри Қуыдри рыб-жьара ишьҭоу аԥсуа дгьыл ахьрыцәцаз. Убас, 1780 шы-қусазы аԥсҳа Зураб Ачачба иашьеиԥа Қьалышьи аб-жьыуаа хыс ирымаз Бақьырбеии Самырзаҟан иахагы-лаз Леуани ицны ар иманы Қац II ҳәа иҟаз Адиан ди-қулт. Рухь ҳәа Ӡәыргьыҭ азааигуара игылоу абаа ам-ҵан еибашьит. Агырқуа ирыдгылан ашәанқуеи Лечхуы-ми Имереҭи инхо ақырҭқуеи. Ачачбақуа ирымаз ҩныз-қьҩык ар ракун. Иагьаҵахеит.

Ԥыҭрак ааҵуан еиԥш аԥсҳа Зураб Ачачба Аҟуеи Гумеи знапаҿы иҟаз иашьеиԥа Қьелышьи еиванагалт. Қьалышь аҭыркуцәа рыбӷа иман. Иабиашьа диҿары-жьырц рҭахын. Иара Қьелышьгьы аԥсҳа иҟуардә деи-ҩаӡон, Бзыԥынгьы деиԥхызуан. Аԥсҳа иусқуа шхуарҭа-мхоз аниба, даалаган, уаанӡа ӷас имаз, дзабашьуаз Ад-иан, — «усыцхраа», — ҳәа ауаҩы динитцеит. Қац игуа-лақуа ихарштны, Гьаргь зыхьӡыз иашьа ар иҭаны Зу-раб дизааишьҭит. Қьелышь ир иманы Аҟуа абааҿы дгы-лан. Аидыслараҿы дааразагьы иеиҟьеит, аха имч мхо-шәа аниба аԥсҳа динышәеит, уи нахыс иҳәатәы дшахы-мԥоз ала ажәа иитеит. Аха Қьелышь игуҭакы неимыг-ӡар имуит. А-80-тәи ашықусқуа рзы, аҭырқу ир ицыр-хырааны, иабиашьа иахра дахиҳәеит. Қьелышь имчра дацәымшәо ирыӷуӷуаӡарц иҭахын. Убри азы иԥҳәыс, Аӡаԥшыԥҳа, дкажьны Леиԥҳак дигеит. Уаанӡа, иаби-шьа Зураб ихаан, Заԥшьаа, — аԥсҳа дызусҭада! — рҳәо аҟынӡа ахыԥшаду рыман. Ҭауадцәа ӷуӷуақуан. Уи азоуп аԥсҳагьы Қьелышь Аӡаԥшыԥҳа дзизааигаз. Уа-жәы Қьелышь Заԥшьаа хьаас имамызт. Анхаҩҭыԥҳа данааиганахыс анхаҩыжәлар рыбӷа иоуит. Аԥсны ику-нхоз ауааԥсыра рсоциалтә-елазаашьа аганахь ала зегь рааста зхыԥхьаӡара рацәаз анхаҩыжәлар ракун, нас. Абас ала, Қьелышь Аԥсны ахьынӡанаӡааӡоз, зегьынцьа-

ра, шамахамзар, ихәатәы азә дахымҵо иеирҕуҕуоит. Қьелышь ихаан ауп аҳ ирезиденциагьы Лыхнынтә Ақуаҟа иаииаргаз. Аҧсҳа Қьелышь агуамч ду змаз уаҩын. Аказы дхьатцуамызт. Уимоу игуылара иқаз аҳрақуагьы даирыцхраауаз рацәан. Гыртәыла иахагылаз аҳ, Адиан, Қуҭешь итәаз аҳәынҭқар дихьыҧшын, аха уиаҟара хьаас димамызт. Даниабашьуазгьы ыҟан. Қьелышь ар иманы дцаны Адиан ацхыраара иитон. Арахь иара Қьелышь ихатагьы аҳәынҭқар Салуман II дихьыҧшшәа дыҟан, аха иара ус иҧсы ҭацгьы дыҟамызт. Қьелышь амчдугьы иман, аҳәынҭқарратә ускуа рганахьалагьы дуаҩдуын.

13. АҦСНЫ УРЫСТӘЫЛА ИШАДЫРҴАЗ

XVIII ашәышықуса а-80-тәи ашықусқуа инадыркны Аҧсны дахагылан Қьелышьбеи Ачачба. Қьелышь аполитика иаманшәалаз уаҩын. Аҕура шааникылаҵәҟьаз еиҧш, наразнак, иахра арыҕуҕуара иап аиркит. Уи азы бҕас имаз, еиҳарак, аамысҭцәа-ссақуеи анхаҩыжәлари ракун. Иара дымҩаҧызгатҵәҟьоз, иахьеи-уахеи дахьцалак ицыз ауаа, хуышәҩык рҟынза иназон. Зхы ииаркны зшьап аҟынза бҵьарла еибытаз. Урҭ рымч ала инап атцаҟа иҟаз ҭауади-аамсҭеи иҳәатәы иахымҵо иҟаитцеит. Атәыла агуы ирҕуҕуарц азы, аҧсҳа итәарҭа Лыхнынтә Аҟуаҟа иааигеит. Аҧсны шәарҭак иҭагылар, алеи-аҧси рыбжьара Қьелышь 25-нызқьҩык ауаа абҵьар дыркны иқуиргылон. Амшын ихын, Ҧуҭи Гелеҵьықьи рыбжьара аҳра руан, аҧсҳа еибашьыга-ҕбақуа. Уимоу, 70 бзырбзан зықугылаз аҕба ҟатцаны асултан иитеит. Ҳамҭас. Игуы ҟаитцарц.

Қьелышь иахьеи-уахеи хуыпрҭас имаз итәыла хьыҧшымкуа, захала иҟоу, захтә ускуа захала изызбо, захала иҟазтцо ҳәынҭқарраны аҟатцара акун. Аха уи мчыла иауамызт.

Қьелышь ибон ааибышьа змамыз ҩымчык дышрыбжьагылаз. Ганкахьала — Ҭырқутәыла, аеаганкахьала — Урыстәыла. Урҭ рахьтә иалхтәын акы. «Аҵәгьы мбылуа, акуацгьы зуа». Абри акун аус злаз.

1801 шықусазы Қырҭтәыла мрагыларахьтәи адгьылқуа Урыстәыла иадырҵеит. Худаҟалагьы аурыс Қубя-

ианӡа даанхьан. Аха аурыс Ҟавказ иҟазаара аамҭалатәи уск еиҧш дахуаҧшуан Қьелышь. Убри аҟынтә уи аурыс ицеидикылаҏц избеит. Убригьы аамҭала. Уаҳагьы ҧсыхуа имамызт. Арахь хазы, Имереҭтәи аҳәынҭқари Гыртәыла иахагылаз аҳи аурыс ҳәынҭқар инапаҵаҟа реаанырҟылт. 1803 шықусазы Аҧсҳагьы Қырҭтәыла игылаз аурыс ир х-рызҭоз аҭауад Цицианов ауаҩы динитцеит диацәажәарц шиҭахыз ала. Аурыс ихыҧшала аҭырқуа Аҧсны иқуцара — абри акун уи маӡас иатцаз. Аха аурыс дыццак‘уамызт, Аҧсны иҧсы шаҿҳәаразгьы. Аурыс Ҟавказ зегьы инапы ицахиаҩрц дашьҭан. Убри азы Аҧсны астратегиа аганахь ала аҵак ду аман. Знык абраҟа ишьапы изықургылар, хыларҟурак ззымдырӡоз ашьҳарыуаа рылагьежьра еиҳа ишизымариахоз аҟара идыруан азы. Аурыс дыццак‘уамызт, избанзар Аҧсныҭәи аҳра аҭырқу сулҭан ивассалыз тәылан. Иаахтыцәҟьаны аҭырқуа иҿагылара гуаҕьыуацәан. Жәларбжьаратәи аҭагылазаашьа арҕыҕкыр алшон. Иара усгьы Наполеон дызхагылаз Францызтәылеи Урыстәылеи ишынеигуыдырҵарыз иҟан. Убри азоуп адырҩашықусан, 1804 шықусазы, Литвинов ҳәа Цицианов иааишьҭыз ачынуаҩ изааигаз ажәабжьгьы шәҟуы-быҕьшәы ҳәа акәгьы аҵымҵакуа изааигаз. Маӡала. Аха, рацәак аатцааӡа, аҧсҳан аурыси еиванамгалар амуит. Гыртәыла еимакны. Иҟалаз уи ауп: ууанӡа, 1802 шықусазы, Қьелышь 20-нызқьҩык ар иманы Егры дҩырын, Анаклиа ҳәа Жәыргьыҭ азааигуара игылаз абааш Адиан ицәыгеит. Убригьы азмырхакуа, Леуан ҳәа иҟаз аҳ иҧагьы шасыс дааигеит. Мрагылара аганахьалагьы Гыртәыла Имереҭтәи аҳәынҭқар дацрыхон. Адиан уаҳа иҟаитцарыз анизымдыр, аурыс ицхыраара даҳәеит, инапатцаҟа аҟазаара мап шацәимк‘уаз алагьы ажәа иитеит. Аурыс аҧсҳа ауаҩы динитцеит Леуан дауижьырц азы. Аҧсҳа мап иҳәеит. Рыкгоф ҳәа иҟаз аинрал 1805 шықусазы шәакь ҧынтцала Анаклиа инапаҿы иааигеит. Иҕыҭрак ашьҭахь Қьелышь Леуангьы дауижьт.

Ҩымцакы дрыбжьахаӡошәа аниба, Қьелышь Наполеон диацәажәарц избеит, уимоу Францызтәыла адәныҟатәи аусқуа рзы министрс иҟаз Талеирани иареи ашәҟукуа рыбжьысуа аҟынӡа инеит. Аха ари аус рацәак акгьы алымтцуашәа аниба, еиҭах аурыс иахь ихы ирхеит. 1806 шықусазы Қьелышьбеи Ачачба Алықьсандр I ашәҟуы изиҩит итәыла аурыс ҳәынҭқарра анапатцаҟа иҟалар шиҭахыз ала. Аха Алықьсандр I, Наполеони

иареи реизыҟазаашьа дацәшәаны, иҽааникылт. Амала. -806 инаркны 1812-нза иҟаз аурыси аҭыркуеи реиба-шьраан аҳәынҭқар иҭаххеит Қьелышь аҭыркуцәа дра-башьны Пҭуҭ рыцриҟьарц. Аха Қьелышь мап икит. Иуаа-жәлар дреигзеит. Акызатцәык — аҭыркуа Аԥсны ахьы-за-назаазоз џьара дызхытцыр имуит.

Асулҭан еиликааит аԥсҳа иполитика. Дықуигарцгьы избеит. Уи азы иҭахын џьара ҽытцгак. 1806 шықусазы Ҭаир-ԥашьа ҳәа асулҭан дызцәымҕыз ҭыркуа-малуаҩык дыбналаны аԥсҳа иҿы даахьан. «Ҭаир-ԥашьа ихы хтцәаны исыҭ, асульҭангьы авизир ичын уиҭарц игуы иҭоуп, мап анук, нибартцәароуп» ҳәа ауаҩы даанит Ҭыркутәылантә аԥсҳа иҿы. Қьелышь Ҭаир-ԥашьа аҭыркуцәа заҭца дримҭарыз, дымҩаԥызгашаз ауаа иcтцаны Урыстәылаҟа дишьҭит. Ишьҭа ирзит. Асулҭан ар зҭаз 11-ҕба Аԥсныҟа иааишьҭит. Ишхуарҭамхоз аниба, Қьелышь аурыс ҳәынҭқар иахь адырра ҟаитцеит, — абри ауп иҟоу, — ҳәа. Аха аурысқуа иаахтытцәҟьан аԥсҳа идымгылт. Аҭыркуеи ҳареи ҳабҕьыцкуа анԥжәалак ауп Аԥсны ҳнапы анакуҳаршоу, — рҳәеит урҭ. Амала, Ахалцыхьантә аҭыркуа ир Аԥсныҟа идәықулар рымҩа ркырц азы Гыртәыла игылаз аурыс ир адтца риҭеит аҳәынҭқар. Қьелышь иулакгьы Аԥсны ааха дук амауртә иҟаитцеит. Убри адагьы Заԥшьаа аҭцәы рытцатцаны Қьелышь иҿагылартә еиԥш аусқуа еиҿызкаашаз ауаа ааишьҭит асулҭан Аԥсныҟа. Аԥсҳа Азаԥшь-иԥацәа еитцарҟуаҟуоз ауе рытцихит. Ахамшҭыхугьы рхигеит. Аԥхьатәи иԥҳәыс. Азаԥшьԥҳа, лҟынтә имаз иԥеиҳаб, Асланбеи, ишьҭахь неиаирхеит Қьелышь. «Иахьарнахыс ари сара дысԥам!» ҳәа ажәлар ирылеиҳәеит. Асланбеи асулҭан иханәҿ дааҙон, динлагьы дыԥсылманын. Егьи, Сафарбеи зыхьзыз, Қьелышь иԥеитцыб — Алеи-ԥҳа илыхшаз, — мазала дзааихьан, дкьырсианын, «Сара сыԥсыр саҳра уара иутәуп!» ҳәангьы неиҳәеит, азакуанԥшра аҭаны. Аҩыратә хытцхырҭакуа рҿы уи Гьаргь ҳәоуп дшану, иқьырсианхьз ала.

Қьелышь даақугьежьаан Гыртәыла иахагылаз аҳкуажә Нина Адиан-ԥҳа дылнаалт. (Иазгуаҳҭап Қьелышь иҭаца Ҭамара — Сафарбеи иԥҳәыс — Адианқуа дшырҭыԥҳаз атәгьы). Уи иаанагоз аԥсҳа уажәшьҭа хьаҳә-хьачарада аурыс иҽидикыларц шиҭахыз акуп.

Аурыси аҭыркуеи реизыҟазаашьа акузар, еиҳа-еиҳа аҕыԥкра иаҿын. Аха, уаанза ишаххәаз еиԥш, Урыстәылеи Ҭыркутәылеи реибашьра Қьелышь даараӡакгьы

иеалеимгалеит. «Аҳи аҳкуажәи аҳтнырҳәыс дрыбжьаҕьсааит» ҳәа ирҳәо аҩыза имыхьырц азы. Қьелышь Урыстәыла дахьадгылаз асултан иҳы ихнах‘уан. Уи ииулакгьы дықуимгар имуит. 1808 шықусазы, латҵарамза 2 ауха. Асланбеи ауаа ицны, маӡала, Аҟуа абааҿы дааҧы иаб дишьит. Иҧеиҳаб инапала дҭахеит, аҵәашьеиҧш ирлашо Аҧсны иахагылаз аҧсуа жәлар рҵеи ду Қьелышьбеи Ачачба. Цәгьаҧсышьала ишьамхы иеаиргеит Сафарбеигьы. Амчра ааникылт заб ишьа зымпыҵататаз. заб ишьа зхьыкукуоз ачарҳәаҩ, Асланбеи. Ҩышықуса инарықугуыҕ‘уа уи аҭырқуцәа Аҧсны иалатҵаны имаи. Иаҵлон асултан иааишьҭуаз ар рҳыҧхьаӡара. Иҟан Асланбеи идгылоз ауаа дара аҧсуаа рыҩнытҟагьы: иаҟшьцәа ркьарӡ ахьынӡа-наӡааӡоз, зегьынцьара. Аха ажәлар ирбон, еилыркаауан заб дызшьыз ауаҩы атәыла шныҟуимгашаз, атҵахь ишишьҭуаз аҟара.

1808 шықусазы, нанҳәамзазы, Сафарбеи ир иманы Асланбеи диқуылт. Сафарбеи иҵхраауан Адианқуагьы. Аха абаа рзымгеит. Иара убри ашықусан Сафарбеи аурыс-ҳәынҭқар иахь ашәҟуы ииҩт иаб иҳәахьа наигӡарц шиҭахыз ала — Аҧсны Урыстәыла зхылаҧшуа тәылак аҳасаб ала иҟаитҵарц азы. Абри аҩыза ашәҟуы иҩит адырҩашықусангьы — 1809 шықусазгьы. Аха уи даеа шықусыкгьы — 1810 шықусанӡа — лыҧха амауит. 1810 шықусазы, жәабранмза 17 аены Алықьсандр I Аҧсны Урыстәыла ишадитҵаз ала ашәҟуы инапы атҵанҩит. Иара убри ашықусазы, аҧхын, аурыс имшынуаа Аҟуа абаа рнапаҿы иааргеит. Асланбеи иҩызцәагьы наргьы бналаны Ҭырқутәылаҟа иҵеит. 1812 шықусазы Урыстәылеи Ҭырқутәылеи реибашьра еилгеит. Аҩ-ҳәынҭқаррак рхатарнакцәа шеинаалаз ала Бухарест иҩны ишьҭыхыз ашәҟугьы ианыртҵеит убринахыс Аҧсны Урыстәыла иатҵанак‘уаз тәыланы ишырыҧхьаӡоз атәы.

Абас ала, 1810 шықусазы аҧсуа жәлар рразҟы Урыстәыла иадырҳәаалт. Европеи Азиеи рыбжеиҳарак шәакьҧынтҵала изкыз атәыла...

14. XIX АШӘ. АЛАГАМҬАЗЫ АԤСНЫ ИҚАЗ АСОЦИАЛТӘ-ЕКОНОМИКАТӘ ҬАГЫЛАЗААШЬА.

1810 шықусазы Аԥсны Урыстәыла иадыртцеит, аха аԥсуа жәлар раҳра иаламкьыскуа, ишыӄаз инрыжьит, автономтә зин змуо ҳәынҭқарратә формак аҳасаб ала.

Атәыла асоциал-економикатә ԥсҭазара аганахь ала уахуаԥшуазар, ҳәарас иаҭах'узеи, ари аҭоурыхтә хҭыс апрогрессивтә ӄазшьа аман. Иага умҳәан, Урыстәыла Мраҭашәаратәи Европа иацанак'уа аҳәынҭқарракуа реиԥш аҿиара амамзаргьы, акапиталисттә нхашьа-нцышьахь ахы археижьҭеи кыр цуан. Аԥсны аекономика уасхырс иацаз адгьылкуаарыхреи арахуааӡареи ракуп. Цоуп, абнанхамҩеи аҩнтә-усқуа рҳәаа иҭымцуаз аагалыхреи иааныркылоз аҭыԥгьы уаҩы ибаратәы иӄан, аха, зегь акоуп, урҭ акапиталисттә еизыӄазашьқуа рымԥангьы изнеиуамызт. Амала, ақыҭанхамҩаҿ аԥыжәара ааннакылахьан аԥшаарыхра, еиҳаракгьы акаршәра дгьылқуа рҿы. Аԥсуа жәлар рыбзазараҿы аҭак чыда шамац иаман аӡахуааӡара, Аԥсны иалаԥшны избахьаз изаҳахьаз ӡәырҩы рантцамҭақуа ишырҳәо ала XIX ашәышықуса актәи азыбжазы абраӄа иуԥылон 60-ӡахуажәла рӄынӡа. Аԥсуа-нхаҩы аҩы ҭеиҭәон дацԥыҳәаны, амаршәа кны. Уи азакуын аԥсуаҩ ахьӡ-аԥша Аԥсны аҳәаақуа ирхыцны хара изцахьазгьы. Атехникатә культуракуа рахьтә жәытәнатә аахыс аԥсуаа ираа‌ӡоз ақуныи, аныцәи, абымбеи ракуын. Аха ҳазлацәажәо аамҭазы кыр ирылацәахьаз культуран аҭаҭынгьы. Акаршәрадгьылқуа рҿы арахуааӡара адгьыл ақуаарыхра хазырҭәаауаз уск еиԥш иахуаԥшуазҭгьы, аҿаҩуаа, еиҳаракгьы аԥсҭа иҭанхоз рзы, уи хааӡаган. Араӄа иӄан аԥсасаду ныӄузгоз, ишырҳәо еиԥш, зқьы ааӡаны шәкы абна илазцоз анхацәа ӡуӡуақуа. Аԥсуа инхамҩа иузалымх'уа иалаз ак еиԥш ирыԥхьаӡон ашьхымзагьы. Зыкҿаҩра цхала иҭәыз анхаҩы ианакузаалак ҳаҭырла ихцәажәон, «ишьхымзаҭра аҿыуаҩ дзакушом» ҳәа ихыҿхуон.

Аԥсны ахьынӡа-иаӡааӡоз, зегьынцьарагьы, ааглыкрадук ыӄамызт, уи ҩнатә ӄазшьан иамаз. Ажәлар рыҩныцӄатәи рҭахрақуа рҳәаа ирҭыцуамызт, шамахаӡак акумзар. Амала имацҩымызт ауасҭацәа бзиақуа, ажьыцәа, аҳаԥшьаӄацаҩцәа, абасыҩцәа, аӡахцәа уҳәа «знапы ахьы аԥссоз ауаа» Аԥсуаа ирдыруан иара убас аихац-

хшьа, аџырртәашьа, аџьыкаршышьа, асапынршышьа, ахыи ахушәи рыҟатцашьа. Аха нааидкыланы иугозар, аагалыхра ус «апатриархалтә дгьылқуаарыхшьа» иадҳәалан, хазы ацара алшо иҟамызт. Иара уигьы Урыстәылантә зҿаазхаз афабрикатә аалытқуа рҿаҧхьа амчыдахара иаҿын.

Аҧсны ааглыхра ацәаара уаҩы ибо иаиалагаз зыӡбаху ҳамоу ашәышықуса актәи азыбжа анҵәамҭазшәоуп — ана-ара иааҵәырҵыз аҕуыхырҭақуеи ақьырмытӡырҭақуеи рыла. Амшынеиқуаҿ аурыс ифлот аҿанарҕуҕуа, Аҧсны амҿымаҭәаху аҭира еиҳагьы иҿиеит 1845 шықусазы Аҟуантә ҕбала Қерчнӡа, Одессанӡа уҳәа уаҩ дцо-дааула иҟалеит. Аҧсны азы мацара акум, иара Қавказ иқунхоз ашьхарыуаа зегь рызгьы аҭак лу змаз қалақьқуан урҭ. Иаҳҳәап, аџьыка Қьерчитә акуч ишааргоз. 1822 шықусазы аҳәынҭқар иҟаитқаз азакуан ишаҳәоз ала, аҧсуааи аедыгьқуеи аџьыка ааргоп абаџь ахымшәааӡақуа. Ҳәарас иаҭахʻузеи, уи политикан, ашьхарыуаа рыргубзыҕра иазкын. 1837 шықусазы Егры амҿтәы-цҳа хырцеит. 1853 шықуса инаркны Аҟуеи Редут-Ҟалеи рыбжьара аусура иалагеит аҧошьҭа-мҩа. Имарнахеит ажәларқуа реиҭанеиааира, реилахухахуҭра аус.

1846 шықусазы Аҧсны гуеисырҭас иамаз Аҟуа «хуҳахуҭырҭатә қалақьуп» ҳәа рыларҳәеит. Хуышықусаҟа ааҵуан еиҧш, абрахь иааргеит амшын аҧшаҳәа иахылаҧшуаз аурыс еиҳабыра русҳәарҭагьы. Ақалақьҧшра аархуеит иара убас Очамчыреи, Гудоуҭеи, Гагреи. Аҽарҭбаауан, аҽеитнахʻуан ааглыхра. Иазҳауан еиуеиҧшым атауарқуа рхыҧхьаӡара. Итауархо иалагеит ақыҭанхамҩатә аалытқуагьы, зегь раҧхьаӡа иргыланы аҧш, аҩьара. XIX ашәышықуса аҽеанааҩнашоз аамҭазы Аҧсны аҩызауадқуа 11 дыргылахьан. Урҭ рҿы иҟарцоз аҩы, шамахамзар зегьы, аџьырмыкьа иазкын. Ахуҳахуҭраус аҿы итцаргуадухеит абаҕуазақуа. Иаҳҳәап, 1850 шықусазы Аҟуа иааит 220-ҕба. Атәым ҳәынҭқарракуа рҟнытә. Аҧсуа ҭуџьарцәа рыҭитәқуа рыман ицон Қырҭтәылаҟа, Ҭырқутәылаҟа, Урыстәылаҟа, Бырзентәылаҟа уҳәа еиуеиҧшым атәылақуа рахь, акыр ахьдырҳашаз. Абас ала, XIX ашәышықуса актәи азыбжазы аҧсуаа ахуҳахуҭраус шьҭырхит, «аҧара афҩы ркит», афеодалтә нхамҩа агуашәқуа аартны акапиталисттә еизыҟазаашьақуа рахь рхы дырхеит. Аха макьаназ акапитализмҵәҟьа ыҟамызт. Атауарссатә нхамҩа атенденциақуа ракун зыӡбаху рымаз. Уимоу, анхаҩыжәлар ирызкыз ареформа

ҟалаанӡагьы Аԥсны атауартә-ԥаратә еизыҟазаашьақуа шыԥсыҽыз иԥсыҽын. Имԥсыцызт, аԥсы ҭан апатриархалтә-уаԥшьынатә бзазашьа, иҟан атәратә институтгьы. Амала, иазгуаҭатәуп, аԥсуа қыҭа, мамзаргьы аԥсуа уаԥшьына иамаз ачыдаракуагьы. Атәылақуа рҕьырак рҿы ишыҟаз еиԥш акумкуа, ара алаҵарҭа дгьылқуа ақыҭауаа, ауаԥшьынауаа ирзеиламызт. Дасу идгьыл иара итәын. Адгьыл аҭааҵәара ирусын. Ирҭахыз азыруан. Ақыҭауаа ирзеиԥшны иҟаз абнеи ахәырҭақуеи ракун. Ақыҭа дахагылан аҭауад. Аҭауаддгьыл иқуынхоз анхаҵәа-хьыԥшцәа ракун. Анхаҩыцқьа иганахь ала уи мычдук имамызт. Урҭ рыбжьара аус зуцәҟьоз аԥсуара акун: аихабреицыбра, аихаҵгылара, ажьраҵәара ухәа уб. егьырҭгьы.

Аурыс еиҳабыра Қавказ имҩаԥыргоз аколониалтә политика аԥсуажәлар рсоциалтә ԥсҭазара иаҥымԥшыр ауамызт. Урҭ ибаԥьаӡа аԥсуа дгьыл иқугылараз абӡа рҭахын. Убри азы ҭауади-аамсҭеи ирымаз азинкуа дырҭбаауан. Анхаҩыжәлар ирықуԥуԥуаны. Убас, аԥсҳа Ҳамыҭбеи Ачачба имчра ҳәаак амамкуа иҟарҵеит. Убри иаҷыданы, уи аинрал-леитенанти аинрал-адиутанти рчын ирҭеит, имазара иаҵырҵеит, ҳамҭала игушԥы рҩычеит. Аԥсҳа иҵәнымхо акумызт аурыс еиҳабыра абри зегьы зыҟарҵоз. Аԥсҳа «шахабаала дыкны» Аԥсны ирҭахʻу аларыгӡо аҟынӡа инаргарц акун изҿыз. Зеидара еиҳаеиҳа ихьанҭахоз анхаҩыжәлар агуынамӡаракуа рауа. абџьар шьҭырхыргьы цәгьа ирымбо иалагеит. Ари рхы иадырхуарц рызбеит афеодал-клерикалцәа. «Ацхыраара» Аԥсныҟа иццакит аҭырқуцәагьы.

1821 шықусазы аԥсҳа Сафарбеи (Гьаргь) Ачачба дыԥсит. Иаалырҟьаны ажәларгьы рабџьарқуа ирыхеит. «Аурыс Аԥсны имҩаԥиго аполитикаеиҵаҟуаҟуа даҟуцаант!» рҳәеит. Аԥсҳа иҭыԥ еиҩаӡоз Асалбеи Ачачба амчра инапаҿы иааигарц азы еиқуных еибыҭаз ауаа ицны Ҭырқутәылантә деаит. Аха аинрал Горчаков хыс дызмаз архуҭа ақугылара рхуаҽеит, аҳ иашьагьы дықуцаны дкарҵеит. Убри агмҭазы аԥсҳа иҷкун Омарбеи — шәҟуыла уи Дырмит ҳәа акун ишиарҳәоз — Петербург ар рҿы аматцура далан, дполковникын. Аԥсны ас еиԥш ахынҭаҩынҭара аныҟала, «уда ԥсыхуа ҳамам» рҳәан, дааганы аҳ иҭыԥ аҿы ддыртәеит. Аха иԥсышьахаз уаҩы изымдырӡо, иаалырҟьаны, Омарбеи дыԥсит. Ишырҳәо ала, ахушә иҭаны дыршьит.

1823 шықусазоуп Сафарбеи-иԥа Ҳамыҭбеи Аԥсны да-

иахадыргыла (официалла уи Михаил акун ихьӡыз). Адырҩашықусан ажәлар еиҭах абџьар шьҭырхт. Ари атәы заҳаз Асланбеи ҭырқуа-ҕбала дыӡхыцт «Аҧсны аҭыҧ иқуицарц» азы. Аха акгьы изыҟамҵеит. Аинрал Горчаков ар ижәҵаны дыҧхеитцеит. Ажәлар ирхамышҭыцыз, ибзиатцәҟьаны иргуалашәон Асланбеи иаб чарҳәара изуны дшишьхьаз атәы. Уи азы акухап, ҳәарада, изидымгылазгьы. Аурыс иеирцәгьеит. Аҧсны игылаз ар рекспедициа ирҕуҕуеит. Аусқуа шеимыз анырба, ҭауади-аамсҭеи иреиуаз 130-ҩык «рыҧсы ааҭшәааныа аҳәынҭқар иҳәатәы ишахымҧоз» ала ҭоуба руит.

Ҳәарас иаҭахыузеи, аурыс Аҧсны имҩаҧигоз аполитика ампыцахаларатә ҟазшьа аман. Уи зқуыҕуҕуоз. зегь раҧхьаӡа иргыланы, анхаҩыжәлар ракун. Анхаҩыжәлар ракун бџьаркынгьы аҧхьа абџьар иаҵагылоз. Ахақуиҭра зхы ақузҵоз. Аҧсны аиқуырхаразы ашьа казҭәоз.

15. XIX АШӘ. I-ТӘИ АЗЫБЖАЗЫ АҦСУА ЖӘЛАР РЕТНО-ДЕМОГРАФИАТӘ ҬАГЫЛАЗААШЬА ЗЕИҦШРАЗ

Аҧсны ахра Урыстәыла иадырҵааныа аҧсуа жәлар рполитикатә ҳәаақуа ретностә ҳәаақуа рыцкьыс кырӡа иҭшәан. Алада урҭ, иахьа еиҧш, Егры ахықуаҿ иалагозҭгьы, аҩада — Гагра иахысуамызт, уимоу Бзыҧ аӡнас ируамызт ҳәа агуаанагара змақуоугьы ыҟоуп.

Ҩыратә хыцхырҭақуак, — аҧсуаа ҳәа изышьҭаз Бзыҧи Аалӡгеи рыбжьара инхоз ракун, — ҳәа рҳәоит. Аалӡга инаркны Егрынӡа инхоз ауааҧсыра самырзаҟанаа ҳәа ирышьҭан. Дали Цабали зкыз Цабалаа ҳәа акун ишырдыруаз. Егьи, Аҧсынхуҷы ҳәа ахсаала иадырбоз адгьыл — Бзыҧ инаркны Ҳамышьнӡа (Хосҭа) — иқуыз асаӡкуа ҳәа рарҳәон. Амала, урҭ рахьтә «узмилаҭда?» ҳәа узызцаалакгьы «саҧсыуоуп» ҳәа уеиҳәон. Уи атәы азгуарҭон аҧсуаа ҭызцаауазгьы, ус ирылсны ицоз аныҟуаҩцәагьы.

XIX ашәышықуса I-тәи азбжазы аҧсуа жәлар ирымаз аетно-демографиатә ҭагылазаашьа зеиҧшраз атәы аҳәара уадаҩуп. Аматериалкуа мачуп. Дара иҟоугьы

цьара-цьара еиқушәом. Аха аки-аки еиҿыбаауа уҿынәухар, лашарак узырбо цәашьык умҧыхьамшәар ауам.

Ашьхарыуаа рҿы ҧшыхура иааны иҟаз аурыс фицар Ф. Торнау ианцамҭақуа рыла, Бзыҧи Егри иаарыбжьанакыз ауааҧсыра рахьтә 45-нызқьҩык ахаҵажәла ҳәазырхәоз ракун. Абри адгьыл иқунхоз ауааҧсыра ракун аус аҿыцәҟьа аҧсҳа иҳәатәаҿы иҟаз. Чачаа раамышьҭахь, ҭауаджәлас урҭ ирхагылаз Ачааи, Заҧшьааи, Инал-иҧцәеи, Чаабалрхуааи, Маршьанааи, Емхааи ракун. Ҭауадаа ирымарк'уан Мааная, еиҳаракгьы Хбыр-иҧцәа рабиҧара иатәыз. Акыр зылшоз аамысҭцәан иара убас Лакраа, Мқанаа, Жәанаа.

Қудры аҩхаақуа ҭырцәажәаауа иҭаз ауааҧсыра зегьы Цабалтәи агьежьыра иатанак'уан. Урҭ хыс ирыман Маршьанаа — аҧсҳа иҵанак'уаз, аха изызырҩра зцәымҕыз аҭауадцәа ҧагьақуа. Иҟан урҭ, акатцәаракуа ирхыҭцны Қабардааи аҟарачқуеи ирықуланы ишеимырҭцәалоз еиҧш, аҧсҳа иҳаҭа иуаажәлар ианрылагьежьуазгьы.

Торнау иматериалқуа рҿы ишарбо ала, Дали Цабали ирыцарк'уаз ауааҧсыра рахьтә ҧшь-ныз қьҩык иаархыҳәҳәо ахацәарҧар иреиуан.

Жәытәнатә аахыс қуылареи-қуыцреи шрыгмызгьы атәыҭиреи ашьауреи иштцыршәаауазгьы, амҳацьырракуа кыр рҭоурых адаҟьақуа ишырнылахьазгьы, аҧсуажәлар иҭәы-иҧха иҟан, рыҧсадгьыл рыбжьада бжьы ықуҩуамызт. Зегьынцьара еитцаҩҩы иҟан. Аетнографиатә материалқуа шаҳаҭра руеит аҧсуа-ҩнаҭа бжьаратәла быжьҩы-ааҩы шдәылтцуаз ала. Иҟан, иагьмачмызт, ҩажәаҩажәиху ҩы зцазк'уаз аҭаацәадуқуагьы, еиҳаразакгьы аҿаҩақуа рҿы.

Бзыҧи Ҳамышьи рыбжьара цьара азәы дзықунымхоз дгьылҿатцак узыҧшаауамызт. Уааҧсырала иҭәын. Урҭ зегьы қыҭа-қыҭала ишан.

Мзымҭа азиас ахахьы, ашьха ҧагьақуа рымтцан, еиҧхыҕҕа анаарақуа ирҿанхон аҳчыҧсаа, 200-ҭзы рҟынза иназон хыҧхьазарала. Аҳчыҧсы зегь реиҳа ижәларацәаз, амчгьы змаз Маршьанаа ракун. Дара Маршьанаа рыҩнытцҟьагьы ахыҧша ду змаз Баҕарҟан-иҧа Дарықуа ҳәа иарҳәон.

Ҧсоу ахы ркын аибҕаа. Урҭгьы 180-ҭзы раҟара ыҟан. Абраҟагьы Баҕарҟан-иҧцәа иреиуаз Амаршьанқуа ракун зегьы рханы игылаз. Аха Маршьанаа иаарымарк'уама уҳәо иҟан Уаҳәыҳәааи, Злабыгуааи, Қуаҭааи.

Мзымҭа иалало Цыжәҧсы азиас иаванхон шәытзык

иреитцамкуа ауаапҽсыра. Маршьанаа иреиуан, аха Чыжәапҽсаа ҳәа ирышьҭан.

Ахҷыпҽсаагьы, аибҕаагьы, чыжәхуыцаагьы еизааигуан, Маршьанаа иахьыртәыз мацаралакумкуа, дгьыллагьы, насгьы дара зегьы мдаҩеиаа ҳәа ирышьҭан. Мдаҩеи иахыпҽхьазалан Пҽсоу ақыҭагьы, аха уи Баҕаркьанипҽцәа рус аламызт, ихазын, — Мас-ипҽцәа ҳәа изышьҭаз Амаршьанкуа ракун изтәыз. Казшьала, мдаҩеиаа қуылацәан, ирҳәцәан. Азыхукуа ахамшҭыху иҭаргылаиы ирыман. Мдаҩеиаа асаӡкуа ирҿырхастан, аха казшьала Бзыпҽни Гумеи еиҳа ирзааигуан. Абас, шәытӡык ркынӡа нхон Худыпҽсы акуша-мыкуша — Цьмыр-ипҽа Баҕ-Ислам аҳас дызмаз чыжәаа. Ҭыӡҭыпҽла урҭ рыцкьыс инеиҳаума уҳаәратәы икан Мца аӡиас иаванхоз чуаа. Урҭ хыс дрыман Ачыу-Безышь. Амала, чуааи чыжәааи абазакуа рахь акун иахьхьапҽшуаз, ага иаваз асаӡкуеи дареи ускак иеибаҭахымызт.

Шәачпҽсы анырцә-аарцә ишьҭан Аублакуыць. Абри ақыҭа иацанак'уан 450-ҭӡы ркынӡа ауаапҽсыра. Аублакуцьаа рыбжаҩык саӡкуан, (апҽсацәан), рыбжаҩык абыхукуан (аублаа), аха аҳас ирымаз Али Аҳмаҭ Аублагу ҳәа иказ аедыгь иакун. Шәачеи Бзыпҽи рыбжьара иара иеипҽш акрызкыз ҭауад дыкамызт, ацыхутәантәи аамҭазы аурыскуеи иареи рыбз еивцоуп ҳәа ажәлар ирылаҩын, мачк акара ихыпҽша цашәа дыкан акумзар.

Мца арҕьаратәи анаара хылцысаа иртәын. 60-ҭыӡ иреиҳамызт дара, насгьы ҳамышьаа ирыдҳәалашәа икан. Дара ҳамышьаа рхаҭакуа Мца ацыхуаҿ акыӡҕкуа ирҿанхон. Ирацәаҩымызт — хылцысаа иреиҳамызт. Ҳамышьаа аҳас ирымаз Ҳамышь Цьамбулаҭ иакун. Цьамбулаҭ уеизгьы-уеизгьы мыч-дук иман дыкамызт, аха апҽсуаа рыҩныцка Ҳамышь крызхыцуа ҭауаджәлоуп ҳәа иахьырпҽхьаӡоз акынтә ҳаҭыр икурцон.

Худыпҽсы акалҭ акынтә мачк уаныҩаскьалакь арҭкуцьаа унарылагылон. Артбакуа ракун ара апҽшәымас иказ. Даараӡа злеишәа баапҽсыз уаан дара, ахы иузаҿак'уамызт. Ҭӡылагьы 200-ҭӡы иреиҳазар каларын.

Қыҭа дуын Лиашь арха ианыз Аредбакуа ркыҭа — 430-ҭӡы ркынӡа аланхон. Аредбакуа бзиа икан. Рыдгьыл дгьылчашәаран, араху ду рааӡон. Асаӡкуа ахьынӡанаӡааӡоз аредаа реипҽш зыпҽсы злаз уаҩ дузыпҽшаауамызт. Беслан, Соусран, Чыҕу ҳәа иказ аишьцәа. Аредбакуа, кыр зылшоз, кыр зынпҽоз уаан. Аха абарҭгьы

аурысқуеи дареи еибаргубзыҕны иҟоуп ҳәа ажәлар лымҳаҭаскуак роуп, рыхрымагуыхьха иҟан.

Аредкуыцә ауааԥсыра шырацәаз еиԥш, аҳаблақуагьы рацәан: Қьарықь, Абаахуы, Башьарыԥшь, Хышхуарыԥшь, Учыгу. Мрагыларахь ала урҭ рҳәаақуа Лиашь архаҟынза илбаауан.

Ԥсоу арҕьарахьтәи аԥшаҳәа Гечрыԥшь — 80-ҭзы ықунхон, Гечаа ракун зегьы Агечбақуа иаарылыҳәҳәо иҟаз ауаҩы Едырбеи ихьзын.

120-ҭзы иреицамызт Цандрыԥшь. Ари ақыҭа иаҭцанак'уаз Хуҷԥсы нырцә-аарцә ишьҭоу адгьылқуа ракун. Цандрыԥшь иахагылаз Цанбақуан, урҭ рыжәлоуп иара ахаҭа ахьызгьы зхылҿиааз. Цандрыԥшьаа раԥхьа идыргылоз Ҳацьы-Салам ҳәа иҟаз Ацанба иакун.

Цандрыԥшь ҩахыс, наҟ, ашьхарԥы шыҟоу ишьҭан Хысҳа ҳәа — 40-ҟа ҭзы зланхоз ақыҭахуҷ. Уи Ачаа иртәын.

Гагра уаазаанза Баҕрыԥшь уаалагылон. Абаҕбақуа ракун инхоз реиҳараҩык. Зынзаск шәыҭзык рҟынза аланхон ари ақыҭа.

Ажәак ала, Гаґра инаркны Ҳамышь азиас аҟынза ишьҭоу адгьыл жәоху уаԥшьынак аҭцанак'уан. Ауааԥсыра рганахь ала уахуаԥшуазар, 2300-ҭзы еиднакылон.

Торнау аԥсуаагьы абазақуагьы «абазинские племена» ҳәоуп дышрышьҭаз, цьара-цьара аԥсуаа хазы ианиргылоз шыҟазгьы. Ус анакуха, абазақуагьы ҳарзааҭгылап.

XIX ашәышықуса актәи азыбжазы Қавказнхыц инхоз аԥсуа-абазатә хылҵшьҭрақуа шьардаза ирацәан.

Ишдыру еиԥш, Абазақуа ҳәа зхы зыԥхьазо иахьа ҩ-гуԥк ыҟоуп — ашьхарыуааи аҭаԥанҭааи. Ашьхарыуаа Аԥсныхуҷы ҳәа изышьҭаз адгьылқуа ирныҵны ицаз уаауп — XVII ашәышықуса инаркны иаххысыз ашәышықуса алагамҭазынза. Ҭаԥанҭаа иҵегьгьы заа иқуҵит — XIV ашәышықуса иахгам.

Абазақуа араху хьанҭа ныҟузгоз цьоук ракун. Ақуыларақуеи ақуыҵрақуеи иҵоз ирыхҟьаны, Қавказнхыц ишьҭоу акаршәрақуа анҭацәы, абазақуа рыраху рымәны акаҵәарақуа ирхыҵны уахь илбаауан. Ус аагыларәгьы иалагеит.

Хаз иҟоу жәларык раҳасаб ала абазақуа ашьақугылара ҏеазыркит XVIII ашәышықусазы. Аха, зегь акоуп, XIX ашәышықуса азбжазгьы, ажәытә ишыҟаз еиԥш, хылҵшьҭра-хылҵшьҭрала ҏеыршон.

Урыҧ азиас ахахьы инхон Башылаа (Башылба). Маршьанаа рнапатцаҟа иҟан. Ахацәарҧар ирейуаз 860-ҩык ыҟан.

Лабаду ҳәа иҟоу азиас ахы ахьытцнах‘уа ишьҭоу адгьылқуа Тамаа иркын. Ирацәаҩымызт — 270-ҩык ахацәа ракун ирылаз. Тамаа (Тамба) рыҩнытцҟа зегь рааста амч змаз Азаурымқуа ракун (Заурумов).

Аҳмаҭ ашьха уахьынхытцуа инхон Қазылбақь-иҧцәа Қазылбақь-иҧцәа ҳәа ирышьҭан урҭ, избанзар, раб иаб, уи иаб зҳәаз еиҧш, зегь зхылтцыз Маршьан Ҟазылбақь иакун. Хатцазхыжәлоу ҳәа иҟаз 220-ҩык рҟынза иназон.

Шьагьыраа (шагиреи) ҳәа ирышьҭан акатцәара уахьыныхшәатцәҟьоз, Лабахуч ихықунхалсз ахылтцшьҭрә. Урҭ рҿы 330-ҩык ахацәарҧар иреиуан. Шьагьыраа мдаҩеиаа ирыдҳәалашәа иҟан. Ачарқьазқуеи дареи анаагдыслалсз мдаҩеиаа цаны ирыцеибашьуан, ршьа руан.

Ашьышьбаху (ашишбог) ашьапаҿы, Ҳәазаҩ (Ходзону) азиас аҧшаҳәааҿы, шәаҧыцьаҧла ибеиоу х-қыҭак Абаҧбақуа иртәын. Ахатцажәла ҳәа иҟазгьы 300-ҩык иреиҳан.

Абас, Қуыҧсы ахықуан х-қыҭак ркын Бараҟаи-иҧцәагьы. Аха уааҧсырала Баҧаа рытцкыс еиҳан — 620-ҩык ахацәа ихон ара. Акыр зылшоз уаан Льаҳ-иҧцәеи Аичыҟуааи. Бараҟанаа дааракгьы ишыргуамҧхозгьы, ҳазлацәажәо аамҭазы рнапатцаҟа иҟаз рыуаажәлар рымаиы Аҧснынтә ихтцәаны ицаны убра анхара иалагеит. Лоуаа, Дадрыҟуаа, Бибердаа ҳәа иҟаз аҭауадцәа.

Ҟубина анырцә, Қуыма азиас аҧшаҳәа ианын Лоуаа. Лоуаа хылтцшьҭрадуын, иҧуҧуан — ауахьад ду ныҟуыргон, аха 1814 шықусазы аурыси дареи шәақьыҧынтцала ианеилала ашьҭахь, иаҧахеит. А-30-тәи ашықусқуа рзы Лоу инхоз ахацәа зықьҩыкгьы цқьа изыҟаломызт.

Хылтцшьҭраҧуҧуан Дадарыҟуаагьы — Ҟубина аарцә инхоз абазақуа. Аха усҟан ахатцажәлаҳәа иҟаз 870 ҩык ракун. Аибашьра иқунаххьан. 1829 шықусазы аурысқуеи дареи анеиҿаҳа иқузаанит акумзар, Биберрдаҳәа даеа ҩ-қыҭакгьы ыҟан.

Аеак ала иаххәозар, аа-хылтцшьҭрак зтцазк‘уаз абазақуа 4450-ҩык ахацәарҧар рылтцыр рылшон, еиҭасҳәах‘уеит, Тәрнау иантцамҭақуа рыла. Аха иазгуахҭап уи шәҟуынтцараҳәа акагьы шымҩаҧимгоз, егьшызымҩаҧымгоз, насгьы «арҭ шаҟаҩ ыҟоу седру, хыҧхьазарала, сара иазгуасҭаз рытцкьыс ҩынтә-хынтә рыла еиҳазаргьы ҟалап» ҳәа шацитцаз атәгьы.

Иазгуаҭатәуп аҽеакгьы. Аӷьшыхуҩ ир зеибашьуаз ажәлар зегьы ринтерес имамызт. Уи зинтерес имаз абџьар зкышаз ахацәа мацара ракун. Ус анакуха, ҳазлацәажәо аамҭазы аӷьсуаа ҳәа зхы зыӷьхьаӡоз, ладеи-ҩадеи Аӷьсны иқунхоз ауааӷьсыра 200-250-нызқьҩык рқынӡа иназон, абазақуа нарылатцаны — 300-нызқьгьы ќалон. Еиҳамзар, еитцамызт.

16. ҚАВҚАЗТӘИ АИБАШЬРЕИ АӶЬСНИ

Аурыс еиҳабыра Қавказ еиҩаӡоижьҭеи краатцуан. Иван Грозныи ихаангьы нап аларкхьан уи. Астрахантәи аханра анырга ашьҭахьтцәќьа аладатәи рҳәаақуа Терек аӡиас ахықу аќынӡа иааргеит. 1768 — 1774 шықусқуа рзы иќаз Урыстәылеи Ҭырқутәылеи реибашьраҿ аҭырқуа данатцаха, Ќабардеи Қавказ-нхытц иќоу Уаӷьстәылеи шәақыӷьынтцалатцәќьа аурыс ҳәынҭқарра иадыртцеит. 1783 шықусазы Мрагылара иаду Қырҭтәыла — Қарҭлии Қахеҭии — ҳәынҭқарс иќаз Иракли II Урыстәыла иҿадикылт. 1785 шықусазы ачеченқуеи аќабардақуеи аурыс иныќуигоз ампытцахаларатә политика иаҿагылт. Урҭ хыс дрыман Мансур ҳәа Қавказ иқунхоз ажәларқуа зегьы реидкылара иашьҭаз ашеих. Азныказы **Мансур аурыс ирхуҭақуа еилаќуыбаса иқуитцеит, аха** Даӷьсҭан инхоз афеодалцәа гуӷьҩык аҳьиҿагылази акырҭқуа аурыс иахьидгылози иахќьаны, дхьамтцыр амуит, 1791 шықусазы, аурыси аҭырқуеи реибашьраан, аурысқуа Анаӷьа анырга, Мансургьы дырҳәынчеит.

1801 шықусазы Мрагыларахьтәи Қырҭтәыла Урыстәыла иадыртцеит. Дук мыртцықуа рнапы иҩахеит Гыртәыла иахагылаз аҳгьы, Имереҭи аҳәынҭқаргьы. Тцаны, акыр зылшоз, акыр зынӷьоз ақырҭқуа рахьтә ӡәырҩы иргуамӷьхеит ари, аха акагьы рылдмыршеит. Қарҭ игылаз аурыс ир ӷьызас ирымаз аҭауад Цицианов уаанӡа Қырҭтәыла иахагылаз аҳәынҭқар ишьҭамҭа ҳәа ӡәыр дыќазар зегьы ахцаны Урыстәылаќа идәықуитцеит. Алықьсандр ҳәа иќаз аҳәынҭқар иӷьагьы Ганџьатәи ахан аҿы иҿытцәахны дыќан, аха 1804 шықусазы иара Ганџьатәи аханра ахаҭагьы Урыстәыла иадыртцеит. Ари ахҭыс Урыстәылеи Џьамтәылеи реибашьрахь икылнагеит.

Сыцгак аҳасаб ала. Абри аибашьра цонацы — 1804 — 1813 шықусқуа рыԥныцҟала—Урыстәыла иадырцеит иара убас Шьаруан, Бақуа, Қарабах, Дербент уҳәа Қавказ мраҕыларатәи аган аҿы иҟаз аханрақуа.

Аҵыхутәан, 1810 шықусазы, Урыстәыла иадлеит Аԥсынтәи аҳраҕьы. Уаҳа ԥсыхуа ыҟамызт. Абри ала, а-19-тәи ашәышықуса алагамҭазы аурыс Қавказ шимпыцеихалараз импыцеихалт. Аха аурыс уи аҿгьы дааныммҕылт,—Ашьхарыуаа ршьамхы арсны саԥхьа имгылар ҟалом, — ҳәа даақугылт. Ашьхаруаа, — уи ҟалашьа змам усуп, ҳхы ақуаҳҵоит! — рҳәеит. Абас, 1817 шықусазы аурыс ҳәынҭқар Қавказ дажәылт. Ашьапы акит Қавказтәи аибашьра ҳәа аҭоурых ианылаз ашьхарыуаажәлар ықуызхыз аибашьра.

Урыстәылеи Қавкази реибашьра еилгашьа змаӡам аибашьра ҳәангьы иашьҭан. Акы-ԥба ҳәа иааԥхьаӡаны, 47 шықуса ицон азы. Аҭоурыхҭҵааԥцәа уи х-периодк рыла иршоит. Актәи апериод иаҵанак'уеит 1817 шықуса инркны 1829 шықусанӡа, аԥбатәи 1830-1856 ирыбжьанакыз аамҭа, ахԥатәи — 1856-1864 шықусқуа. Аибашьра ахы анааԥнартла инаркны Қавказҟа иаашьҭыз аурыс ир ирхагылаз аинрал Ермолов ашьхарыуа жәлар амацәаз иҭеикырц азы илшоз акаҿы даанымгылт. Абнақуа ықуих'уан, ақыҭақуа ибылуан, ажәлар рҭызҭыԥқуа ирыхцаны аурысқуа рылаԥшҳәааҿ иказ акаршәрақуа рахь илбааицон. Даҕьсҭани Чечнеи зееидызкылаз ажәлар хаҳәрцәи ампыцахалаԥ иҿагылт, aаха ҕуҕуагьы ирҭеит. Абџьар шьҭырхит аԥсуаагьы, аедыгьқуагьы, аҟабардақуагьы.

1827 шықусазы Ермолов ихаҭыԥан Паскевич ҳәа иҟаз аинрал даарышьҭит. Паскевич иаразнак арратә експедициақуа еиҿикааит. Амшын аҿықуан инхоз аедыгьқуеи аԥсуааи рқыҭақуа рҿы ахырҕуҕуарҭақуа иргылт. Аҟуатәи ар рымԥа ҳәа изышьҭоу амԥаду ашьапы икит. 1831 шықусазы уи Петербургҟа дцеит, аха, зегь акоуп, 1845 шықусанӡа иара иҟаиҵаз аплан ала акун ишеибашьуаз.

Ашьхарыуа жәлар рхақуиҭратә еибашьра еиҳа аҿарҕуҕуеит 1834 шықусазы. Шамиль данахагыла нахыс.

Шамиль милаҭла дуарын, анхацәаацқьақуа ирылҵыз уаԥын. Усҟантәи аамҭала аҵара ду змаз аӡә иакун. Ашьхарыуаа рықуԥараҿ уи иааирԥшит аибашьратә ҟазараҿ илаз абаԥхатәраҵәҟьа, ахатҵараду. 1837 шықусазы уи аурыс ир ирхыџ-хыџит. Аха 1839 шықусазы

Қавказ еибашьуаз аурысқуа рыр амч ҿыцқуа рыла иды-рҕуҕуеит. Ари ашьхарыуаа еиҳагьы иараапкит, еидна-кылт. Адырҩашықусан, Шамиль ибираҟ иацагылт ае-дыгь хылтцшьҭрақуеи мраҭашәарахьтәи аҧсуа хылтц-шьҭрақуеи. Аҩынҩажәатәи ашықусқуа рзы иҟаз аидыс-лара бааҧсқуа рҿы ашьхарыуаа кырынтә акааира ааны-ркылт. Шамиль Чечнеи Уартәылеи игылаз аурыс ир ҧхеитцеит. Инапатцаҟа иҟаз абџьар кны еибашьуаз ауаа рхыҧхьаӡара еиҳа-еиҳа иазҳауан. Ҳазлацәажәо аамҭа-зы ҩажәа-нызқьҩык рҟынӡа ҟалеит.

1844 шықусазы аурыс ир атцахошәа анырба, Воронцов ҳәа иҟаз аграф дааганы дырхадыргылт. Воронцов зинс иҟаз зегьы ирҭеит. Иҟаитцалак дақуиҭын. Шамиль дысмыцҟьатцәҟьар зуам ҳәа дгылт. Аха Шамиль затца димыцҟьарыз, Воронцов ихаҭа иргьы иаргьы ҳәынчан иргарц егьаарыгымхеит ашьхарыуақуа. Ҿыц ар зман иааз аинрал Фреитаг иҧсы даҧшәымахеит. Аҩынҩажәа-тәи ашықусқуа рзы ахақуиҭратә мца аҿарыцәгьеит Аҧ-снытәи аҳраҿгьы — аҧхьа ага иаваз ақыҭақуа рҿы, нас Дали Ҵабали. Абра, Маршьанаа хыс измаз ажәлар Шамиль реиҧыршьырц ақуркит, аха аполковник Му-равиов тцҩа змамыз ар рыжәтцаны ашьаартцәыра илаир-гылт. Аха аҧсуа жәлар, абылра иалаз рашьцәа ашьха-рыуаа реиҧш, еиқутәомызт.

1853-1856 шықусқуа рзы иҟаз Қрымтәи аибашьра атцыхуала Аҧснытәи аҳра аамҭала аҭырқуцәа рнапаҿы иааргеит. Уанӡа аурыс иҿагылаз аҧсуа жәлар ааҳәын, рабџьарқуа аҭырқуа иқукны иаагылт. 1855 шықусазы, аурысқуеи аҭырқуцәеи Егры ахықуан ианеибашьуаз, аҧсуаа аурысқуа ирыдгылт. Уажәазын аҭырқуа дықуа-ҳцап, нас аурыс нап илаҳкып ҳәа ӡбаны. Абраҟа дҭа-хеит аҧхьаӡатәи аҧсуа етнограф, аурыс фицар Салу-ман Ажәанбагьы. 1856 шықусазы, ааҧын, аҭырқуцәа Аҧсны иқурцеит. Абас ишыҟазгьы, аурыс аҧсуаа рыгу-ра игомызт, аҭырқуа идгылашәа ибон. Уимоу аҧсҳа да-хиҳәаргьы цәгьа имбеит, аха изымгуаҕьит. Қавказтәи аибашьра иҟарҟы икылаханы иҟан.

1857 шықусазы абыхукуеи асаӡқуеи Гагра игылаз аурысқуа рырхуҭақуа ирыжәылт. Аанкылашьа рымам-куа идәықулеит ашьха қыҭақуа рҿы инхоз егьырҭ, аҧ-суа хылтцшьҭрақуагьы. 1859 шықуса алагамҭазы аин-рал Лорик-Меликов арду иманы аҧсҭақуа дырҭалт, аҧ-сҭауаа ҳәа уаҩ дыҟамкуа иқуихырц азы.

Убри аамҭаз Шамиль иусқуа уашәшәырахо иала-

геит, инапы атцаҟа иҟаз афеодалцәа рыуаажәлар рымаҧы хыи-ҧси роуп иҟоу ҳәа идәыкулеит.

Қрымтәи аибашьра иҧсы шынацәигаз еиҧш, аурыс имч еизганы Қавказ дагуыдлеит, 200-нызқьфык ар имаҧы. Шықусык аҟара урҭ х-риҭон Муравиов ҳәа иҟаз аинрал, ашьҭахь аҭауад Бариатински дааит. 1859 шықусазы Бариатински Чечнеи шьхатәыла иаду Даҕьсҭани импытцеихалт. Шамиль ир рымч каҧсеит. Дықәарцаләзо даналага, Даҕьсҭанҟа ихы ирхеит. Уи, Гуниб ҳәа изышьҭоу ақыҭаҿ, иабџьар шьҭеимтцар ада хушә ҟамлеит. Аха Урыстәылеи Қавкази реибашьра уи ала атцыхуа ҧымтцәеит. Аедыгьқуеи аҧсуааи рабџьарқуа кармыжьт, Ақуҧара ишаҿыц иаҿын. 1860 шықусанӡа еибашьуан анаҭыхуқуа ҳәа изышьҭаз аедыгь хылтцшьтрақуа. 1864 шықусазоуп абаӡехқуеи ашаҧсыҕқуеи анеилаҧырыххааз. Убасҟан ауп, ианықуӡааз хатцара згымыз абыхуқуа, мамзаргьы аублаа.

1864 шықуса латцарамза 21 аены рабџьарқуа шьтарцеит аҧсуаагьы. Қавказтәи аибашьра анеилга ҳәа аҭоурых иадыруа амш аены. 1864 шықусазы латцарамза 21. Губаадәы.

17. ҚАВҚАЗТӘИ АИБАШЬРА ИАХҚЬАНЫ АҦСНЫ ИҞАЛАЗ АМҲАЏЬЫРРА

Қавказтәи аибашьра даеа еибашьрак еиҧшымызт. Аурыс ашьхарыуаа атцасырхеит, аиааира згеит ҳәа даанымгылт. Уи аибашьра иацәынханы иаанхазгьы рықуцарахь диасит. Ак имазк'уа ҳәа уаф дыҟамкуа, аҧшәыматцас, днаҳәаахәуа ашьхарыуақуа рыдгьыл дықуларц азы. Иблахкыгоу Қавказтәи аҧсабара амаӡақуа атцхны налоу згьы алихырц азы.

Амҳаџьырра ҳәа хажәлар ргуаләшәараҿ инхаз ари атрагедиа бааҧс ашьапы акхьан ууанӡагьы, 1810 шықусазы — Аҧснытәи аҳра Аурыс империа ианадыртца инаркны. Убысҟантцәҟьагьы хунызқьфык ауаа рнышәнапқуа ргуыдкыланы амшын ихылт. Уи ашьҭахь, рацәак хара имгакуа, аурыс ашьхарыуаа напы рылеикит — Қавказтәи аибашьра налагеит. Қавказтәи аибашьра цонатцы, Қавказ мраҭашәаратәи аган иқунхоз аедыгь хылтцшьтрақуа реиҧш, аҧсуаагьы кырынтә амҳаџьыр-

ра рзыҟалеит. Аха аибашьра аилгара аҵыхуала иҟалаз амҳаџьырра уаанӡатәиқуа зегьы рханарштит. Дырханарштит амҳаџьырра ахы зкыз ҳәа ашьхарыуақуа ирдыруаз аинрал Ермоловгьы. Қавказ акум, иара Урыстәылазгьы ари аамҭа аамҭа мыждаиы иҟан. Аимпериа ахьынӡаназааӡоз, зегьынџьара, ажәлар аилаҩынтра иаҿын. 1859-1861 шықусқуа рзы иҟалаз ареволиуциатә ситуациа Алықьсандр II Урыстәыла аҳра зуаз ахуурате система ықуимхыр ада хушә имамкуа дықунаргылт.

Қавказ итәаз аурыс ичынуаа,—амцеи аҳәеи роуп закуанс иҟоу,—ҳәа Ермолов иҟаитцаз асистемала аус руан. «Ма Қубина анырцә ишьҭоу акаршәрақуа рахь шәцаны шәынха, ма зынӡаск шәықуҵ, адгьыл шәрыцқьа!» ҳәа ашьхарыуа жәлар ирыдгылан урҭ, раҳәа ҭыхны. Усҟан Қавказ хылаԥшҩыс иамаз аҭауад Бариатински иакузар, абри аполитика еиқуатцәа зеиԥшыҟамалатцәҟьа иныҟузгоз уаҩын.

Қавказтәи аибашьра аилгара идныҳәало, аимператор изиҩыз ашәҟуы ишаҳәо еиԥш, уи хыс имаз «иахьынӡауала аамҭа мыцхуык мгакуа ашьхарыуа жлар Қавказ иқуцаны атәыла арыцқьара» акун. Ҳәарас иаҭах'узеи, аԥсуаагьы налатцаны. Аханатә аахыс аурыс дбаны иқумгылоз аҭырқу еиҳабырагьы уи акун ирҭахыз. Аурысҳәынҭқари дареи еилаӡеит. Аҭырқуа амалаҳәа, мариала аус зирушаз анапы иҭахын. Уи азы ашьхарыуа жәлар икажьны иибаз акы изаҩызан, иџьыба инҭаиршәуан. Убри иаҷыдангьы асулҭан ашьхарыуа жәлар ихы иаирхуар ауан еилабааны иҟаз, аимыттарахь зхы хаз имперна ақуршәраҿы, егьысгьы, аурыси иареи аибашьра еиҭалагар, аҭырқуа иабџьар иатцагылашаз џьоук раҳасаб ала. Аурыс Қавказ имҩаԥигоз аполитика уаҩра шаламыз, ишҳаиуанраз иаргьы идыруан, аха иԥсы иауамызт. Арахь хазы, жәларбжьаратәи аҭагылазаашьагьы дааразакгьы иманшәаламызт. Аҭызшәа илырхыр ауан. Убри аҟынтә Қавказ иҟаз ачынуаа шамахамзар зегьы еицҿакны рхы зладырқьиашаз акун ирҳәоз. Ашьхарыуа жәлар уаҩ иҳәатәы змаҳауа, уаҩ иҳәатәы хазымтцо џьоук ракузшәа, ибнауаазшәа ирыхцәажәон.

Абас ала, XIX ашәышықуса а-60-тәи ашықусқуа ралагамҭазы жәытә-натә аахыс Қавказ ықуырцәажәаауа иқуз, збызшәеи зкультуреи иреиҷаҳаны, набыцрак рықумкуа азқьышықусақуа иргуылганы иаазгоз, ахатцарада акы ыҟоуп ҳәа иҟамызт аԥсуааи аедыгьқуеи рхылтцшьҭрақуа реибаркыра зегьы атымитыша иаахықугылт.

Ашьхарыуақуа рыҧсадгьыл иқуцаны Ҭырқутәылаҟа рышьҭра аус иазкыз акомиссиа иҩны ишьҭарцаз ашәқуы ишаҳәо ала, ҩышықуса рыҩнытҟала — 1863-1864 рзы — Қавказ Мраҭашәаратәи аган иқуцаны амшын ихырцаз ауаа рхыҧхьаӡара 470-нызқь ирхыҳәҳәон. Берже ҳәа иҟаз Қавказтәи археографиатә комиссиа аханҭәаҩы иматериалқуа рыла иазгуоуҭозар, 1858 шықуса инаркны 1865 шықусанӡа мраҭашәара иаду Қавказ-нхыҵынтә амҳаџьырра иагаз 440-нызқьҩык иреиҳам.

Егьи, 1862-еи 1865-еи рыҩнытҟала Анапа инаркны Гагранӡа инхоз ауааҧсыра рахьтә, шамахамзар, зегьы ықуырцеит — 130-нызқьҩык еиҵамызт урҭгьы, Аҭоурыхҭҵааҩцәа ишазгуарҭо ала, аурыс «ашьажәыҩ» ҳәа ахьӡ-бааҧс ихылар ҳәа дшәаны, зыҧсадгьыл иқуицоз ашьхарыуа жәлар рхыҧхьаӡара аганахь ала аиаша иҳәомызт. Аедыгьқуа рымацара миллионк иахыҳәҳәон. Урҭ рахьтә Қавказ зҿеиқузырхаз шәнызқьҩык роуп.

Қавказтәи аибашьра аҵыхуала иҟалаз амҳаџьырра иқунагеит абыхуқуа. Аҩыратә хынхырҭақуа излар-ҳәо ала, 40-нызқьҩык рҟынӡа ыҟан дара. Абри амҳаџьырроуп изыхулабгаз асаӡқуа ҳәа изышьҭаз Гагреи Хуасҭеи ирыбжьанхоз аҧсуа хылҵшьҭрақуагьы. Урҭ шаҟаҩ ыҟаз атәы аҳәаара уадаҩуп. Аха Торнау иматериалқуа еилыршәшәо уҿаауахар, 140-150-нызқьҩык ишеиҵамыз аҟара убоит.

Ирзыҧшыз нас ҳабацәаеиҭамҳәақуа атәым дгьыл аҿы? Ҳаҕеимшхара! Трабзон итәаз аурыс цҳаражәҳәаҩ, 1863 шықусазы иҟаитцаз нҵамҭак аҿы ишиҳәоз еиҧш, аҭырқуцәа иааӡхыргоз амҳаџьырқуа абра шәынха ҳәа қьалажәқуак ддырбон. Аӡырчрақуа рҿы, ма аҵәҳәырақуа рҿы. Ачымазара-ҿққуа аапкны иахьгуараз. Убас, Ачка-кале ҳәа изышьҭаз қалақьк аҿы 15-нызқьҩык амҳаџьырқуа наргеит. Ахьҭеи амлеи идыргуаҟхьаз ауаа анҵәара иалагеит. Рхуы рырымҭар ҳәа ишәаны, аҿқы бааҧс зыхьны иҧсыз ауаҩы аӡәгьы димырбаӡакуа иқьала дытцаржуан.

Абас иҟаз џьаҳаным-лагерқуахеит: Синоҧа, Самсун, Уарна уҳәа аҭырқу қалақьқуа. Зыҧсы ҭаны иаанхаз рыҧсадгьыл ахь ихынҳәырц акуркит, аха лшара рымамызт. Рыҧсы ианақуҧш, аҩреи аҧхьареи здыруаз ауаа аанкыланы ашәҟуқуа дырыҩра иалагеит, акагьы ирмыхуеит умҳәозар. Убас, 1865 шықусазы Қавказ иахылаҧшуаз аурыс-чынуаҩ изаарышьҭыз шәҟуык аҿы урҭ ус рҳәон: «Сибраҟа ҳахҵа, ҳақушаҳаҭуп, ара ҳаҟа-

зар аастə. Аратəи Сибра еиҳагьы еицəоуп. Иҳахьлакгьы, знык ҳаҧсадгьыл аҿы ҳазнеир, арахь зхы хо ҳашьыкəа рымҩа ҳаҧырагылон. Рыҧсы еиқуҳархон. Абрахь иҙхыргаз шамахə уаҩ днымхеит. Аҿкы иннартцəеит. Ара ихашьа ыҟам. Абри рдыруаз уа инхан иҟоу ҳауаажəлар».

Атырқу еиҳабыра амҳаџьырқуа ртагылазаашьа рхы иархуаны иртахыз рыларыгӡон. Арҧарцəа арра ргара галагеит, атыҧхацəа-ҧшӡақуа акры зкыз ауаа ираадырхуон, уадалыҟь-ҳəсақуак раҳасаб ала. Убас, 1664 шықусазы Трабзан итəаз англыз-консул иеиҳабыра ирзиҩыз ашəҟуы ишаҳəо ала, ҩышықуса ирылагӡаны Тырқутəыла агаҿа 220-нызқьҩык амҳаџьырқуа ӡхыргеит. Урт рахьтə жəаанызқьҩык ртиит. Аха ауаа рыху лаҟуит, избанзар атəцəа рацəаҩхеит. Ус ауп ишырҳəо егьырт ахытцхыртақуагьы. Ҳазлацəажəо аамтазы. 11-12 шықуса зхытцуаз ахучы 30-40 маат рыда даҧсамызт, аӡбаб ҧшӡагьы 60-80 маат ҳəа даауҳуар ауан.

Абас ала, ишнеи-шнеиуаз амҳаџьырқуа драбеит. Иша-шаны аоттоманқуа римпериа иаларыҧсеит. Мачмач иалаӡыртырц азы — ҳаталагьы, бызшəалагьы уаҩышьалагьы. Атырқуа иполитика ишанаалашаз...

18. АҦСНЫТƏИ АҲРА ШЫҚУРГАЗ

Урыстəылеи Қавкази реибашьра еилгеит. Аҳчыҧсаа хəа Мзымта аӡиас ахахьшəа инхоз аҧсуаагьы рабџьарқуа шьтартцеит. Аибашьра иалахуз ашьхарыуаа зегь рышьтахь Қавказ аганахь ала аурыс шьта гутыха дук иммызт. Абаҩҧтцəаха еиҧш иҟарҟы икылагылаз ажəлар, шамахаӡак акумзар, инирцəеит, иаанхаз рыҧсадгьыл иқуцан икеицеит. Итынхадахаз араху еибарҟаауа алəы иқун, алақуа ҟыууа иууаӡа игылаз ақьаҧтақуа ирхын. Акызатцəык, инхан иҟаз Аҧснытəи аҳра акун. Иқугатəын.

Аҧснытəи аҳра аҩнытцҟа зегь раҧхьаӡа аурысусбарта ахьыҟартцаз Тцабал ауп — 1837 шықусазы. Шəақьҧынтцала мацара. Ашьтахь. 1840 шықусазы. Самырзаҟангьы иахагылт. Урт априставрақуа ҳəа ирышьтан уинахыс. Хылаҧшцəас ирымазгьы аурыс ичынуаа ракун.

Дара рхаҭақуагьы Аҧсны игылаз ар рнапхгаҩы инапаҵаҟа иҟан. Иҳәатәы иахыҧаргьы ҟаломызт. Аҧхьаҵәҟьа ар рнапхгаҩы Бомбора дтәан, аха 1851 шықусазы Аҟуаҟа диасит. 1859 шықусазы Амшынеиқуа аҧшаҳәа ахылаҧшраз еиҿыркааз аусҳәарҭа иахьыҧшу акакуны иҟарҵеит Аҧснытәи аҳрагьы, аха аҧсҳа имчра импыҵымхыкуа иааиуан. 1840 шықуса анҵәамҭазы Аҟуа Амшынеиқуа мрагыларахьтәи аҧшаҳәазы акарантин — атаможниатә еиҳабыра русҳәарҭа — ҟарҵеит. Иҟалеит аполициагьы. Иара аполициа аиҳабы ақалақьгьы хыс даман. Абраҟа еиҿкаан ақалақьускуа реилыргара иазкыз аканцелиариа цыда. Азбараус азы иалырхит ақалақьтә ратуша.

Ажәак ала, Аҧснытәи аҳра ақугаразы анацәа ақурҧуҧуарада акгьы аҭахымызт. Зегь мазеин.

Уамашәа иубаратәы иҟан Аҧснытәи аҳра иаламкьыскуа абранӡа иахьааргазгьы. Қавказ иҟаз аҳәнрақуеи аҳрақуеи зегьы ықургахьан. Рызбахугьы уаҩы иҳәомызт, зегьынџьара аҧшәмара ааникылахьан аурыс. Аурыс иакун ҧшәымас иҟаз Гыртәылагьы — 1857 шықуса раахыс, иашоуп, Гыртәылатәи аҳра ықугоуп хәа анрыларҳәаз 1867 шықусазоуп, аха...

Аҧснытәи аҳра ус иааиуан, избанзар Қавказтәи анбашьраҿы аурыс аҧсҳа дигуҭасыр ааста дааихар еиҳа изеҧьын. Ихы даирхуон. Ашьхарыуаа знык рҭыҧ изықуҵар, нас Аҧснытәи аҳра иҵәызгодаз? Инапаҿы иҟан. Аҧсҳа аурыс иполитика изеилымкаауа дыҟамзар ҟаларын, аха усҵәҟьа дааҳәып ҳәа дақугуыҧʻуамызт.

Иага ус иҟазаргьы, 1862 шықусазы — Қавказтәи анбашьра аилгара аʻеаназнакʻуаз аламҭалазы — аурыс Аҧсны азҵаара дахуаҧшыр ҵәгьа имбеит. Аха, — ахыццакра иаҧсам, — ҳәа иқугылақуаз ҟалеит дара ачынуаа рыҩнытҟаҵәҟьа. Усҟан Қавказ иахагылаз аҭауад Бариатински ишиҩуаз ала, аҧсҳа гурамгарҭас дахьырқыз, ишьклаҧшуа иахьалагаз, аурыс Қавказ имҩаҧигоз аполитика иаҧырхаган акумзар, акы иазеиҧьмызт. «Абри ахыҧша ду змоу уаҩуп, акыр илшоит. Даҳзааигуаҳтәыр еиҳа иаҳзеиҧьуп. Иара имшала ҳара ҳганахь иасыр ауеит иааигуа-сигуа иҟоу ауаа-баракуа. Ҳаиҟуаҵып!» — ҳәа дықугылт уи.

Иара ихаҭа ишиҳәаз еиҧш, аҧсҳа Ҳамыҭбеи Ачачба аурыс иганаҿ дгылан 40 шықуса инархыҳәҳәо. Уеизгьыуеизгьы ихы имҿашызаргьы, дахьицхрааз, дызлаицхрааз аусқуа рацәан. Уимоу, ашьхарыуахылтцшьҭракуа рҿы

аурыс ир ииҿыркааауаз аекспедициақуатцәҟьа иеанрылаирхуууаз ыҟан. Аурысгьы уи азы иџьишьеит аинрал-леитенанти аинрал-адиутанти рчын ижәҩахыр иқуитцеит, хамҭала игуышҧы иҩычеит.

Амала, а-60-тәи ашықусқуа рылагамҭазы наместникс Қавказҟа иаарышьҭыз Михаил Романов ҳәа иҟаз аҭауад ду — Алықьсандр II иаб иашьа — Ҳамыҭбеи дбаны дынхомызт. Дшааитцәҟьаз иқугара нап аиркит. Аха аурыс еиҳабыра ааиҧеиҧшырц рызбеит. Ҧыҭрак. Избанзар Европатәи аҳәынҭқарракуа рыбжьара иҟаз аҭагылазаашьа азгуарымҭар ауамызт. Аҧсҳа ус иеримҭар, — сиабашьуеит, — ҳәа далагар, идгылоз ҟалар алшон. Аха анаместник урҭқуа дрызхуцуамызт. Уи дзызхуыцуаз, — «Аҧснытәи аҳра ықуганы Ҟубина инаркны Бзыҧ аӡиас ахықу аҟынӡа аказаққуа ааганы инырхатәуп, аказақ станицақуа ҟацатәуп!» — ҳәа аҳәынҭқар иҟаицахьаз адтца анагӡаракун. Нас, Аҧснытәи аҳра аџыхуа анҧыртцәалак, Егрынӡагьы казақла идырҭәырц. Убри азоуп уи аибашьра аилгара ҩымзҟа шыбжьазгьы абри аус аҿаапкра дзалагаз. «Ачачба Урыстәылаз кыр данаҧсаз ыҟан. Аха уажәшьҭа акагьы дҳамаҭәаӡам. Дықугатәуп!» — ҳәа аҳәынҭқар ашәҟуы изнеит.

Ҳамыҭбеигьы игуы каҳаны дыҟан. Игуабзиарагьы уашәшәырахахьан. Лацарамза аҭахамҭазшәа уи анаместник иҟны днеины «сара шьҭа сажәит, сымч каҧсо салагеит. Аҧсны сыцкун Гьаргь дахахаргылап» ҳәа иекҳәеит. Аҧсҳа игуы дажьон. Уи илахьынтца рызбахьан. Ирызбахьан Аҧсны алахьынцагьы.

Уаанӡа, 23 шықуса раҧхьа, аҧсҳа саҳра шьҭастцоит ҳәа аҳәынҭқар ихьӡала арзаҳал иҩхьазаарын. Уажәы уаҳа изҿадырҧарыз акагьы анырмоу, иҿыцххараӡа иаацәырыргеит. 1864 шықуса рашәарамза 24 аены анаместник «уарзаҳал ҳахуаҧшит, ҳнапгьы ақуаҳтцеит. ухы уақуиҭуп», — ҳәа Ҳамыҭбеи адырра иртеит.

Абасала, 1864 шықусазы, аҧхынраз, Аҧснытәи аҳра ықуыргеит. Аҧсуа жәлар ашәышықусақуа иргуылганы иааргоз рҳәынҭқарратә шьақугылашьа аџыхуа ҧтцәан. Аха аурыс ҳәынҭқар уи аҿгьы даанымгылт. Аҧсны ахьӡ ахихит. Аҟуатәи арратә ҟуша ҳәа иҟаитцеит. Аҧсҳа Ҳамыҭбеи Ачачба иакузар, иҧсадгьыл аҿы дмыцхухеит. «Уқуымтцыр ҟалом!» — ҳәа иааидгылт аурыс ичынуаа. Аха дахьыргашаз рыздыруамызт. «Шәуаазар, шәысҟуатц! Харак изнеиуа сакум. Сыдгьыл аҿы аҧсыҳа сышәҭ. Иамуазар, Аҧсны иахьацәыхарам, џьара тыҧк

сшәырба!» — ихәеит. Уаҳа пҕсыхуа анимоу, Ҳамыҭбеи Ҭыркутәылаҟа дцарц избеит. Аҭырку еиҳабыҏагьы мап ицәырк'уамызт, аха Игнатиев ҳәа Сҭампыл итәаз аурыс цҳаражәҳәаҩ ианаамаҳа, Ҭыркутәыла адәныҟатәи аминистр иахь ашәҟуы иҩит, — «ари ҟалашьа змам усуп»,— ҳәа. Уи акухеит. Ҳамыҭбеи аҵыхутәантәи имҩагьы ркит.

Ҳамыҭбеи иҿҳәара шааиз ибон. Убри аҟынтә, иуаҵәаиҭынхаҵәа днарылс-аарылсны ибарц азы, Акуаскьаҟа дцеит. Алыҟьсандр II иҟаиҵаз адҵала, жьҭаарамза 4 ауха Ҟутаисов ҳәа иҟаз ачынуаҩ хыс дызмаз ар Акуаскьа икылст. Аха убри аамҭазы аҧсҳа Ҭхьына иуаҵәакуак рҿы дааны дыҟан. Ар шзахуоз Ҭхьына ииаит. Аҵыхутәантәи аҧсҳа, Ҳамыҭбеи Ачачба, дырбаандаҩны дыргеит. Аҧхьа Ставрополь днаргеит, уантә Дон изыхгылоу Ростов аҟалаҟь ахь дахырҵеит. Нанҳәа мза 17 азы Воронеж днаргеит. Абраҟа дынрыжьт зыҟьмааҭ атәанчахуы иҭаны. Ҩышыкусагьы дзымнеит убри нахыс. Зыҧсадгьыли зыуаажәлари згуы иҵаланы иҟаз ауаҩбырг атәым дгьыл аҿы иҧсҭазаара далҵит 1866 шыкуса цәаҕуарамза 16 азы. Аха аҧсуа жәлар рҵеи ибаҩ атәым дгьыл аҿы инырмыжьит. Дааганы Мыку ауахуамаҿ дыржит.

19. 1866 ШЫКУСАЗЫ ИҞАЗ АҦСУА ЖӘЛАР РЫКУГЫЛАРА.

Кавказтәи аибашьра аҵыхуала 1864 шыкусазы иҟалаз амҳаҵьырра Бзыҧнырцә нахыс инхоз аҧсуа хылҵшьҭракуа шамахамзар зегьы ыкунагеит. Официалла Аҧсны ҳәа изышьҭаз Аҧснытәи аҳра аныҳдырбгала ашьҭахь, Аҟуатәи арратә ҟуша зыхьзырҵаз адгьыл аҿгьы, аҧсҭазаара уаҩ деилаҳартә иҟамызт. Аурыс имагушьҭыбжь еиҳа-еиҳа ибааҧсхон. Зыҧсадгьыл аҿы ахы еикурханы, икукуы-цыкукуа ахандеира иаҿыз ажәлар рыҧсадгьыл иахырбааиан. Гурамгарҭас ирыман. Лаху-лахуы ирыцклаҧшуан. Ргуы кыдгылаҙаны иҟан амҵ иазыҵҟьон... Убри аамҭазы, анхаҩыжәлар ирызкны Урыстәыла иҟалаз ареформа ауаҟьан-чаҟьанкуа Аҧсынҙагьы ииааҙеит. 1866 шыкусазы, куркуа мзазы, «ахуурата зин аҧыхра» знапы ианыз акомиссиа аҧсуа кыҭакуа ирылалт. Арахь хазы- — «аурыс ҳабнакуа зе-

гьы ықуихырц игуы иҭоуп, ҳзықутәоу ҳадгьылқуагьы ҳамих‘усит, аԥсылман ҳәа зхы зыԥхьазо дарбанзаалак ақьырсиан идин дацамгылар иуам», — ҳәа ажәа бааԥс рылаҩит. Аус убри аҟынӡа иԥыԥкны иҟан, аԥыркьҳәа амца акырц азы куицзаҵәык акун иаҭахыз.

Куркуа 26 аены Бзыԥын иацанак‘уаз ажәлар қызықызуа Лыхнаштаҿ еизеит. Изларҳәо ала, быжьнызкьҩык еицамызт. Анхацәа рнаҩсангьы абра иҟан ҭауадиаамсҭеи иреиуаз ауаагьы. Насгьы, шамахамзар, зегьы абџьарла еибыҭан. Ар ины абри аизарахь даант Кониар ҳәа иҟаз Аԥсны игылаз Аҟуатәи арратә ҟуша аиҳабгьы. Кониар ицын иара убас аҵыхутәантәи аԥсҳа Ҳамыҭбеи Ачачба иҷкун Гьаргьи иашьа Алықьсандри. Еизаны игылаз ажәлар рыхьӡала ажәа ду иҳәеит Шамы Уасман ҳәа ладеи-ҩадеи, зегьынџьара, иеицырдыруаз Ешыратәи аҵәажәаҩ.

Аԥсны итәаз аҳәынтқар ичынуаа аурыс закуани аурыс ҵаскуеи ирхыԥшны акгьы рбомызт. «Абарҭгьы жәларуп, абарҭгьы дара иртәу дунеик рымоуп, ҟазшьак рымоуп, аеак ала, иҳуышуеит!», — ҳәа иҟамызт. Дара реиԥш зхы ныҟузымгоз зегьы рқьышә икурҵон, «абнауаа» ҳәа ирышьҭан. Урҭ амалахазгьы рхахьы ирзаагомызт, аԥсуаа рҿы анхаҩыжәлари ҭауади-аамсҭеи реизыҟазаашьа аеакалаӡа ишыҟаз, еиҳа ишеизааигуаз ,еиҳа ишышьҭибах‘уаз, иамуӡаргьы ршьа шеибауаз, даеакы акум, еишәак ишеицахатәоз, маҭәак шыршәырҵоз.

Аԥсуанхаҩ, џьара хууҩык, тәык иакумзар, — дынхаҩын. Адгьыл иман, араху изанын — ихы ныҟуигон. Дзыдҳәалаз ҳәа ҭауадк, ма аамсҭак дыҟазаргьы, зны-зынла даандсылалон, иара убригь цхыраарак, уааҳәрак аҳасаб ала, акумзар — дхазын.

Аполковник Кониар, «шәхы ҿышәхроуп! Мап-чап зҳәаз зегьы шәеидҳәаланы шәызгоит!» — ҳәа дрықумақаруа даналага, ажәлар иҳьымӡԥыршьеит. Рабџьаркуа ирыхеит. Куачал-иԥа Зыку ҳәа згуы иааҵахҳӡаз нхаҩык дхыст. Уи акухеит — еилалт. Аполковник иуаажәлар иманы аҳан аҳь деихеит. Иԥсы игарц азы. Аха згуы шны иҟаз ажәлар ҩра днармышьҭит. Дзыхьчоз аказакқуагьы иаргьы инаргуыдҵан иршьит. Иара убри аены цәҟьа Гудоуҭа рнапаҿы иааргеит. Адырҩаенынӡа Аԥсны абжеихарак рымехаркит. Ԥицунда, Ҵабал уҳәа, аруаа аҳьгылаз аҭыԥқуа зегьы еилаҟуыбаса икурҵеит. Ҩ-ныѕкьҩык инареиҳаны Аҟуа иажәылт — уакун аиҳа-

быра ахьтәаз. Хыхь, Баалоуаа рышҭа ҳәа изышьҭоу адәаҿы, алагер дыргылт, асовет алырхт. Алеи-ԥси рыбжьара ақалақь иакушеит. Абџьар зкыз ажәлар есааира ирызҳауан. 20-нызқьҩык рҟынӡа ҟалеит. Аурыс ир шәаҳ Аҟуа абаа иҭаланы рҽеырҵәахит. Аԥсыуашәақьымзар бџьар зкымыз ажәлар абаа рзымгеит.

Қуыркуа 25 азы ҭауади-аамсҭеи 18-шықуса зхыҵуаз аҳ-иԥа Гьаргь дрыманы аибашьра иаҿыз ажәлар рҿы иааит. «Уа-уаау, исҭахым!» — шиҳәоз, — «иахьарнахыс абри арԥыс Аԥсны ахас дамоуп», — ҳәа рыларҳәеит. Ҩышықуса раԥхьа икургаз Аԥснытәи ахра дырхынҳәырц азы.

Кавказ иахылаԥшуаз аҳәынҭқар ичынуаа ирҳәо рҿамшәо икунархеит аԥсуаа рықугылара. Алықьсандр II уи ихы ихнахт, дараапкит. Аԥсны ихуыҵҟьаз амҵа Кавказ иқунхоз егьырҭ ажәларқуа рахьгьы ицар ҳәа дацәшәеит. Убри аамҭазы ақугыларақуа ҟалеит: Даҕьсҭангьы, Ҟубина аԥшаҳәаҿгьы. «Урҭ аԥсуаа ирҿыԥшноуп изаҳҿагылаз», — рхәеит аурыс еиҳабыра.

Иара убри амза 30 азы Қуҭешьтәи аинрал-Губернатор Свиатополк-Мирски ихаҭа хыс дызмаз ар абџьар шьҭызхыз аԥсуаа ирықулт. Ақугылара иалахуз ажәлар лшарадук рымамызт, иркыз абџьар, раҕа дызҵаз абџьар иадкыланы уахуаԥшуазар, акагьы ирыхуомызт. Арахь, Аԥсны ахыи аҵыхуеи рҟынтә, цхыраара дук рмоут. Нхыҵ иҵаны излаауаз акаҵәарақуа зегьы аҕа икит. Аҟанҭаруаз еиԥш Аԥсны дакушеит уи. Х-цәыҵырҳәҳәарҭак ыҟамызт.

Аҳәынҭқар ичкун, Никуалаи, дицны Аҟуа дааит иара аноместникгьы.

Ажәлар рымч каԥсо иалагеит. Иаҵахеит. Нанҳәамза 17 аҽены ар Лыхнытәи ахан иҩажәлан, еилаҟубаса иқуырҵеит. Ажәлар ахьҳархууеит ҳәа. Цәыббра-мза аныҩагылоз ақугылара рхуаҽеит. Нас, ақыҭақуа иҩарылалан, абџьар змаз рабџьарқуа рымырхит — ф-нызқь шәақьи фышә тапанчеи инарықугуыҕ'уа.

Абарҭ аусқуа раан, уимоу ақугылара анырхуаҽеыҵәҟьозгьы, зыжәлар ирҿагыланы аурыс иабџьар иаҵагылаз ауаа ҟалеит. Ҳәарас иаҭахыузеи, зхатәы интересқуа рыда хуыҵырҭа змамыз гуԥҩык, зегь раԥхьаӡа ирзгыланы, ҭауади-аамсҭеи рыҩнытҟа.

Анаместник иҟаиҵаз адҵала, аԥсуаа рықугылара иалахуз ауаа рус аҭҵаара иазкыз акомиссиақуа ҩба аԥырҵеит. Қьырсамза аҩагыламҭазы. Аҟуа, зегьы ирбо-ира-

хауа, икнаҳаны иршьит Қалӷьы Ҳанашәи, Куачал-иԥа Зыкуи, Маан Қазлбакьи — акугылара ахы зкыз ҳәа ирԥхьаӡоз хәык ауаа. Шьақрыл Наурызи Ԥлыиа Мсоусти, Заԥшь-иԥа Учани Метехь агбаа иҭаркит. Даеа фажәеижәафык ахацәа Сибрақа ихырҵеит.

Анхафыжәлар ирызкыз ареформа аанкылан Аԥсны. 1866 шықусазы аԥсуа жәлар иқартҵаз акугылара атцыхуала. Аха адырфашықусан, 1868 шықусазы, уи еиҭацәырыргеит. «Ашьҭратә-дгьылтә» ҳәа изышьтаз акомиссиа хышықуса инареиҳаны, зда ԥсыхуа ықамыз аматериалкуа еизганы, шәқуыла-быӷьшәыла аус аиқуршәара иаҿын. 1870 шықуса антцәамҭазшәа аҭыԥ иқурҵеит, аха 1871 шықуса жәабран мза 19 аеноуп ажәлар иаирылархәа.

Ашьҭахь, анхафыжәлар рҭагылазаашьа затца еиӷьымхарыз, еиҳагьы еицәахеит. Ҭауади-аамсҭеи рнапатцақа аконцентрациа ззыруыз адгьыл лацәажәашьа амамкуа иқалеит. Анхацәеи дареи еиҿанажьуа иалагеит. Убри иаҷыданы, анхафы «ихҿыхразы» дызтцымзаауаз ауал датцан — 55 мааҭ аԥара ишәар акун, ажәхьа жәамааҭк рыда анузаҭнымх'уаз аамҭазы. Ахууфи ахашәалеи ирықуз ашәахтәқуа ракузар, фынтә рылагьы еиҳан.

Акагьы иаԥсамхеит абуржуазиатә реформақуагьы. Иаҳҳәап, аӡбараус иазкыз ареформа. Урыстәылан цәгьам-бзиам цьара прогрессивтә қазшьак аман. Арақа анхафыжәлар рус зыӡбоз ауаа алырхӡомызт, аиҳабыра ракун иазҭоз. Егьи, ақалакьтә реформа, Ақуа XIX ашәышықуса антцәамҭанӡа ахабаргьы ықамызт. Ахы изымфахеит атцараусгьы. Афреи аԥхьареи здыруаз ауаа шмаҷыц имаҷын. Ажәлар лашәын. Уи атәы нас ҳазааҭгылоит.

1806 шықусазы иқаз аԥсуаа рықугылара аҭоурых ианхалт. Ганкахьала, уи ажәлар рмилаҭтә хдырра аӡнархаит, еиднакылт, аеаганкахьала — изықугылаз алгьыл ԥнажааит, еиқунажәеит. Зықьфыла, жәанызкьфыла хабацәа, урт рабацәа рыдгьыл-бзиаху ныжьны амшын ихымлар ала ԥсыхуа рымамкуа аҳлымӡаах иҭанаргылт.

20. 1867 ШЫҚУСАЗЫ ИҞАЗ АМҲАЏЬЫРРА

1866 шықусазы иҟаз ақугылара аԥсуа жәлар акы рнаҭазар, Ҩба рымнахит. Аԥсыуа зхыжәлоу абџьар аныҟугара азин имамкуа, «аҳәынҭқар иҿаԥхьа ахара зду» ҳәа ахьӡ ихырҵеит, гурамгарҭас дҟарҵеит. Уи акы. Ҩба — далааи ҵабалааи ықумҵыр ада хушәы ҟамлеит.

Иашоуп, аԥсуа дгьылқуа рҭарцәра усҿыцӡамызт, аурыс еиҳабыра уи нап адыркижьҭеи кыр ҵуан. 1864 шықуса хуажәкрамзаз — Қавказтәи аибашьра еилгаанӡаӡагьы — Алықьсандр II анаместники шеицәажәахьаз ала, «амшын аԥшаҳәа дрыцқьараны иҟан», аха ирызмыреeит. Усҟан зықуцара иахьӡаз Бзыԥнырцәнахыс ишьҭоу адгьылқуа ирыкунхоз аԥсуа хылҵшьҭракуеи, абыхуқуеи, аедыгьқуеи роуп. 1867 шықусазы Дали Ҵабали иаарыдгылт. Избан, урҭ еиха изыхҭаркыз? Избанзар, Марыхутәи акаҵәара ихыҵуаз Ар рымҩаду Маршьанаа алеишәацәгьақуа рнапаҵаҟа иҟаз абри адгьыл иқусны иаауан. Ишәарҭан. Уи азы уажәы аҿырԥаду рыман — 1866 шықусазы иҟаз аԥсуа жәлар рықугылара.

Жәларбжьаратәи аҭагылазаашьа аганахьалагьы аԥсуаа рықуцараҿы аурыс еиҳабыра ирԥырхагаз ҳәа ус ыҟамызт. Аҭырқуа мап ахиҳәааyамызт. Англиеи Франциеи ракузар, Қавказ зынӡа Урыстәыла иацырҟьаны ирымазаргьы цәгьа ирбомызт. Уимоу, аԥсуа мҳаџьырқуа злақургашаз аԥбақуагьы анаарышьҭуаз ыҟан.

Иашоуп, 1867 шықусазы иҟаз амҳаџьырра мчылаҵәҟьа еиҿкааз усын. Аха иҟан абри аус иацхраауаз аԥсуаагьы. Ҳәарас иаҭахʻузеи, акыр зыԥхылнадоз ауаа рыҩныҵҟа.

Аԥснытәи аҳра аныкурга ашьҭахь ҭауади-аамстеи рыҳаидеи маҷхеит. Амҷра зкыз ачынуаа ракун. 1866 шықусазы иҟалаз ақугылара рхы иархуаны, урҭ ууанӡатәи рыԥуракуа ааныркыларц иалагеит. аха иалымҵит. Нас ауп аурыс рыла дахьамбашаз, Ҭыркутәылаҟа рхы андырха. Мамзар, аусқуа злаҟаз ала, Урыстәыла акалҭахь иадырхар ауан. Уи атәы аргама иҵәырыгахьан Кониаргьы, Лыхны аизараҿ, даныршьыз аҿены. Ҟубина нырцә аума, ҿаџьароума, аурыс инапы ахьнеиуаз дгьылк аҿы, ҭауади-аамыстеи «ршьацкьа» акгьы ишырмыхуоз, акгьы шрызмыреeиуаз аҟара рдырҿан. Убри аҟынтә, иқуымҵыр ада ԥсыхуа шыҟамыз аҟара анеилыркаа, рнапаҵаҟа иҟаз анхацәа рыманы Ҭыркутәыла-

ӄа идәыкулеит. Заанатц. Иаҳҳәап, Маан Ҳасан ҳәа иӄаз аамысҭа Трабзан дцаны арфанцыз консул дилаӡан дааит, адырра шаауиҭалак еиԥш, ҕбала деиқуиршәарц азы. Хазы Пальгрев ҳәа англыз консулушәа ара, Аӄуа, иаан иӄаз аԥшыхуфи иареи рыбз еивцан. Уи ицкыс деицәан Маан Ӄамлаҭ — Маан Кац ҳәа иӄаз аурыс еинрал иԥа. Ӄамлаҭ ууанӡагьы уафы иҳәатәы змаҳауаз, ҕьатамахжәак иакун. Иара иаӄара зылшоз, иаӄара зымчыз аӡәы дбаны дықугыломызт. Иахьакузаалакгьы, дахьыӄазаалакгьы иара дрылыҳәҳәо дыӄазар акун. Уажәраанӡа «уара умсит» ада жәа змаҳацыз аамысҭа, аурыс данихагыла, даапкит. Дҿаҳәатәхеит. «Амшын исыцхымлаз, амшын шәхысшьылоит!» — ҳәа ижәлар дрылалт.

Аурысқуа ас еиԥш иӄаз ауаа затца ирԥышьклам-ҳәрыз, ирцьыршьон. Аҵьшьарақуа бзиа избоз аумаҷхыз. Атцәатәышьаӄа еиԥш аҳәынҭқар итцагылан. Убас Далаа ҭызцоз ачынуаа аԥша рнызлоз Маршьан Алмахсиҭи Маршьан Хьрыԥси абри аус кралыргеит, краладырҳаит.

Дали Тцабали рҭарцәразы зда ԥсыхуа ыӄамыз апланқуа шьҭырххьан Ӄавказ иахылаԥшуаз ачынуаа. 1866 шықуса антцәамҭазшәа, Алықьсандр II иӄынтә азин анроу, урҭ рус нап адыркит. Анаместник ихаҭа Ӄарпов ҳәа иӄаз аинрал адырра иитеит «абри адгьыл ахы иақуиҭымхар ада хушәы шыӄамыз» ала. Ӄарповгьы ԥшра ӄамтцакуа Константинопольӄа ауафы дишьҭит, аҭырқуцәа рҿырхианы иӄазарц азы. Аха адәныӄатәи аусқуа рзы Ҭырқутәыла министрс иӄаз Аали-ԥашьа дук игуамԥхеит. Игурҕьатцәа ашьхарыуаа ирԥылалоз аҭырқу еихабыра ирцәымыҕхеит. «Ашьхарыуаа рацәафцәахар аҳәынҭқарра иаҿагыларгьы ӄалоит», — ҳәа рҳәо аӄынӡа инеит.

Аурыси атырқуеи рҳәатәы еиқумшәеит иара убас амҳацьырқуа ирзалырхран иӄаз адгьылқуа рцыхуалагьы.

Аурыс еихабыра ирҭахын аԥсуа мхацьырқуа Урыстәылеи Ҭырқутәылеи ирыбжьаз аҳәаа азааигуара акумкуа, наӄ хара, рыԥсӡы ахьымаафшаз цьара идәықуртцарц. Атцыхутәан, аурыс цхаражәҳәафцәа ианырмуӡа, Али-ԥашьа ажәа риҭеит урҭ Шьамтәылаӄа иишьтуаз ала. Аурыс еихабыра ираҳаз ажәабжь даараӡа ргуы иахуеит. Аха иагьаарлакфакит. Избанзар, Шьамтәыла Франциа иадхәалашәа иӄан, афранцызкуеи аурыскуеи еиҿанагалар ауан. Убри аӄынтә, аԥсуа мхацьырқуа шиашоу Шьамтәылаӄа идәықумтцакуа, Трабзан, Сам-

сун, Синаҧа ухәа аҭырқу қалақьқуа рҟынза инаганы инрыжьырц, нас, аҭырқуцәа иахуҭоуп ҳәа аназырҧхьазо аамҭазы, «рҭыҧ» иқурцап ҳәа азырызбеит.

Абас ала, 1867 шықусазы, ааҧынраз, аурыс далааи цабалааи даарыдгылт. Аха мчыла акумкуа, ɷысҭаарыла. Убри азы ачынуаа, — «цәаҕуарамзаз ажәлар зцымзааша ашәахтә рызҭытцран иҟоуп»,—ҳәа, ауҳәан-сҳәан дәықурцеит. Рхы рцәымыҕханы иқуцырц азы. Ус егьыҟалеит. Аҕбақуа еибарҟаауа Аҟуа, Очамчыра, Ҧсырзха ухәа асқьалақуа иаарыдгылт.

Амшын ихылт хыларҟурак ззымдырзоз маршьанаадуқуа. Рнапацаҟа иҟаз руаажәлар рыманы. Аҧхьа ицаз — урҭ 220-ɷык ыҟан — Баҭым инанагеит. Урҭ рышьҭахь 11-нызқьɷык рҟынза Трабзан изхыргеит. 2000-ɷык ирeиҳаны Қьиуҭенџь иргеит. Ирацәаɷын Уарнаҟа идәықурцаз ауаа. Ахыцхырҭақуа излархәо ала, Балкан инанагаз аҧсуа мҳаџьырқуа, зынзаск, 7000-ɷык ирхыҳәҳәон. Ацыхутәанынза инхан иҟаз, — 3000-ɷык рҟынза— Болгариа иганы инрыжьит. Аҧхынраз Дали Цабали шамахамзар аҧсыуак ибжьы ҭымыɷуа иҭадырцәхьан.

Иара убри ашықусан Қавказтәи аибашьра ацыхуала зыҧсадгьыл иқурцаз асазқуа ирцәынхан иҟаз ахыцɷыцқуагьы амшын ихымлар ҟамлеит.

Абас ала, 1867 шықусазы Дали Цабали ирҭытцны атәымжәɷан ацаҟа рызқуаҭыҧ ылырхит 15-нызқьɷык ауаа. Драндеи Ҧицундеи ирыцарк'уаз адгьылқуа ирықуцит ху-нызқьɷык инарықугуыҕ'уа.

1867 шықусазы иҟалаз амҳаџьырра аҧсуа жәлар зегьы ргуы ҭнашьааит. Ршьамхы рытџнахит. Амшын ихырцар ҳәа ишәаны, зықьɷыла ауаа — аҧсылман ҳәа зхы зыҧхьазоз — ақьырсиан идин рыдыркылт. «Ҳахыргозар, ҳахыргааит. Ҳаҿҳәара итцәар ххынҳәып. Ҭырқутәылаҟа хцом!» — ҳәа иқугылт. Уахь ицаз рзы арахь уаҳа мɷа шыҟамыз рбозар акухарын.

Дали Цабали анҭапэы, аҧшэымада инхаз адгьыли амали шатәханы иаақугылт.1300 версҧшьыркца адгьыл Қавказтәи ашьхарыуаусбарҭа анапацаҟа иҟалеит. Иказен дгьылхеит. Изҭахыз ираадырхуон. Аҭираз иқукны иркын агуы иқухаз араху: 11 нызқь-хы инареиҳаны ашьамаҟа; 55 нызқь-хы егьаарыгьмхо аҧсаса ухәа убас ицегьы.

Алақуа ҟыууа изхыз рыɷныжәқуа рылақуа ҭраа ишыҧшыз згуалашәоз, рабацәеи рабдуцәеи рҳаҭгунқуа ргунқьбжьы иамыртәоз-иамыргылоз амҳаџьырқуа-хуа-

шабгақуа рахьтә ирацәаҩзан ахынҳәра зеазызшәоз. Маза-аргама амҩа иқун. Шхуала, уардынла, шьапыла — досу илшара зеиҧшраз еиҧш. Аха ара, Аҧсны ианаазхыцлак, — «шәахьааз шәца, ара шәара ус шәымазам!»— ҳәа абџьар кны аурыс даарҧылон. Ирацәаан абас, накаак ишыбжьаз мацара, амшын ианзхызлоз, амҩа ианықунцәоз. Аха, зегь акоуп, ирулакгьы, ҧыҭҩык рыҧсы аааргеит: аҩыратә хыцхырҭақуа изларҳәо ала, ҩнызқьҩык инареиҳаны.

Адырҩашықусан,1868 рзы, аурыс еиҳабыра Аҧсны «административтә реформа ҿыц» мҩаҧыргеит. Аҟуатәи арратә ҟуша — ус акун нас Аҧсны ишашьҭаз — ҩ-гьежьырак (ҩ-округк) — Ҧицундатәии Очамчыратәии — рҿы иааргеит. Ҧицундатәи агьежьыра иаҵанак‘уаан Гудоуҭатәи ауачаскеи (Гагра инаркны Ҧсырзханза)) Гумсҭатәи ауачаскеи (Ҧсырзхеи Кудри рыбжьара). Ҩ-уачаскак рыла ишан Очамчыратәи агьежьырагьы — Кудрытәии (Кудри Аалзгеи иаарыбжьанакыз адгьыл) Самырзаҟантәии (Кудри Егри ирыбжьоу) ҳәа.

Дали Цабали ахсаала ианырхт. Нхара ҳәа инеиз атәым-милаҭ хылаҧшҩык дрыман аҟароуп акумзар, акагьы ыҟамызт. Абас иҟан Аҧсны 1883 шықусанза. Нас ауп, Аҟуатәи агьежьыра ҳәа ахьз ҿыц аҭаны, Куҭешьтәи агуберниа ианаларҵа.

21. А-70-ТӘИ АШЫҚУСҚУА РЗЫ АҦСНЫ ИҞАЛАЗ АРЕФОРМАҚУА

Аҧсуа жәлар рыҩнытҟа «аурыс дызцәымӡыз» ҳәа ирҧхьазоз зегьы аныҟурца, шәақыҧынҵала Аҧсны напхгара азҭоз ачынуаа административтә-пслициатә аппарат арӡуӡуареи анхаҩыжәлар ирызкыз ареформа аҟаҵара напы ддыркит.

1868 шықусазы аимператор иҟаиҵаз ақуҵарала, Аҟуатәи арратә ҟуша иаҵанак‘уаз агьежьыраҟуа (аокругқуа) зегьы еидҵаны ҩба рҿы иааргеит. Иара убри ашықусан ауп ианыҟарҵаз ақыҭатә усбарҭақуагьы. Аҧсны зегьы уаҧшьына-уаҧшьынала иршеит. Ауаҧшьына иаҵанак‘уан қыҭак иаланхоз ауааҧсыра зегьы. Ауаҧшьына иахылаҧшуан ақыҭатә усбарҭа. Уи хыс иаман

асҭаршыни азбаҩи. Амала, шамахамзар, урҭ ҭауади-аамсҭеи иреиуан. Ақыҭа азеиԥшзҵаарақуа зегьы ахьырызбоз ақыҭауаа реизараҿ акун. Ақыҭауаа реизараҿ акун аматҵурауаа ахьалырх'уаз, ақыҭа иалцатәыз ауаҩы ақыҭа дахьалырцоз, азеиԥшдгьыл аҭыԥ иахьықурҵоз, ақыҭа бзазаратә усқуа рзы ашәахтәқуа ахьышьҭырх'уаз, ахҵәара зҭахыз анхацәа ахҵәара азин ахьрырҭоз. Ақыҭаусбарҭа иалаз ауаа аполициаусқуагьы нарыгӡон. Асҭаршын ақыҭаҿ иааҟалоз зегьы аиҳабыра рлымҳа аҟынӡа инеигар акун. Акы рцәитцәахыр ауамызт. Иматҵура дамырхыр ҟалон. Ақыҭа аҩнытҟа асҭаршын акыр илшон. Иаҳҳәап дымтҵаа-дымԥшаа ақыҭа иалтцны ааҥәасра ҳәа џьара ицаз ауаҩы, данаахынҳәлак, ҩымш-хымш аус иируыр, ма ахараԥса ииршәар ауан. Иҟалон уи иус азбаҩ иитаргьы. Азбаҩ ақыҭаҿ иҟаз аԥҟара еилазгоз аус иақуиршәон. Амалаҳәа мчыбжьынаҟьак длацаҩацо иитахыз иирҟатцон. Ауал иқуитцон. Амала, асҭаршын иоума, азбаҩ иоума, дарбанзаалак, ҭауади-аамсҭеи иреиуаз рахьтә азәгьы изилакьакьомызт. Урҭ рымчзықухоз анхацәа ракун. Избанзар, ишеибыҭаз ала, ақыҭаусбарҭа акласстә ҟазшьа аман. Уи ганкахьала. Аҽаганкахьала — Аԥсны итәаз ахылаԥшцәа рҳәынҭқарратә усқуа рҭыԥ рықуҵараҿы зегьы иреицаз, аха зегь раԥхьа уназҿагылоз, здаҟамыз мардуаны.

Абас, напҭаршәырҭас иҟоу зегьы аныҟеитца, дышнашаз анхаҩыжәлар рызҵаара даадгылт аурыс.

Хыхь џьара ишазгуаҳҭахьоу еиԥш, анхаҩыжәлар ирызкыз ареформа 1867 шықусазы иҟаз амҳаџьырра ашьҭахьтцәҟьа еиҭацәырыргеит, аха аҭыԥ ирзықумтцакуа, иргуагуо иааргон. 1870 шықусазоуп аҳәынҭқар уи «лыԥха» анеиҭа, аха 1871 шықуса жәабранмза 19-нӡа ажәлар рахь азбаху дмырзеит. Аԥсуаа еиҭақугылар ҳәа иацәшәеит. Аурысқуа уамашәа ирбон абри ареформа аԥсуа жәлар ахьытцнарҟьоз. «Аурыс жәлар дуӡӡа уеизгьы-уеизгьы акгьы ахырымҳәааазар, ишеибгаз ирыдыркылазар, уимоу згуы иахуазгьы ыҟазар, абарҭ, уаԥсҵәык иҟам ажәлар, ирҭах'узеи?» — ҳәа иқугылан. Урҭ рхахьы ирзаагомызт, иагьрызгуаҭомызт аурыс жәлари аԥсуа жәлари рсоциалтә-економикатә ԥсҭазаашьа шеиԥшымыз аиԥш, доуҳалагьы ишеиқумшәоз. Ирызгуаҭомызт, избанзар аҳәынҭқар абрахь иааишьҭуаз аурыс жәлар иреиԥьыз ракумызт, урҭ еиҳа ихьысхаз ракун. Интеллеқттә зыҟатцашьалагьы, уаҩышьалагьы. Шамахаӡак акумзар. «Ухы ҿых» ҳәа аниарҳәа, аԥсуанхаҩ —

адгьыл змаз, араху ззаныз, ахыбра ицатәаз ауаԥы — азныказы изеилымкааит. Ихьымӡҕишьеит. Уи азоуп иабџьар дзахазгьы...

Официалшәҟуыла, а-70-тәи ашықусқуа рылагамҭазы аҧсуаа рыԥныҵҟа анхаԥыжәлар 96 процент ирхыҳәҳәон, аха 62 процент зацәык роуп адгьыл ирыртаз. Егьи зегьы ҧшь-процентктгьы цқьа изызхамырҭәаауаз ҭауадиаамсҭеи иркын, ху-процентк рҟынӡа иназоз аказендгьылқуа ртәы ҳамҳәозар. Насгьы еиҳа иҧсылаз, еиҳа ауаԥы кыр изҭашаз адгьыл чашәарақуа. Ахьархьуаа ркатегориа иалаҧхьаӡан амҳаџьырра ашьҭахь ҷангара иааз «аҿыцнхацәагьы». Аха абри адгьыл зыҧхӡыфԥы ахыз аҧсуа нхаԥ иааста Егрынырцәынтә, ма Урыстәыла агуаҿынтә иац иааз ауаԥы иртеит.

Абасала, ареформа аҧсуа нхаԥ длапарҟуит. Дзыҧсаз ааста. Хаҭалагьы, мазарылагьы. Анхацәа рыԥныцҟа зажәа акры алнадоз ауаабарақуа рхы иахашшаарц, излаз рыуаажәларгьы рҿахуы еиҭарҳәарц азы даараӡа рҽырҟьеит, аха, — «адгьыл ҭауади-аамсҭеи иртәуп, шәцаны урҭ шәрацәажәа!» — ҳәа реиҳәеит аурыс.

Адгьыл ззымхоз анхаԥы адгьыл аанхуон, уи азин иман, аха даара зыҧсы злаз аӡә иакумзар, шамахамзар, аху уаԥы изышьҭых'уамызт. Ҭауади-аамсҭеи ирҭахыз ҧаран. Насгьы хьыла, раӡныла. Иҟан бжала адгьыл згоз анхацәагьы. Аха уи иаанагоз иаадрых'уаз аҽаԥра аҕьырак «аҧшәма» итәын ауп. Иџьабааҳәа акагьы шаламызгьы.

Ииашоуп, 1870 шықусазы ареформаз азакуан ҭрыжьт, аха аусаҿы уи иаҧышькалаҳәуаз ҟалеит. Аамҭа рацәаны иаҭаххеит. Цәгьала иқухеит. Уаанӡа кыр зкыз, ибаҕьаӡа иҟаз анхаԥы иҧсы игеит. Уимоу иалаҭхаџьызгьы ҟалеит. Ҭауади-аамсҭеи ирацлабуа аҟынӡа инеит, Егьи, ихьыҧшыз, ахуура иҭаз анхаԥы, зынӡа аҭцахь дцеит. Иҿыхны аамҭак анбаабо ҳәа рылақуа ҭраа рыдгьылқуа ишрықуҧшуаз мацара, акы аарзалымгаӡакуа, зынарцәымԥа иқулоз рацәаԥын. Иҟалаз аҭагылазаашьа, амилаҭтә-хақуиҭратә қуҧара зымԥа инаргыланы, асоциалтә гуынамӡарақуа аҧхьаҟа иианаго иалагеит.

Иага ус иҟазаргьы, уаԥы ибартәы иҟалеит, Аҧсны ахьынӡаназаазоз, зегьынџьара, анхамԥаус акапиталисттә цәа аханарҧо, афеодалтә еизыҟазаашьақуа ирықумшәо, ирнымаало ишалагаз.

Аурыс-еиҳабыра, Аҧсны иҟаз радминистративтәполитикатә аппарат шаадырҕуҕуаз еиҧш, раҕуракуа

дыркуадеит. Мраҭашәарахьтәи Ҟавказ зегьынџьара ишыҟарцоз еиҧш, урҭ абра, Аҧсынгьы, еиҳаракгьы амшын аҿықуан, ртәарҭа-ргыларҭа уҳәа рҭыҧқуа нап рыдыркылт. Уаҩ инацәа изрыламцо бџьархкыла реейбырҭеит. Қрымтәи аибашьра ирымнахыз адгьылқуа рырхынҳәра иазхьуан. Ари рбон англызқуа. Абритан-еиҳабыра маӡа-аргама аҧшыхуцәа Ҟавказҟа раашьҭра иаҿын. Аурыс абра дзықугылаз адгьыл итџжаараз ы. Иаҳҳәап, Аҟуа итәаз англыз консул хаҭыҧуаҩыс имаз Пальгрев чарҳәаҩ дуын, Уи, англызқуа рзы еиҧш, арфанцызқуа рызгьы аус иуан: зны Шьамтәылан, аҽазных — Аравиа.

Британиа иақугуыҕны Урыстәыла иамцкласуаз аҭырқуа иакузар, кавказтәи амҳаџьырқуа ихы иаирхуарц даҽын. Еиҳаракгьы ҧсылманс зхы зшьоз ашьхарыуаа рыҩнытҟа. Аҧсылманцәа мачҩымызт Аҧсынгьы. Аҭырқуа дзынхьаауаз Мраҭашәаратәи Ҟавказ аҧшаҳәа Урыстәыла ацырҟьаракун. Амҳаџьырқуа, уи рхы дархуаны, рыҧсадгьыл ахы иақуиҭтәны, рыҩныжәқуа рахь ахынҳәра иашьҭан. Иҟан ашьхарыуаа зегьы еизакны Ҟавказ ҧсылман ҳәынҭқарраны иҟазҵарц зҭахыз ауаагьы. Абри аус иҽазкны дыҟан Ҟавказтәи аибашьраан ашьхарыуаа ацәашьы еиҧш ирхагылаз Шамиль-ду иҷкун.

Абас ала, Европа аполитикатә ҧсҭазаараҿы, Мрагылара иазкыз азҵаара ҿыцҳаҳараӡа, азҵааракуа зегьы зышәшьыра итцазк'уаз зҵаараны, иаагылт. Ачкуаҳара иаҿын, иааигуахон, еинышәашьа змамкуа еиваханы иҟаз ҩ-ҳәынҭқаррадуқуак — Урыстәылеи Ҭырқутәылеи — реибашьра. Урҭ ирыбжьаханы иҟаз тәылан Аҧсны.

22. 1877 ШЫҚУСАЗЫ ИҞАЗ АҦСУА ЖӘЛАР РЫҚУГЫЛАРА.

XIX ашәышықуса а-70-тәи ашықусқуа рзы Европа аҳра зуа ҳәа еиҿагылаз аҳәынҭқарракуа реизыҟазаашьа еиҳагьы еицәахеит. Уи зыхҟьоз, зегь раҧхьаӡа иргыланы, Мрагыларааигуа аҵыхуала ицоз аҳәатәеиқумшәарақуеи Балкан иҟалаз амилаҭтә-хақуиҭратә қуҧареи роуп. Аурыс аладатәи аславианцәа дрыдгылон. Урыстәыла аҽеитцнахцәар ҳәа ишәаны иҧсуаз англызқуа аҭырқуа абҕа ирҭон. Асулҭан Ҟавказ деиҧхызуан. Уаа-

нза еиҧш, абраҟа аҧшәымара иуа дҟаларц итахын. Аҭыркуа Ҟавказ инапаҿы изаагар, нас англызкуагьы ирцәызгодаз: амҿыматәаху, аҕбарацәа, аҩы ухәа иалыргашаз мачмызт.

Франциа, 1871 шыкусазы иҟаз Германиеи иареи реибашьра аҵыхуала, «уаҳа злоу иҧсра убааит» ҳәа икан, ари аҭызшәа изалаломызт, аха, зегь акоуп, аҧсахуага шааҭалалак, Ҟавказҟа аҿаанахар ауан.

Алыкьсандр II идыруан Англиа Ҭыркутәыла ишадгылоз, аха изаҵәын, убри аҟынтә иаахтыцәҟьаны Урыстәыла иаҿагыломызт. Бисмарк дызхагылаз Пруссиа неитралра ауан. Убри аҟынтә аимператор дымшәа-дмырҳа Балкан ицоз аускуа еиҳа-еиҳа ихы рылеигалон А-70-тәи ашыкускуа реанааҩыршоз аамҭазы аҭыркуцьамыҕуа рхырҳәарц азы Боснииеи Герцеговинеи ирыкунхоз ажәлар абџьар шьҭырхт. Игылеит Сербиагьы, Черногориагьы, Болгариагьы. Абас, аурси аҭыркуеи зеиҿамҧшуа, цәгьала ианеидтәалаз аамҭазы, Ҟавказҟа рҿаархеит агентцәа, зегь раҧхьаӡа иргыланы, Англиантә, Ҭыркутәылантә. Урҭ аауан адин амаҵ зуаз џьоук раҳасаб ала. «Шәанаџьалбеит, шәызҿузеи?! Адунеи зегьы аҧсылманра ианаҿыгуыҳәаауа, аҧадишах идгьыл аҿы аҧсра насыҧс ианырыҧхьаӡо аамҭазы, шәара шәҿишәнапи еикуҧсаны шәтәоуп!» — ҳәа еыҧныҳәала иҭәыз ашәҟубҕьыцкуа аҩны ажәлар ирылартцон. Абри аҩыза аусура цон аҧсуаа рыҩнытҟагьы. Аҭыркуа Аҧсныҟа иааишьҭуан иара убас аурыс еинрал Маан Кац имаҭа Маан Уазбакь еиҧш иҟаз ачарҳәаҩцәа. Уазбакь аҭыркуа изы ашьа кеиҭәон, аха машәыршәагьы акуӡам ас дзыҟалаз. Аҧсны игылаз аурыс ир рҿы штабс-капитанс иҟаз Маан Титу иашьеиҧа, абри Уазбакь, ила ишабоз Лолыуак зыкьмааҭ аҧара иирҧсахзаап. Иара убри аенытцәҟьа Алолыуа дышьны Аалӡга аҧшаҳәаҿы дшышьҭаз рбеит. «Уазбакь ихгам», — рҳәан, дыкны дҭаркит. Аха Уазбакь абахҭаҟынтә дыбналан, Ҭыркутәылаҟа дцеит. Аҭыркуа уи ихы иархуаны, иитахыз иирҟаҵо аҟынӡа днеигеит.

Аҧсуаа аурыс иҿагылартә еиҧш рыҟаҵаразы аҭыркуа даараӡа дзыкугуыҕуаз уаҩын иара убас 1867 шыкусазы зыуааж әлар зманы мҳаџьырра ицаз Маан Ҟамлаҭгьы.

Урҭ зегьы рҭыҧ рыкуҵаразы, иаҭаххаргьы дара аҧсуаа рхаҭакуагьы еикузкшаз, «Аҟуатәи аотриад» ҳәа изышьҭаз ар, 1876 шыкуса анҵәамҭаз Аҧсны иааргеит.

Убригьы акы ҳәа абџьаршьҭыхраз акуызҭха иҩахоз факторхеит. Аха ахушҭаарацәкьаҿ иеҳәаз аҽакын. Аҧсуа жәлар 1866 шықусазы иҟарҵаз ақугылараду иахыркьаны, аурыс ичынуаа, — Аҧсны агуи-агуаҵәеи ҭаҳамхыр ааувам, — ҳәа игылан. Ақугылара адырҩашықусан, 1867 рзы, Дали Цабали иҭырцаз ажәлар рыҧсырҭарызырҭа здыруаз маҷҩын. Иуаӡа ишьҭаз адгьылчашәра ақазақмагу ашьҭыбжь ада ҧсышәак ықуҩуамызт. Убригьы ҟуныршьон ахылаҧшцәа.

Ҩбагьы, ҳазлацәажәо аамҭазы, Аҧсны ахьынӡа-наӡааӡоз, зегьынџьара, анхамҩа каҳаит. Аҕарра ҵысит. Аӡысаамҭақуа ирыхҟьаны аҽаҩра ҟамлеит. Азҩаҿкы рылалан, араху анҵәара иаҿын. Аамҭа бааҧсхеит иара 1877 шықусазгьы. Ааҧынра алагамҭазшәа, зыҧс иақуҧшыз гуҧҩык абзыҧқуа Гудоуҭа иҩалалан, дәқьан зхыжәлоу ҳәа акы нырмыжьт. Еимырҵәеит. Аиҳабыра шәан Бзыҧын иалҵит. Маан Титу гуҩарас имаз ауаа ахьирхуырц далагеит, аха акгьы илдмыршеит. Ашьҭахь ахылаҧшцәа ақазақ рыманы ақыҭақуа ирылалт, — «шәычкунцәа аҧхасҭа иҳарҭаз аху ҳашәҭ!» — ҳәа. Ҧыҭкгьы рылыргеит. Дук мырҵыкуа аилаҩеиласрақуа ҟалеит абжьыуаа рҿгьы. Аҕуцәҳәы иқутәаз нхацәақуак рҽааибыҭаны Чачбак иҩаиқулан, иҩны-игуара ҭадырцәит.

Аибашьра алагара ҩымшҟа шыбжьаз ажәлар абџьар шьҭырхт. Аҟуатәи аотриад џьара изымцо-изымаауа рымҩақуа ркит. Даҽа мышқуак аатцуаны еиҧш, ахақуиҭра абираҟ шьҭырхит Қьалашәыри Қудри рыбжьара ибжьанхоз ауааҧсырагьы.

Ахыцхырҭақуа ишырҳәо ала, аҧсуа жәлар абџьар шьҭырхырц рҭахижьҭеи кыр цуан, аха, — иахьамзаруацәы, — ҳәа иааувн. Убас, шықусык аҧхьа, 1876 шықусазы, абтцарамза анҵәамҭазшәа. Аҟуа абылрабааҧс ҟалеит. Аҩнқуа, адәқьанқуа уҳәа кыр алаблит уи. Убри аамҭазы, иахынтәааз уаҩы изымдырӡо, 70-ҩык рҟынӡа арҧарцәа еиқуных ақалақь иалалт, аха ҧыҭрак ашьҭахь иалҵит. Ақугылара ахы ркраны иҟан, аха ирзалмыршеит. Ақалақь ахылаҧшцәа, гуҩарақуак роузаргьы, шьҭа-мҭа ҳәа акагьы анырымба, рҽааныркылт. Идмырҕыҕкит. Еицәартәыр ҳәа ишәеит. Иара убри ашықусан Ҧицундатәи агьежьыра иаҵанак'уаз ақыҭақуа рҿы ажәлар еилаҩҩит. Игыларгьы цәгьа ирымбо иҟан. Урҭ «аҵәы рыцазцоз» ҳәа ирдыруаз ауаа рыкразы Қавказтәи ацәаҳәабаталионқуа рҟынтә 80-ҩык аруаа алхны иааргеит. «Партизанцәатцас». «Аҧсуаа ргуынамӡара зы-

хҟьо имцаа-имҧшаа Ҭыркутәылантә нааны Аҧсны налоу амҳаҵьыркуа роуп»,—ҳәа иқугылт ачынуаа гуҧҩык. Аеаҵьоукых, аҧсылманра иахҭнырҟьон. Урҭ ишырҳәоз ала, Крымтәи аибашьраҿы Урыстәыла анаҵаха, аҭыркуа Қавказ аҳәаақуа рҿы ишьапы ҕуҕуаны иҳаит. Ашьхарыуа жәлар иргубзыҕт. Урҭи иареи рыбз еивҵаҵаны Қавказ аҧсыманҳәынҭқарра ҟаиҵарц даҿын.

Иашоуп, аҧсуаа рыҩныҵҟа, «Тифлисски вестник» аҿы ишарбаз еиҧш, аҧсылманкуа ыҟан, аха аҧсылманра мычдук аманы иҟамлеит. Амала, акызаҵәык, — «аҧсуаа аҭыркуа идгылеит», — ҳәа зларҳәоз иҟьаны Ҭыркутәыла иалаҧсаз амҳаҵьыркуа ракун. Егьи, ахуаахуҭраус, усҟан амӗхак ҭбаамызт. Аҧсны Урыстәыла иянадырҵа инаркны аҧсуаҭуҵьарцәа аурыскуа рҽырзааигуартәит. Урыстәылантә акун иахьааргоз зегь зыргуаҟ'уаз аҵьыкаҵәҟьагьы, насгьы, хыхь ишазгуаҭоу еиҧш, абаҵь ахымшәааӡакуа. Ари афакторгьы аҧсуааи аҭыркуцәеи еидызкыло ҳәа аӡбаху уаҩы иҵәыригартә иҟамызт.

Ажәак ала, аурыс ажәлар рыкугылара иахимҳәаауаз ҳәа акы ыҟамызт.

Иага ус иҟазаргьы, имаҷҩымызт аҧсуа жәлар ыҵзырҟьаз, ирыҕрыхаз, изыргуаҟыз збаз, еилызкааз ауаагьы. Убас, 1877 шыкусазы «Голос» ҳәа иҭыҵуаз агазеҭ нанҳәамзазтәи аномеркуа руак аҿы ҳаҧхьоит: «Аҧсуаа ықумгылар ауамызт. Сара исымбац, егьсыздыруам, аҧсуаа реиҧш, згуы иҭоу зылахь ианубаало аеажәларык. Аиашеи ахуахуеи рганахь ала урҭ рхатәгуаанагара рымоуп; уи атәы рдунеихуаҧшышьа иузалымх'уа иалоуп. Азакуан — дара рзы иусҧшьоуп. Абас ишыҟоугьы, аҵыхутәантәи аамҭазы, аҧсуаа лазырҟуыша аускуа кыр еиҿкаахеит. Иржьеит. Аҧсуа иҧсҭазаараҿы хадара злоу — адгьыл — азҵаараҵәҟьагьы гунаҳарыла избан. Усҟан, абри азҵаара ианахуаҧш ашьҭахьҵәҟьа, аҧсуаа рабҵьаркуа ирыхарц иалагеит. Аха, — «ҳагха ҳариашоит», — ҳәа анрарҳәа, рҽыдмырҵысит. Аамҭа цон. «Агха» риашашьа амоут. Аҧсуаа ари хьмӡҕыршьеит. Иаргуаант. Рҟамакуа рыхара иалагеит. Ҳәарас иаҭах'узеи, аамҭа анааи, рыҭракуа ирҭырхит».

Абасшәа иҟоуп «Отечественные записки» ианызгьы. Абар уи: «Игуыгуҭажьны иҳамоу абри атәылаҿацә икунхо ауааҧсыра рыбжаҩык кьырсианцәоуп, аха ҳара ҳахь нхьаҧшуа иаҳзыҟамцеит... Ҳара ҳхаҭакуа гха ҳәа акагь ҟаҳамцозҭгьы, ҳаҕуҕуаҟацаӡа ҳаҟазҭгьы, аҧсуаа

рышьҭахь ҳаиадырхомызт, чарҳәара ҳзыруамызт. Цқьа ишәазар-изазар, уаҩы игуеиҭоит Аԥсны иқалаз аилаҩынтра зыхқьаз, мзызс иамаз. Уаанӡа ҳара аԥсҳа ихы ҳҿышуан, чынлеи ҳамҭалеи игушәымшә ҳҳәон, иаҳаҭыр ҳаракны иаҳкын. Ҳхы даҳархуон. Нас урҭқуа зегьы башахеит. Арепрессиақуа ҳрылагеит, ажәлар абџьар рылаагеит. Зегь зхароу ҳекономикатә ԥсыҽроуп».

Абасала, 1877 шықусазы иқаз аԥсуа жәлар рықугылара Аурсиаҭырқуеи реибашьра иалагааӡагьы ахы акхьан. Аибашьра уи апроцесс арццакит, иарҕыҕкит аҟароуп. Ақугылара зыхқьазгьы, зегь раԥхьаӡа иргыланы, аурыс, ажәлар зҭаргыланы имаз иџьамыҕуабааԥс ауп Егьырҭ зегьы харҭәаагақуан.

23. АԤСНЫ 1877-1878 ШЫҚУСҚУА РЗЫ ИҚАЗ АУРЫСИ АҬЫРҚУЕИ РЕИБАШЬРААН.

1877 ш. цәаҕуарамза 12 азы Урыстәыла Ҭырқутәыла ишабашьуаз ала Алықьсандр II асулҭан адырра иҭеит.

Аибашьра ҩ-џьараны аҽеашеит. Руакы, еиҳа хадара злаз, Балкан ицон, егьи — Қавказ. Қавказ игылаз аурыс еибашьцәа напхгаҩыс дрыман Михаил Романов, аҭырқуа ир — Аҳмеҭ Мухҭар ԥашьа. Аҳмеҭ Мухҭар-ԥашьа 90-нызқьҩык ар иман, Михаил — шәнызқьҩык инарықугуҕʻуа. Аурыс ир злеибашьуаз абџьар даарак изҳәарамызт. Аҭырқуцәа англызқуеи америкааи ирырҭаз абџьар-лыԥшаахқуа ркын. Убыс ишықазгьы, аибашьра ианалаганахысгьы уаҩы ибаратәы иқалеит аурысқуа хаҭала еиҳа ишазықацаз. Хуымшқа аацхьан еиԥш Қавказ еибашьуаз аурыс ир Баиазеҭ ақалақь рнапаҿы иааргеит. лацарамза аҩагыламҭазы Ардаган ргеит, дук мырцыкуа қарс иажәлеит. Аха аурыс, ир х-џьараны иахьеихишаз иахқьаны, аҭырқуа дааҳәын хаҳәырцәи ликәлеит. Аҭырқуа аурыс иигахьаз адгьылқуа импхит. Аҭырқуа иеирцәгьеит амшынаҿгьы. Бзырбзанла еибыҭаз 18-ҕбак инапы иакын.

Аԥсуаа, ишдыру еиԥш, аибашьра ашьапы акырц ҩымшқа шагыз Аԥсны иахылаԥшуаз аурыс еиҳабыра ирҿагылт. Уаҩ дахьахуаԥшуаз, аԥсуа жәлар аҭырқуа идгылазшәа, аурыс чарҳәара изырузшәа иқалеит. Иара

аҭырқуагьы, ари ақугылара ихы иархуаны, Аԥсны дыззхыцт. Аԥсны иҟаз аурыс ир ху-нызқьҩык ирейҳамызт. Аԥснымоу Амшынеиқуа иавоу егьырҭ адгьылқуагьы — Гԥуҭ инаркны Анапанӡа — зыхьчашаз ҳәа даараҡгьы уаҩ дрымамызт. Аурыс игуы ишаанагоз ала, Қавказ мраҭашәара-ладатәи аган аҿы аибашьра аҽеамыртлар акун.

Цәаҕуарамза анцәамҭазы аҭырқу-ҕбақуа Аԥсны агаҿа иаадгылт.

Ҩ-мцакы ирыбжьаханы иҟаз аԥсуа жәлар аполитикатә лак-ҩакра рмоур ауамызт. Уи зыхҟьаз аԥсуаа рхыи дареи еизныжьны, аурысқуа Аԥсны иалцны иахьдәықулаз мацара акуӡам. 1867 шықусазы зыԥсадгьыл иқурцаз амҳаџьырқуа гуԥҩык ихы иархуаны, асулҭан ара даара аус иуит. Аурыс дбаны иқумгылоз Маан Уазбақьи Маан Қамлаҭи реиԥш иҟаз ҭауади-аамсҭеи ирейуаз ауаа ӡхыцны Аԥсны иалалт. Аусқуа шхуарҭамхоз анырба, ажәлар Лыхнашҭаҿ еизеит. Иара убри амза 30 аҽены. Аизара далахун Гаевски ҳәа Гԥицундатәи агьежьыра иахылаԥшуаз амаиоргьы. Ацәажәара иналагон еиԥш, аҭырқу десант Лыхнашҭа абомба ҭарыжьт. Амаиор ир иманы дышзахуоз Лыхны далцны дцеит. Шәымҭак ала Маан Уазбақь, еиқуных еибыҭаз ауаа ишны, ажәлар даарылагылт. Бзыԥын ажәлар раԥхьа идыргылоз Лакр Хусен асулҭан иааишьҭыз Амаанқуа «ҳажәлар шәырмыхуозар, шәырԥырхагамхан, аамҭа-бааԥсык хҭагылоуп, хадгьыл ҭанарцәӡар ауеит, шәуаазар — шәнаскьа!» ҳәа дырҽагылт. Аха уи заҳауаз ҳәа уаҩ дыҟамызт. Уазбақьи Қамлаҭи алаапк еиԥш, — «аурыс уаҳа ара дыжәбараны дыҟаӡам, аҭырқуа цҩа змам ар иманы агаҿа дӡыхгылоуп, мап-чап анышәҳәа, шәаџьҳәаҩ дышәмауа шәҟаицоит, мышк шәыхиртцуам, шәынирцәоит!», — ҳәа ақыҭақуа инарылалт. Аиашазы, иара убри ауха, аҭырқу десант Гудауҭа иӡхыцт. Излареҳәо ала, ҩба-хԥа нызқьҩык иреицамызт. Реиҳараҩык амҳаџьырқуеи иреиуан. Аха амҳаџьырқуа-хуашабгақуа аҭырқуа ицәнымхо иауҟахыз. Урҭ «џароуп» анырхәа, — знык иаламзаргьы Аԥсны хнықуԥшып, иауаны иҟалар, хагьаангылап, — ҳәа ӡбаны иааит. Жәанызқьҩык рҟынӡа ауаа адырҩаҽены ианааша Гудауҭа еизеит. Аԥашьа аибашьыгаҕба даатыцын 43-нызкь шәакь шаны еизаны игылаз ажәлар ириҭеит. Абасала, аҭырқуа иганахь ииасыз аратәи аԥсуааи амҳаџьырқуеи еизакны, Маан Уазбақьи Маан Қамлаҭи Бзыԥын иалагьежьуа иалалт. Га-

евски ир иманы Ҧсырзхаҟа деихеит. Аха, уаҟагьы дамыхуозшәа аниба, Гумыстаҟа дцеит.

Лаҵарамза 1 азы аҭыркуцәа Очамчыра амца ажәырҵеит, адырҩаены Аҟуа иагуыдлеит. Аҟалаҟь аҿы абылра бааҧс ҟалеит. Ахулбыеха амацәаз иҭаркит. Хуныз-кьҩык рҟынза аҧсуаа аҟалаҟь еиҟуҳархоит ҳәа игылт, аха, абџьарла цҟьа иахьеиҟушәамыз иахҟьаны, иныр-мыжьыр амуит.

«Аҟуа сыҧсы ҭаны азәы истом!» ҳәа ууанза аехуара иахамшәалоз аинрал Кравченко, дшәан, иуааҗәлар иманы Кудры аҩхааҟуа рахь деихеит. Амза 12 аенынза иҧсы заны Ҵабал дҭатәан. Нас, ииулакгьы, Кудры дырны Оҟумҟа дцарц изҕеит. Оҟум акун иахьгылаз Алхазов (Алхазишвили) ҳәа иҟаз аинрал дызхагылаз аурыс ирхада. Аҟуа ҭынхадаха инхеит. Иҭынхадахеит Аҧсны ахаҭагьы.

Амш бааҧсын. Кудры хышхыцәаны илеиуан. Абџьар кны аиҳабыра ирҿагылаз аҧсуаа аҟуҟуаҳәа ирышькла-хысуа Алхазов ир ирышьҭан. Мҩас иҟаз аҟызатџәык акун. Наа ахаҿы Багада аҵха хҵатәын. Уа аҵкьыс Кудры аҧаҩкуа ахьҭшәаз аеа ҭыҧк ыҟамызт. Ирулакгьы, 28 шьаҿа ицоз аҟыддуҟуа ҩба ыҟужьны, захуарҵәила иҧахны иҟарҵеит. 16 рзы, ар зегьы шыҟусраз ианыҟус, аҵха рыблит. Џьгьарда маҷк аҟара рыҧсы ааиҭакны рымҩа иҟулеит. Аҭара ииаaны игылаз Алхазов ир Кудры наваршәны Азҩыбжьа иҟылст, 18 рзы абра абџьар шьҭызхыз аҧсуааи дареи еиҿаҳаит. Инибарҵәеит.

Аҧхынра ааимҭаз аанызкьҩык рҟынза зҵазк'уаз аҭырку десант Очамчыра еиҭазхыҵит. Убри аамҭазы аурыс иргьы, Мыркуыла аганахь ала, рeырхианы Мыҟу аҙиас аҧшаҳәаҿы игылан. Аҭырҟуцәа шызхыцыз анраха, урҭ Ҧаҟуашьҟа ицеит. Абра, Ҧаҟуашь аҟыҭан, Алхазов напхгара ззиуаз аурыс ири амҳаџьырҟуа злаз аҭырҟуа ирхуҭаҟуеи еибашьит. Аҭырҟуа ир ахьаҵра ианалага, амҳаџьырҟуа Гуыҧ, Тҟуарчал ухәа аҟытаҟуа рахь иианы ажәлар абџьар рырҭеит. Ирыдгыланы аурыс ир ирабашьырц азы. «Аурыс даҳзыҟуцар асулҭан Аҧсны ахаҟуиҭра аиҭоит, аҧсуаа раҳра хынирхәуеит, уи мраҭашәаратәи ахәааҟуа, ҧаса ишыҟаз еиҧш, Анаҧанза инеигоит» ҳәа анрылархәа, политикатә ориентациак еилырганы измамыз ажәлар рабџьарҟуа аурыс иахь идырхеит.

Куыркуамзазы аибашьра зынза аеарыцәгьеит. Аурыскуа ажәыларахь ииасит. Аҟугылара иалахуз абжьыуаа

рабцьаркуа шьҭартцеит. Аҭыркуа иихәаз зегьы шымцыз рбеит. Уажәраанӡа, — «аԥсуаа аҭыркуа идгылоит», — ҳәа икугылаз Маан Ҟамлаҭгьы игура аԥашьа имго аҟынӡа днеит. Арахь хазы, ууанӡа, Мыку ианеибашьуаз, асулҭан гуыҕырҭадус имаз Маршьан Хьрыԥс ихаҭа аурыскуа дыҭҟуаны дыргахьан. Аԥашьа иҿаԥхьа ихы ирқьиарц азы, Ҟамлаҭ,—«шәыхцәаны Ҭыркутәылаҟа шәымцар ҟалом!», — ҳәа ажәлар дрылалт, еиҳаракгьы аԥсылман идин иацагылаз. Аҭыркуа ацахарахь ихы ирхахьан. Аха, — «Сҭампылынтә 20-30 нызкьԥык ар ааны агаҿаҟны игылоуп, саргьы урҭ злааз аҕбоуп саазгаз», — ҳәа амц ҳәо ақыҭақуа дрылан Ҟамлаҭ. Ҟамлаҭ мыцла акагьы илымшошәа аниба, мчыла далагеит. Аскьарцәа «ҳцом» зҳәоз анхацәа рыԥнкуа амца рцраҭцаны ианырбылуаз, рыҳәсақуеи рызҕабцәеи рцәа анԥырҽуаз ыҟан.

Нанҳәамзазы аурыскуа Қьалашәыр ирны Аҟуа иалалт. Аҭыркуцәа амца ацраҭцаны ақалақь иалтцт. Цәыббрамза аныԥагылоз Аԥсны дрыцқьеит.

1878 ш. жәабранмза 19 азы Сан-Сҭефано Аурыси аҭыркуеи реибашьра шеилгаз ала ашәҟуы ԥны ишьҭырхт. Аурыс дииааит. Аԥснгьы Урыстәыла анапаҿы ишыҟаз иаанхеит. Аха ари аибашьра аԥсуа жәлар рзы еилымгеит. Ҵа змаӡамыз атыша ду ихыкунаргылт. Ицысит Амҳацьырраду ҳәа аҭоурых ианхалаз ҳажәлар ртрагедиа.

24. АМҲАЦЬЫРРАДУ.

XIX ашәышықусазы аԥсуа жәлар ирхыргаз агуаҟракуа акы еиԥшымхеит 1877-1878 рзы иҟаз аурыси аҭыркуеи реибашьраан ицысыз амҳацьырра.

Ууанӡа ишазгуахҭаз еиԥш, аибашьра алагара мышкуак шагыз аурыс Аԥсны имԥаԥигоз аколониалтә политика ззымычҳаз аԥсуа жәлар, абцьар шьҭыхны, Аҟуа итәаз аиҳабыра ирҿагылт. Амчра зкыз рзы ари ақугылара ҽыцган. Аԥсуаа рыкугараз знацәақуа харҟуалауа иԥшыз «Аԥсуа жәлар чарҳәара ҳзыруит!» — ҳәа адаул иаст.

Аиаша зыхьчо хәа уаԥ дыҟамызт. Аԥсуаа ирыздыруамызт аибашьра ҟаларaны ишыҟаз. Уи аԥыза аинфор-

мациа дара рḱынӡа иааӡартә аҭагылазаашьа рызҭодаз? Иара аибашьра ḱалоит ҳәа анрыларҳәа ашьҭахьгьы кыраамҭа изаламгаӡеит аибашьра. Ҩбагьы, Аҧсны игылаз аурыс ир аҧсуа жәлар рыхьчара амалахазгьы рҿазырымкит. Уимоу, аҭыркуҕбақуа агаҿа ианаадгыла, урҭ шәақькгьы ҭмырḱьакуа рҭыҧқуа кажьны ашьха қыҭақуа рахь еихеит. Аҧсуаа рхыи дареи еизынхеит. Зхы инаркны зшьапаḱынӡа бџьарлыҧшаахла еибыҭаз аҭырқуа даныӡхыц, шьанцашәақьла ахыхьчара уадаҩхеит. Хҧа, аҭырқуаеибашьцәа ирылалан иааит 1864-еи 1867-еи рзы зыдгьыл иқуцан икарцаз амҳаџьырқуа ӡәырҩы. Еиҳаракгьы аурыс ихьӡ заҳаны адунеи иқумгылоз ҭауади-аамсҭеи иреиуаз ауаа. Ҳәарас иаҭахыузеи, аҧсуаа рабџьар аурыс иахь идырхарц азы урҭ ирылшашаз рацәан. Аурыс ичынуаа аҧсуа жәлар ирыхьыз азалымдырра дара аҧсуаа ирхарартәуан. Акьыҧхь аҿы уи акун ирҳәаӡоз. Аха аҧсуаа аурыс иҿагылара рхахьгьы иааргомызт. Аҧсуаа зҿагылаз Аҧсны иахагылаз ачынуаа имҩаҧыргоз аполитикаеитцаḱуаḱуа акун. Аҧсуаа рыҩнытцḱа аурыс иҿагылоз рааста идгылоз еиҳан. Аҧсны еилыҕрааӡа ишыḱаитцахьазгьы. «Шәара шәакуӡам ара аҧшәымас иḱоу сара соуп!» — ҳәа дышгылазгьы.

Уаанӡагьы, 1876 шықусазгьы, Урыстәыла џьара шәарҭак ианҭагыло азы аҧсуаа иргуаҧханы ар еиҿыркаахьан. Аḱуа иḱан Гьаргь Чачба ҳәа иḱаз аполковник хыс дызмаз аҽцәа рдивизион. Пицундатәи агьежьыраҿ игылан «1-тәи ашәҩыуаа» ҳәа изышьҭаз архуҭа. Урт дырхагылан аштабс-капитан ичын зыжәҩахыр иқуз Маан Тит. А-2-тәи ашәҩы Очамчыратәи агьежьыраҿ игылан. Урҭ ҧызас дрыман Емхаа Баҭа. Уи дпоручикын.

Аурыс ир рҿы аматцура иалаз рацәаҩын. Ирацәаҩын алалара зҭахызгьы. Аибашьра алагамҭазы ҧшьышәҩык аҧсуаа аҽцәа рмилициа еиҿыркааит. Аибашьра ианалага, Егрытәи архуҭақуа ирыдгыланы еибашьуан Самырзаḱан инхоз аҧсуаа. Фышәҩык рḱынӡа зхыҧхьаӡара назоз, аурыс идгыланы еибашьуаз амилициа ықудыргылт далаагьы. Ирацәаҩын урҭ рахьтә аџьшьара заукуазгьы: Гьаргуал Чачба, Маршьан Алмахсит, Маан Қуџьмахан, Маан Ҭаҭласҭан, Маан Даут, Маршьан Алыбеч, Маршьан Ḱазылбақь, Жәан Салуман, Еш Дыгу, Маан Чагу, Маан Куаҵь, Заҧшь-иҧа Заурбақь ухәа убас егьырҭгьы.

Аха, иḱалеит, егьмачымхеит забџьарқуа аурыс икузкыз ауаа. Аӡеибафара иалахан иḱан ажәлар. Изхьынха-

ларыз рзымдыруа инхеит. Ицысит амҳаџьырра. Амҳаџьырраду.

Иуадаҩуп абри, 1877 шықусазы иҟаз амҳаџьырра, шаҟаҩ ахулабгаз атәы аҳәара. Аҩыратә хыцхырҭақуа ирҳәо ахьеиқумшәо рацәоуп. Џьара 50-нызқьҩык ҳәа ануп, даеаџьара — 45-нызқьҩык ҳәа. Шәҟуқуак а-60-тәи а-70-тәи ашықусқуа рзы иҟаз амҳаџьырраҟуа раан аҧсуааи абазақуеи рахьтә амшын ихылаз 135-нызқьҩык иреицам рҳәоит.

Амҳаџьырра иагахьан ҳабацәа уаанӡагьы — 1810 шықусазы. 1821, 1824, 1830, 1837, 1841 1855, 1864, 1867, 1870 шықусқуа рзгьы. Усҟан шаҟаҩ агада? Аӡәгьы издырам. Амала, иҟоуп Сулҭан Давлеҭ-Гиреи ҳәа џарауаҩык константинополь ииҧшааз архивтә материалқуа. Урҭ ишырҳәо ала, а-19-тәи ашәышықусазы амҳаџьырра иагаз аҧсуаа 340-нызқьҩык рҟынӡа инаӡон. Иҟоуп урҭ 400-нызқьҩык еицамызт зҳәо ашәҟуқуагьы.

Ажәакала, амҳаџьырра нцәара зқуым темоуп аҧсуаҭоурыхтә џарадырразы. Аҧсуа џарауаҩ ду Гьаргь Зиӡариа амҳаџьырра ахьӡала аусумҭаду ҳзынижьит. Аха шаҟа зцаара цәырнагои уи?

— Ҳабацәа уааҧагьақуан, атәра ианымшәеит, зшьамхы инанагоз ықутџны ицеит, — рҳәоит шьоукы.

— Мап! Згуы былуаз рыҧсадгьыл аҿы инхеит! — рҳәоит аеа џьоукых.

— Иҟалалакгьы ирычҳандаз. Ҳажәлар еиқудырхандаз. Иршьыр рыдгьыл гуакьа иамардарын...

Абас шаҟа гуаанагара. Еихсыҕьраны иҟоума зыҧсадгьыл бзиаху аҿы зызқуаҭыҧ ҟамлаз ҳабацәахуашабгақуа рызбаху?!

Нас, цашьас иҟарџазеи ҳабацәа? Изланрыжьзеи урҭ рабацәа рҳаҭгуынқуа? Изызхуыцуааз урҭ амшын ианхылоз? Ицаӡарц азоума изцаз? Рнышәнапқуа рыман амшын изхылаз?

Ааи, знышәнапқуа згаз уаҳа арахь ишзымаауаз здыруаз ракун. Аха нышәнап ҳәа акгьы шьҭырымхит еиха зхы-згуы азҭаз ахацәа. Ҭырқутәыла ара ҳавараҿы ауп иахьыҟоу. Ҳажәҩан ихылаз аҧстхәа ӡлачқуа неилыҩрып, џьара аамҭак шҧаҟамлари, ҳхынхәып, ҳаҩныжәқуа ҳаиҭанархылап, — рхәеит урт.

Амҳаџьырра ицаз ҳабацәа рыҧсадгьыл аныжьра амалахазгьы рхахьы иааргомызт. Урҭ аамҭала хәоуп ишцаз. Мачк иадамзаргьы рыҧсы ааивыргар, рымч

аатҭалар ихынҳәырц азы. Аамҭак ҟалап ҳәа. Мышкымзар-мышкы анцәа дылбааҧшып ҳәа.

1877-1878 шықусқуа рзы иҟаз аурыси аҭырқуеи реибашьра Сан-Стефано иҟаз аинышәарала еилгеит. Аибашьра шааилгатцәҟьаз аҧсуа мҳаџьырқуа ахынҳәрахь рхы дырхеит. Аха аурыс урҭ уаҳа арахь, рыҧсадгьыл ахь, ишааимышьҭуаз ала ашәҟуы ҩны ишьҭиххьан. Знык зыҧсадгьыл иқуицаз затца идимкыларыз, аурыс ара, зыҧсадгьыл аҿы, иаанхазгьы «ачарҳәаҩцәа» ҳәа ахьызбааҧс рыхтцаны рабџьарқуа рымихит, амшын аҧшаҳәа азааигуара анхара азин рымихит, аха, зегь акоуп, аҧсуа мҳаџьырқуа, — ҳаҧсадгьыл ахь ҳахнымҳәыр ааyам!— ҳәа иқугылан. Ҕбала изааyаз ҕбала амҩа иқулон, шьапыла изаауаз шьапыла идәықулон. Баҭым шыҟаз. Знык Баҭым иანааилак, Аҧсны иҟоушәа ргуы иабон.

Атырқу-ҕбақуа рыла Аҧсны ианааилак, амҳаџьырқуа шзахуоз рқьаҧҭақуа рахь еихон. Аха, уа ианнеилак, — «шәара шәызусҭқуада? Ара ҳара ҳауп инхо!» — ҳәа атәым милаҭ иреиуаз ауаа анырҧылоз рацәан. Иҟан, амҳаџьырқуа аазгоз аҕбақуа ирҧыланы, — «шәахьааз шәца!» — ҳәа ианыҧхартцоз, изакуызаалак џьара скьалак иаадгылар анырымуаз, ашәақыҧынтца ианытцарх‘уаз. Иҟан аурыс ичынуаа Аҧсны иалаланы Ҭырқутәылантә ихынҳәны иааз, зхушҭаарамца еибазыркхьаз амҳаџьырқуа еизцаны аурыс ҕбақуа ирҭацаланы, ирфо рымамкуа, иржәуа рымамкуа, еиҭах Ҭырқутәылаҟа ианырышьҭуаз. Уа иахьнеиуаз, — «шәара аурысҕбала шәаазар, аурыс шәитәуп!» — ҳәа шьҭахьҟа иандырхынҳәуаз. Абасала, аӡәгьы иҭахӡамкуа, аӡәгьы итәӡамкуа, аҩ-хәынтқаррак наҟ-ааҟ ишрыбжьаз амшын инхынтцәала ицон. Аха деикухеит, дхынҳәит аҧсуа жәлар рхушҭаараҿы амца еикузтцашаз ауаҩы. Дырмит ду.

25. XIX АШӘЫШЫҚУСАЗЫ АҦСНЫ ШКОЛОНИАХАЗ.

Аурыс еихабыра рыҧсы тәуамызт. Аҧсуа жәлар рыдгьылхуч иахырфаауан. Иахырцаз — ахырцеит, иаанхазгьы лааҧшыра рырҭомызт.

Аҧсны аурыс колониакуа рпьапы ркхьан уаанӡагьы, а-30-тәи ашықусқуа рзгьы, Воронцов ҳәа Новороссиск итәаз аинрал-губернатор Бомбора данеилаҳанахыс.

1837 шықусазы абарон Розен ҵабалаа данрықула инаркны. 1840-1841 рзы Дал хушә-ҭаацәа ааганы ишындырхоз ала аус рызбеит. Нхара ҳәа абрахь ииаргон, зегь раҧхьаӡа иргыланы, «абџьар атәы бзианы издыруаз» асалдаҭ ҧхьатәақуа. Аха Аҧснытәи аҳра ықургаанӡа ари азҵаара усҵәҟьа идмырҕыҕкит. Аҧсҳа Ҳамыҭбеи Ачачба данахырга, аус ҩнапыкалаҵәҟьа иркит. Қавказтәи аибашьра аҵыхуала Аҧсны Мраҭашәарахьтәи аган ҭацәит. Қавказ зкыз анаместник Михаил Николаевич Егрынӡа, агаҿа зегьы, казақла ирҭәтәуп ҳәа дықугылт. Аха азныказҵәҟьа Ткуаҧси Бзыҧи рыбжьараҿ реаанырқылт.

1866 шықусазы Хатисов ҳәа граномк Ҭырқутәыла дрышьҭит, уа инхоз абырзенқуеи ашәамахьқуеи хырҵәаны иааигарц азы. Абырзенқуеи ашәамахьқуеи адгьыл атәы иаманшәалоу уаауп ҳәа иазыҧхьаӡаны. 1867 шықусазы иҟаз амҳаџьырра аколониақуа рус еиҳагьы иармариеит. Аконфискациа ззырухьаз аҧсҳа идгьыл ашара иаҿын. Амшын ихылаз ҳажәлар ркьаҧҭажәқуагьы уи инацлеит. Еимыҵәҵәа иргон. Адырҩашықусан урҭ зегьы казендгьылқуахеит. Закуанла. Аҧсны иахылаҧшуаз ачынуаа рызхара аныҟамла, «адгьыл зҭахыда?» ҳәа Урыстәыла иалалт, алаҳәарақуа ҟарҵеит: газеҭла, журналла. Абас, 1867 шықусазы иҟаз амҳаџьырра ашьҭахьҵәҟьа Дали Ҵабали тәым-милаҭла идырҭәит. Амҭкьал аӡиас ахықуан Михаиловское ҳәа қыҭак ҟалеит, Мачара ахаҿы Ольгинское ҟалеит, Кьалашәыр аҧшаҳәаҿы — Александровское. Аҵыхутәантәи аҩқыҭак рҿы аболгарқуа ндырхеит, егьырҭ рҿы — Ҭырқутәылантә иааргаз абырзенқуа. Аҽыцнхацәа ахьхуртә иҟамызт. Ҭӡык 30 гектар адгьыли 80 мааҭ аҧареи рырҭон. 15 шықуса изакузаалак уалк ддыршәомызт. Рхы иадырхуон. Урҭ — ахьархьуаа. «Адгьыл сҭах‘уп, сынхоит,—зҳәоз ачынуаҩ изы ашәқуа зегьы аартын. А-70-тәи ашықусқуа рылагамҭазы абра, Ҵабали Латеи, иааганы индырхеит жәиҧшьҩык ауаа. Аинрал Кравченко, аполковник Краевичи, аподполковник Введенскии реиҧш иҟаз «ахатәарақуа». 27-нызқь десҭын адгьыл аашәаны ирырҭеит урҭ. Хазлаҧәажәо аамҭазы дгьылеаҵак узымҧшаауа аҟынӡа инаргахьан Гагреи Аредқыҭи. Геч Рашьыт ҳәа Саӡтәыла ахьынӡанаӡааӡоз хьӡи-ҧшеи згымыз атауад. Ҭырқутәылантә дхынхәны данааи, иҭыӡҭыҧ изымҧшааит. Урысла иҭәын. Иара Гечқытгьы Веселое ҳәа иашьҭалахьан. Иани иаби рнышәынтрақуа илаҕырӡ нарықуҧсаны Га-

граӄа дааит. Ҳашԥсы азааигуара Пиленково ҳәа изышьҭоу ақыҭа ӄалеит. Адлер ҳәа зыхьӡ дырхуанчаз Аредаа рырхаҿгьы х-қыҭак ӄалеит: Первинка, Молдованка, Высокаиа.

1877-1878 ш. ш. рзы иӄаз Аурыси аҭырқуеи реибашьра иахӄьаны Урыстәылa «уаҳа злоу иԥсра убааит» аҿы инеины иӄан. Аиҳабыра аколониақуа раха рымамызт. Убри аӄнытә ари аус аанкылашәа иӄан. Аамҭала.

1877 шықусазы, аурыс имҩаԥигоз аколониалтә политика иаҿагыланы иахьықугылаз аӄынтә, аԥсуа жәлар рҕьырак амшын ихымлар амуит. Иҭацәит Аԥсынду ҳәа изышьҭаз ҳадгьыл абжеиҳараӡак. Аурысгьы шьҭа хьаҳәа-ԥаҳәарак ӄамҵакуа Аԥсны далалт. Зыԥсадгьыл иқурцаз ажәлар рхаҭыԥан инырхатәын аҽажәларык. Аха аиҳабыра рзы ашьа казтәашаз, зхы иамеигӡашаз, Урҭ ирзыԥшын адгьылчашәрақуа. Ашьамдгьылқуа. 1878 шықусазы, ааԥын, Анхуа ақыҭа арендаторцәа ирырҭеит. Зегь раԥхьаӡа иргыланы, аӡахуаҭрақуа, абаҳчаҭрақуа. Арендаторцәа иркит Ԥицунда агьежьыра иатҵанак'уаз адгьылқуа, дук мырҵықуа — Гумсҭа инҭаршәны Кундрынӡагьы. Егьи, наунагӡа иаауаз анхацәа жәохужәоху десҭын рырҭон. Урҭ рзы иалырхит х-ҭыԥк. Акы— Кудры арҕьарахьтәи аԥшаҳәаҿы, егьи — Аацы, аҵыхутәантәи — Абжьаӄуа. Абас ала, Дапоуқыҭ Владимировскоехеит. Аацы акалҭ Баклановскахеит, Мцара Ҭырқутәыла иалырцаз ашәамахьқуа ирқыҭахеит.

1879 шықусазы Аԥсны агаҿа аҿыцнхацәа рыла идырҭәырц азы акомиссиа ҷыда еиҿыркааит, Қарҭ. Иаарласнгьы. Аԥсны колониатәыланы аӄатҵаразы цхыраагӡадухеит «Новороссиск—Аӄуа—Баҭым» ҳәа аҭоурых зыхьӡ анхалаз амҩадугьы.

XIX ашәышықуса а-80-тәи ашықусқуа рзы аколонизациа аус еиҳагьы аҽарҕуҕуеит. Уааӡа ауаа мчыла иааргазҭгьы, ожәшьҭа рхалагьы аара иалагеит. Избанзар аара маншәалахеит, иӄазгьы еилыркааит. 1881 ш. анҵәамҭазы Гумсҭа ахы ркит абырзенқуа. 1882 шықусазы Аԥсны иааит Самара инхоз аестонқуа. Адырҩашықусан урҭ ирыцлеит Ӄрым иқурцаз рашьцәагьы. Иӄалеит ақыҭаҿыцқуа: Сальме, Сулев, Линда, Естонка.

Иӄан аԥсуадгьыл латареиала иандырхумаруазгьы — ҭауади-аамсҭеи ирeиуаз аурысқуа алааргарц азы. Адгьылду рырҭон аныхабаақуа: Ԥсырӡха игылоу Симон Кананит иныхабаа, Драндатәи аныхабаа уҳәа убас егьырҭгьы. Аурыс-уахуама ақьырсиан идин аматҵура маҵара

иазкымызт. Уи аиҳабыра рполитика акун еиҳагьы хыс иамаз. Александр III Иҕсырӡха дааны Пантелеимон иныхабаа ашьапы аник инаркны, аурыс-уахуама аргамаҵәҟьа аколониалтә политика амҩаҧгара иалагеит.

Аҧсны колониатәылартәуан. Уи азы рхы иадырхуои еиуеиҧшымыз афармакуа. Урҭ иреиуан акурорт. Аҧсны «Қавказ иҟоу Ривьераны» иҟарҵарц азы акры зкыз, акры зылшоз, насгьы аус атәы бзианы издыруаз ауаа аарышьҭуан. 1901 шықусазы Ольденбурски, Николаи II иаҳәшьа дахьигаз аҳаҭыр аҟынтә, Гагра дгьылгуарҭак ҳамҭас ирҭан аҧсшьарҭа ҟаиҵеит. Убас шаҟа!..

1877 шықуса раахыс аҧсуаа «зыгура гам ажәлар» ҳәа ахьӡ-бааҧс рхын. Ага иаванхар азин рымамызт. Ари рхы иадырхуеит мрагылара аганахь ала иҳаванхо ҳгулацәагьы. Зегь раҧхьаӡа иргыланы агыркуа. Ақырҭуа ҵарауаа, — «агыркуа рыда Аҧсны аҧсабара ианаало уаҩ дыҟам», — ҳәа ажәа гуарарҵеит. «Аҧсны шызтәарҭоуп, ашыӡ агыркуа рцәа-ржьы иаднакылаӡом, иашьцылахьеит», — рҳәеит. Уи акухеит — аӡхыҵра ҟалазшәа, агурҟьҳәа рҿаархеит. Аҧхьаҵәҟьа, усуцәак, рендаторцәак раҳасаб ала. Ҭауади-аамсҭеи раҳҭынракуа рҿы амаҵ зуаз џьоук раҳасабалагьы. Ашьҭахь рпшьапы иқугылеит. Инхеит, инҵит. Абра ииз, абра иааӡаз реиҧш рхы рбо аҟынӡа.

Ҳәарас иаҭах'узеи, амҳаџьырра ҵысааныӡа Аҧсны аҧсышәамзар, аҽа бызшәак ықуҩуамызт. XIX ашәышықуса анҵәамҭазы, абас ала Аҧсны дааараӡа аҽаҧсахит. Милаҭс иаауҭаххалак уҧыло иҟалеит. Аха, зегь акоуп, аҧсуаа аҧыжәара шрымаҵ ирыман. Ишаҧшәымацәаз рдыруан.

1897 шықусазы Урыстәылатәи аимпериаҿы ауааҧсыра ашәҟуы иҭарҩит. Аҧсны инханы иҟаз аҧсуаа 58-нызқьҩык ирҳыҳәҳәон, агыркуеи ақырҭкуеи 25 нызқьҩык ҟалахьан, ашәамахькуа — ф-нызқьҩык, аурыскуагьы убарҭ иаарыдҩылон. Аҧсны ахы инаркны аҵыхуанӡа етностә ҭагылазаашьала еиҳа-еиҳа аҽаҧсах'уан. Аилыҕраара иаҿын.

26. XIX АШӘЫШЫҚУСА АНҴӘАМҬАЗЫ АҦСНЫ ИҚАЗ АСИЦИАЛТӘ-ЕКОНОМИКАТӘ ҬАГЫЛАЗААШЬА

Аурыс еиҳабыра Аҧсны колониартәит. Ӡажәа шықуса рыӡныҵҟала 40-45 нызқьӡык рҟынӡа ауаа хҵәаны абрахь иаартә иҟарҵеит. 1897 шықусазы, ауааҧсыра ашәҟуы иаиҭарыӡуаз ашықусан, Аҧсны инхон 106-нызқьӡык инархыҳәҳәо. Убарҭ рахьтә 55 процент аҧсуаа ракун.

Даҧсыуоума, дагыруоума, дшәамахьума, даурысума — зегьы-зегьы рыбзазараҿы аиҿыхаракуа рацәан. Ажәытәи аҿатәи еилалан, реилыргара уадаӡханы иҟан сымнеир зуам ҳәа ашәхымс илагылаз акапиталистҭә еизыҟазаашьақуеи заҧшәмара шьҭазҵарц зҭахымыз афеодализми. Уи ганкахьала, аҽаганкахьала — здаҵқуа абри адгьыл иалоу аҧсуа жәлар ретно-культуратә ҧсҭазаареи иаҵ иааз атәым-милаҭ рыхныҟугашьеи.

Ҵоуп, мчылаҵәҟьа иааганы зыдгьыл иқурҵаз ажәлар рҭызҭыҧқуа рҿы анхара иаладыргаз рацәаӡын, аха, — «крырҳароуп, қьафуроуп!» — ҳәа зхала иааз еиҳан. Зегь раҧхьаӡа иргыланы урҭ нап зларкыз аҧсуадгьыл иҵәахны иамаз аҧсабаратә беиароуп, еиҳаракгьы абна. А-80-тәи ашықусқуа рылагамҭазы Гудаа ақыҭан шәаҧыҵьаҧла ихҟьаз 1800 гектар адгьыл аахуаны, малуаӡык аӡуыхырҭаду иргылт. Еиуеиҧшымыз амҿымаҭәаахуқуа рхианы аҳәаанхыҵ иганы иҭиуан. Абас еиҧш иҟаз анаплаккуа аадыртит: Тамшь, Аӡӡыбжьа, Қалдахуара. 1889 шықусазы Очамчыреи Гудауҭеи абнанхамӡақуа ҟарҵеит. Аҧсуа-бна иаанагоз аурысқуа рымацәра ракумызт. Уи икылнагеит афранцызқуа, англызқуа уҳәа Европа мраҭашәарахьтәи аган аҿы иҟоу атәылақуа рҟынтә.

А-90-тәи ашықусқуа рзы Аҟармара аӡбарацәа шамаз анраҳа, аҵарауаа ааит. Аимдара иалагеит. Тҟуарчалаа дырҭааит адгьылкуаарыхраз Урыстәыла министрс иҟаз Ермолов ихаҭагьы. Ааглыхра знапы алакыз ауаа аӡбарацәаҿ иаанымгылт. Урҭ ирҭахын аҧсуашьхақуа жәытәнатә аахыс рыҧс иаҵаҵаны ирымаз амаденкуа зегьы: Зышратәи араӡынҵхырҭа, Ӡуаӡуатәи абӡаҵхырҭа уҳәа убас егьырҭгьы.

Аҿиара иаҿыз ааглыхраҿ аҭыҧ замана ааныркылон аҧсызкцәа. Амшын аҿы еиҧш, аҧсызкцәа аҧсыз рк'уан Аалӡга, Мықу, Кудры, Бзыҧ уҳәа калмаҳала ибеиаз

азиасқуа рҿы. Аҟуа иаауан аҧсызаахуацәа: Маскуантә, Харковнтә уҳәа Урыстәылатәи аимпериа агуы иатцанак‘уаз ақалақьдуқуа рҟынтә. Ашәышықуса антцәамтазы Аҧсны агаҿаҿ аурысқуа аа-зауадк дыргылахьан, афарада ус рымамкуа ҧсызхкыс иҟоу зегьы зырхиоз азауадқуа.

Абас ала, XIX ашәышықуса антцәамтазы Аҧсны 35-наплак рҟынза ҟалеит. Урҭ рҿы аус зуаз ауаагьы 400-ҩык-500-ҩык рҟынза иназон. Аира иаҿын аусуцәа ркласс. Урҭ ирылан аҧсуа жәлар иреиуаз ауаагьы.

1877-1878 рзы иҟаз Аурыси аҭырқуеи реибашьра ашьҭахь, Аҟуа қалақьк аҳасаба ала аиҭашьақургыларазы, ажәытә уи иамаз атрадициақуа рырхынҳәаразы даараза аус руит. 1881 шықусазы Аҟуа 3675 гектар адгьыл атцанак‘уа иҟалеит. Жәа-шықусаҟа аатцуаны, уаанза аполициа рнап атцаҟа ишыҟаз еиҧш акумкуа, ақалақь аҿы аиҳабыра ҟалеит. Аҧхьатцәҟьа, уи Алықьсандр Сарацьишьвили ҳәа Қарҭынтә уаажәларратә усзуҩык дааган ны дахадыргылт, аха Қуҭешь итәаз аинрал-губернатор дигуамҧхазт, дамхны Беренс ҳәа аҿаӡә дааигеит.

Аҟуа Аҧсны агуаҿы иҟан, аха акуша-мыкуша зегьы аҿыцнхацәа рколониақуа шьҭан. Иара ақалақь аҿы ианхозгьы, шамахамзар, атәым милаҭ иреиуан. Урҭ уи, зегь раҧхьаза иргыланы, ахуҳахуҭраус иагуеисырҭаны иҟартцеит. Иашоуп, ахуҳахуҭра иагуланагалахьаз аҧсуаагьы зәырҩы ҟалахьан, аха... Еиҳаракгьы ҭауади-аамсҭеи иреиуаз ауаа рыҩнытцҟа. Аҟуа хуҳахуҭырҭатә қалақьны аҟатцаразы аихатәы сқьала ҟартцеит. Аара иалагеит аурыс ҕбақуа реиҧш, атәымҳәынҭқарракуа иртәыз аҕбақуагьы. Идыргылт алашырбагагьы. Аҟуа аизҳара амҩа иангылан, қалақьк аҳасаб ала. Ара иҟалеит: ателеграф, атипографиа, ақыҭанхамҩа иазкыз аҧышәарҭатә станциа, аботаникатә баҳчагьы аманы, иаадыртит ашьхарыуаа ршкол, аҳәсахуҷқуа ргимназиа, ҩ-клукбк, ашәҟуыҭирҭа, «Россиа», «Франциа», «Центральнаиа» ҳәа иҟаз асасааирҭақуа. Аҟуа акуша-мыкуша иҭатәаз азмахқуа рҭарбара иалагеит, ашыз хеит. Уимоу, 1898 шықусазы адунеи акуакьқуа зегь рҟынтә аҳақьымцәа Маскуа имҩаҧыргаз аконгресс аҟны, зрыҧха зыхьуа ауаа рҿахьырхушәтәуа аҭыҧқуа зегьы Аҟуа реиҕьуп ҳәа рыларҳәеит. Ҳазҭоу ашәышықуса алагамҭазы Смецкои ҳәа Қостромантә иааз амалуаҩ Гулрыҧшьи Абгызреи асанаториақуа иргылт.

Аизҳара иаҿын иара убас Очамчыра, Гудауҭа, Гагра.

XIX ашәышықуса анҵәамҭазы Ольденбуркски ҳәа хыхь зыӡбаху ҳҳәаз апринц, аҳәынҭқар имаҳә, Гагра, Жәанркуара амшын иахьналалатцәҟьо, аԥсшьарҭа ашьапы икит.

Аԥсны ақалақьтә ԥсҭазаара ашьақургыларазы аҵак ду аман амҩақуа рыҟаҵара. Урыстәыла акалҭи Қавказ аахыҵи реимадара иашьҭан алага-ҩага иалаз ауаа. А-90-тәи ашықусқуа рылагамҭазы, Урыстәыла арратә совет иалаз аинрал Анненков инапхгарала, Новороссиски Аҟуеи рыбжьара «Амҩаду-млашь» ҳәа аҭоурых ианхалаз амҩаду ҟарҵеит. Урыстәыла агуы аҟынтә, — чак аху ҳзырҳауазар, — ҳәа иааз аӷуцәҳәы иқутәаз анхацәеи аусуцәеи иахьддырҟаҵаз азы.

Аԥсны ақалақьтә ԥсҭазаара аҿиара иаҿын. Иҿион уи иаҵанак'уаз ааглыхрагьы. Аха Қавказаахыҵ зегьынџьара ишыҟаз еиԥш, Аԥсынгьы аекономика шеиҵахаҵ еиҵахан, насгьы уасхырс изықугылаз, еиҳарак, ақыҭанхамҩа акун. 1897 шықусазы иҟаз ашәҟуҭаҩра ишаанарԥшыз ала. Аԥсны иқунхоз ауааԥсыра зегьы ааидкыланы иугозар, 98 процентки бжаки қыҭауаан. Ақыҭанхамҩа рнапы алакын. Адгьыл иқуаарых'уан. Араху рааӡон. Аха ақыҭауаагьы акапиталисттә нхашьа-нҵышьа ахыԥша рылалахьан. Акапиталисттә еизыҟазаашьақуа рахь рхы кыдырҵахьан.

Аԥсуа-нхаҩ жәытәнатә аахыс дзышьцылаз ибзазашьа ахуарчарра аеазнакхьан ууанӡагьы. 1877-1878 ш. ш. рзы иҟаз Аурыси аҭыркуеи реибашьра ашьҭахь адгьылаахуара аныҟала инаркны. А-90-тәи ашықусқуа инадыркны, аҿыцнхацәа рҿы еиԥш, аԥсуаа рынхамҩақуа рҿгьы аӡахуааӡара аҵакы ҿыцхеит. Аџьырмыкьахь иԥшуа иалагеит. Ҳазлацәажәо аамҭазы Аԥсны 500-нызқыԥҳал аҩы ҭарҭәон. Убри аҟынтә 80-90 процент рҟынӡа атәыла анҭыҵ иганы ирҭиуан. 1894 шықусазы аҩыҟаҵареи ауаткаршреи ирызкыз азауадқуа 11 ыҟан Аԥсны.

Атауар-ҟазшьа аанахуан иҟан иара убас аԥшаарыхра. Аԥсуа қалақьқуеи аԥсуа қыҭақуеи рҿы, кырџьара, аԥшдкыларҭақуа дыргылт. Ақыҭанхамҩа иалҵны Аԥсны иаланагалоз амал аҟынтә 45 процент инархыҳәҳәо аԥш иатәын.

Аџьармыкьа агьама ркит арахуааӡацәагьы. Ашәҟуқуа ишырҳәо ала, Аԥсны ахьынӡанаӡааӡоз, зегьынџьара, иҟаз жәлар рынхамҩа еиднакылон 59-нызқь-хы ашьамаҟа, 100-нызқь-хы егьаарыгымхо аԥсаса. Аԥсуаа рыҩнытҟа иҟан, ишырҳәо еиԥш, зқьы ааӡаны шәкы аб-

на илазҵоз анхацәа. Ирацәаҩын бжьба-ааба уыҕу ацәаҕуацәқуа змаз. Егьи, наиааигас, уимоу еырбагасгьы иказ еын. Еиҳаракгьы, аеҭаккуа. Араху рҭиуан аҵьармыкьаҿ икылганы: акакала, еидцаланы. Иҟан рҭыҧ иаҳымсӡакуа абжьахуҳахуҭцәа ианраадырхуозгьы.

Иазҳаит, иҿиеит жәытәнатәаахыс аҧсуа инхамҩаҿ атрадициа ҟазшьа змоу ашьхымзааӡара. Аҭәахышәҭкуа рыла иҳәуаз аҧсуа-шьхыц иҟанаҵоз ацха аху аман. Гуаран уны иргон асаранцьь.

XIX ашәышықуса анҵәамҭазы ақыҭанхамҩаҿ аҭыҧҕуҕуа ааннакыло иалагеит аҭаҭын. Ишнеи-шнеиуаз Аҧсны ақыҭақуа рлагалаҿ уи 48 процент рҟынӡа ааннакыло аеарҭбааит. Аҧсны аҭаҭынаарыхра аус зырҿиаз факторхеит Маскуа, Петербург, Одесса, Ростов уҳәа аҭаҭынцьармыкьадуқуа змаз аурыс қалақьқуеи аҧсуа қалақьқуеи реимадара. Урыстәылатәи аимпериаҿ аҭаҭын аазрых‘уаз атәылаҿацәқуа рыҩныҵҟа Аҧсны иреиҕьыз аҭыҧқуа руак ааннакылон. Ара иаадрых‘уан 150-нызқьыҧуҭ егьаарыгымхо аҭаҭынжәла бзиа. Аҭаҭынырҭадуқуа рыман, ҭауади-аамсҭеи реиҧш, зыҧсы злаз анхацәагьы. Ирацәаҩын, адгьыл зыцәмачны, адгьыл рацәа змаз ауаа рҿы қьырала аҭаҭын ҟазҵоз аауаагьы.

Абас ала, XIX ашәышықуса анҵәамҭазы Аҧсны акапиталисттә еизыҟазаашьақуа рҟазшьа аанахуауа иалагеит.

Акапиталисттә еизыҟазаашьақуа ирыбзоураны, аҧсуа қыҭа иаланагалт амыруга ҿыцқуа. Аҿыцнхацәа ракузар, ақыҭанхамҩатә культура ҿыцқуа ааргеит. Урҭ зегьы, ҳәарас иаҭах‘узеи, афеодалтә-хууратә еизыҟазаашьа еилазыжьуаз, еиҳа апрогресра злаз акапиталисттә еизыҟазаашьақуа цәырызгоз, ршьапы иқузыргылоз факторқуан. Аха, еицарк‘уан аҧсуа ихныҟугашьеи иҟазшьеи ихуыцшьеи ирымаз аҷыдарақуа: ацивилизациа акы инаҭон, ҩба имнах‘уан.

27. XIX АШӘЫШЫҚУСАЗЫ АҦСНЫ ИҞАЗ АКУЛЬТУРАТӘ ҴСҬАЗААРА

Аҧсны Урыстәыла ианадырҵа инаркны, ҳажәлар рсоциалтә-економикатә ҭагылазаашьа аҭышәантәаларахь ахы археит. Аҽыхара иалагеит урҭ ркультуратә ҧсҭазаарагьы.

Иара убри ашықусан, 1810 рзы, Аҧсныҭәи аҳра агуеисырҭаҽ, Лыхны ақыҭан, жәахаҩык ахуҷқуа ахьадырҧхьаша уахуамашколк аартра напы аларкит, аха ирзалмыршеит. 1846 шықусазгьы Ҧицунда аҧсуа хуҷқуа рзы адоуҳатә школ аадыртырц иалагеит, аха усҟангьы иалымҵит. 1851 шықусазоуп Аҧсны ашкол аныхдырты. Оқуым. Дырмит Маҷавариани ҳәа иҟаз апап ибзоурала. Абри ашкол аҽы ауп аҵараус аганахь ала ишьапы ахьеихигаз Константин Маҷаварианигьы — аҧсуа жәлар рҵасқуеи, рқьабзқуеи, рбызшәеи гуыбылрала иҭызҵааауаз, ламысла ирыхцәажәоз, ҳаҭыргьы рықузҵоз ахаҵа.

Адырҩашықусан, 1852 рзы, Аҟуагьы иаадыртит школк, аҧсуаа рыхьӡала. Убри инашьҭарххны — Лыхнгьы. Аха Ҟрымтәи аибашьраан Аҧсны аҭырқуа ианига, иадыркит. Ашьҭахь, 1863 шықусазы, Аҟуа Ашьхарыуаа рышкол ҳәа изышьҭаз ашкол ашьапы ркит. Мызқуак ааҵуаны еиҧш абри аҩыза аҵараиурҭа ҟалеит Елырглы. Аҧсны ахьынӡанаӡааӡоз, зегьынцьара, аҵара зҵоз ахуҷқуа 400-ҩык егьаарыгымхо иҟалеит. Реиҳараҩык, ҳәарас иаҭахʻузеи, ҭауади-аамсҭеи ирылҵыз ракун. Урҭ ракун, нас, акры зкыз, акыр зылшоз.

Иҟан Аҧсны анҭыҵ иганы зхуҷқуа аҵара иҭазҵоз ауаагьы. Еиҳарак иара Аҧсны иахагылаз аҳ иҩнаҭа иаҵанакʻуаз рыҩныҵҟа. Убас, 1812 шықусазы Дырмит — аҧсҳа иҷкун — Петербург аҵара дҭалт. Жә-шықуса рыла уи аполковник ичын иманы иҧсадгьыл ахь дхынҳәит, атәыла напхгара азызушаз аӡәы иаҳасаб ала. Аха игуыхутәы дахьырмыгӡеит. 1822 шықусазы Лыхны, иаҳҭынраҽынәҟьа, ахушә иҭаны дыршьит. 1831 шықусазы апажуаа ркорпус ҳәа иҟаз иара убри аҵараиурҭа далгеит иашьеитцыб. Хуршьыҭбеигьы. Хуршьыҭбеи Ачачба агуеилгара змаз, хара ихуыцуаз, ауаҩра злаз аӡә иакун. Петербург амаҵура иалаз аҷкунцәа-бзиақуеи иареи еизааигуаӡаны еибадыруан, еиҩызцәан. 1833 рзы Қарҭҟа диаргеит. Аха дук мырҵыкуа, аурыс ҳәынҭқар Кавказ имҩаҧигоз аколониалтә политика дахьаҽагылаз азы, ддырбаандаҩит. Ашьҭахь, 1853 шықусазы, Николаи I

инапалатцәҟьа Хуршьытбеи иматцура дамихит, уимоу «иқугуыҕра цәгьоуп» ҳәа Кавказҟа аара азин имамкуа дкаитцеит.

Атцара змаз уаҩын аҧсҳа Ҳамытбеи Ачачбагьы. Иашьцәа — Дырмити, Хуршьытбеии, Алықьсандреи, — реиҧш, иаргьы ааӡара бзиа иауит. Ақырҭшәеи аурысшәеи цәгьамкуа идыруан. Адырра иман аинрал Н. Раевскии иареи еизааигуахартә аҟынӡа. Иара Раевски илоуп аинрал ичын ижәҩахыр излақулазгьы.

XIX ашәышықуса актәи азыбжазы аҧсуа жәлар рҿахуы зҳәоз ртцеицәа раҧхьа игылаз уаҩын Салуман Ажәанба. 1824 шықусазы, аҧсуаа зхы рзааигуазтәырц зтахыз. А. Пацовски ҳәа иҟаз аруаҩ Салуман 15-шықуса данырҭагылаз аамҭазы иҩызахуч Емын Шьаҟрылгьы иаргьы аашьҭҧааны иганы атцара иҭеитцеит. Ҧшьышықусаҟа аатцуан еиҧш аамыстцәа рырхуҭаҿ аматцура иалалт аҩыцьагьы. Салуман Ажәанба, аҧсшәа еиҧш, аурысшәагьы идыруан. Убри аҟынтә уи ҭырџьманра аниуазгьы ыҟан. Ҭауади-аамсҭеи иреиуаз асаӡқуа ҧыҭҩык иманы аҳәынҭқар иҿгьы дцахьан. 1842 шықусазы дара асаӡқуа приставс дрырҭеит. Урыс-фицарк иаҳасаб ала, аруаа Аҧсны имҩаҧыргоз аекспедициақуагьы ихы анрылаихууаз ыҟан. Уаҳа ҧсыхуа анимауаз.

Салуман Ажәанба иматцура дахашәаланы аамҭа ибомызт. Аха, зегь акоуп, иҟыбаҩ ахы цәырнамгар амуит. Агазеҭқуеи ажурналқуеи рҿы акьыҧхьра далагеит аҧсуа жәлар ретнографиа иазк'у аусумҭақуа: «Зимние походы убыхов», «Поцелуи за занавесом» уҳәа анаукаҿы иахьагьы зтцакы мызыц иҩымҭақуа. Аҧсуа тцарауаҩ ду Гьаргь Зиӡариа ишиҩуаз ала, Салуман Ажәанба Кавказ аррамматцура зхызгоз адекабристцәа дырзааигуан. А. Бестужев-Марлинскии иареи еиҩызцәа бзиақуан. 1855 шықусазы, аурси аҭыркуеи аеибашьуаз, Салуман Ажәанба хатцарыла Егры ахықуан дҭахеит.

XIX ашәышықуса аҩбатәи азыбжазы, Кавказтәи аибашьра аилгарахь ахы анархоз аамҭазы, Аҧсны дааит еинралк. Уи П. Услар иакун.

Аҧсуаа рбызшәала иҩуа-иаҧхьо иҟамызт. Услар дшааитцәҟьаз аҧсшәа атцара далагеит. Иаарласынгьы, 1862 шықусазы, аурыс-шрифтла аҧсуа грамматика еиқуршәаны иҭижьт. Иара убысҟантцәҟьа «Кавказ ақьырсианра ашьақургылара иазкыз агуыҧ» ирнаҭаз адтцала, Бартоломеи хыс дызмаз акомиссиа «Аҧсуа нбан» аҩра иалагеит. 1865 шықусазы иҭрыжьт. Аҧсуа хучқуа

рхатәы бызшәала ажреи аҧхьареи рҵо иҟалеит. Оқуым, Аҟуа, Лыхны уҳәа аус зуаз ашколқуа рҿы. Иазгуаҳҭап Бартоломеи икомиссиа аҵара бзиа змаз аҧсуаагьы шалаз атәы: Қуасҭа Чачба, Гьаргуал Чачба, Иуана Гегиа, Симон Ешба уҳәа уб. иҵегьы XIX ашәышықуса ажбатәи азыбжазы аҧсуа жәлар ркультуратә ҧсҭазаара еихазҳауа иакуны даагылт Гьаргь Чачба. Гьаргь Чачба аҵыхутәантәи аҧсҳа, Ҳамыҭбеи, диҧан, жәашықуса анихыҵ иаб Қуҭешь итәаз аинрал-губернатор Гагарин иахь дишьҭит, џьара акы шҧаилимхри ҳәа ҙбаны. Ашьҭахь Қарҭҟа дцоит, уантәи — Петербургҟа. Иҵара нациҵоит. 1863 шықусазы Гьаргь Чачба Қавказ игылаз ар рҿы адиутант имаҵура ирҭоит, адыржашықусан — аподпоручик ичынгьы.

Иара убри ашықусан, 1864 рзы, Аҧснытәи аҳра ықургеит. Иаб дахыргеит. Гьаргь Чачба иҧсҭазаара гьамадахеит. 1866 шықусазы Лыхны ихуыҵҟьаз ақугылара дахырҟьаны, Аҧсны алалара азин имамкуа Оренбургҟа ддәықурцеит. Ҧыҭрак ашьҭахь Одессаҟа диаргоит, амала, аштабс-капитан ичын иҭаны. 1875 шықусазы ииулакгьы Қавказҟа диаргартә ҟаиҵеит. Имамызт, ихҙымызт, аарла иуалафахуы ихы алаигҙон. Аха, дышнеишнеиуаз, «анцәа дизылбааҧшит» — Урыстәыла ҳәынҭқарс иҟаларaны иҟаз Алықьсандр III-и иареи еижыз цәахеит. 1871 шықусазы Алықьсандр II флигель-адиутантс дигеит. Адыржашықусан аҳәынҭқар имжаҧгажцәа дрыларҵеит. Аха уи зегьы аамҭала иҟаз усын. Хы-шықусаҟа ааҵуан еиҧш ихы дақуиҭыртәит. 1888 шықусазы, Алықьсандр III Ҧсырҙха данаашаз аламҭалазы, Гьаргь Чачба Қавказ дықумҵыр ада хушәы ҟамлеит. XX ашәышықуса алагамҭазоуп уи иҧсадгьыл ахь даныхынҳә, 60 шықуса даныннҭагылоз аамҭазы. Убри нахыс Аҟуа дынхон, Аҟуа дыҟан. Зегь раҧхьаҙа иргыланы, Гьаргь Чачба дшаадыруа поетк иаҳасабалоуп. Уи ижымҭа ссир, ижымҭа гуҿкаага «Уарада» ззымдыруа аҧсыуа дыҟоума? Иашоуп, Гьаргь Чачба аҧсышәала дыжуәмызт, аха ижымҭакуа рда иҭаныҟуоз аҧсыуа-шьан.

XIX ашәышықуса аҧсуа-жәлар зыхулабгаз шәышықусоуп. Аха XIX ашәышықусоуп дхазҭаз Дырмит ду. 1892 шықусазы Константин Мачавариани диҵырхыраааны итижьыз «Анбан» ала уи аҧсуа иажәа абираҟ еиҧш ишьҭихт, адунеи иаирхаит. Иҟалеит ашәҟуыжра. Иҟалеит аҭоурых. Аҧсуа иҭоурых.

28. XX АШӘ. АЛАГАМҬАЗЫ АԤСНЫ ИҞАЗ АСОЦИАЛӘ-ЕҞОНОМИҞАТӘ ԤСҬАЗААРЕИ АПОЛИТИҞАТӘ ҬАГЫЛАЗААШЬЕИ

XX ашәышықуса алагамҭазы Аԥсны адемографиатә ҭагылазаашьа тенденциас иамаз XIX ашәышықуса аҩбатәи азбжазы аԥсуа жәлар аԥсра абла иҭазырԥшыз амҳаҵьырраҟуа рышьҭахь зшьапы зкыз атенденциоуп. Зызҟуаҭыԥ зыдгьыл гуакьаҿ иҟамлаз ажәлар рҟьаԥҭажәҟуа атәым милаҭ иааныркылт. Еихсыԥьрак рымамкуа аара иаҿын урҭ. Зыԥсадгьыл аҿы з'ееиҟузырхаз ҳабаҵәа 60-ҟа нызқьҩык ыҟан. Хыԥхьаӡарала дара иаарыдҩыло иааихьан атәымуаагьы.

1877 — 1878 шықусқуа рзы иҟаз аурсн аҭырҟуеи реибашьра иахҟьаны икаҳаз Аԥсны аекономикатә ԥсҭазара ашьҭытцра иаҿын. Аҟыҭанхамҩа иаланагалаз атехника ҿыци зхы ааҵәытцзырҳәҳәаз ааглыхреи акапитализм агуашәҟуа аадыртит, еиҳаракгьы аҭаҭынаарыхреи абнауси рҿы. Акапитал аауан Урыстәыла агуаҿынтә еиԥш, аҳәааныр҆ҵәынтәгьы. А'еаԥсах'уа иалагеит ауааԥсыра рсоциалтә еилазаашьа. Ҳазлацәажәо аамҭазы аԥуыхырҭаҟуеи, аҟьармытӡырҭаҟуеи, арыцлагарҭаҟуеи уҳәа Аԥсны ахьынӡаназааӡоз иҟаз анаплакҟуа рҿы аус зуаз ауаа 15 нызқьҩык егьаарыгхомызт. Ираҵәаҩын ахуҳахуҭра иаҿыз ма ус алага-ҩага иалаз ауаа. Еиҵагылт аинтеллигенциагьы. Рыедырҭбааит аҟалаҟьҟуа. Иахҳәап, XIX ашәышықуса аԥшьынҩажәатәи ашықусқуа р'еанааиҩыршоз Аҟуа инхоз 1200-ҩык ракуызҭгьы, XX ашәышықуса алагамҭазы, жәохушықуса рыла, аанызқьҩык ҟалеит.

Акапиталисттә нхашьа-нҵышьа акры зкыз акры рнатеит, зегь раԥхьаӡа иргыланы ҭауади-аамсҭеи. Рхы иахуеит зыԥсы злаз анхаҵәагьы. Аха имаҷмызт аԥуыцәхәы иҟутәазгьы. Урҭ аҟалаҟьҟуа рахь еихеит, џьара ҷахук ахьдырхашаз атыԥҟуа рахь.

Атәылаҿаҵәаҿ иҟалаз асоциалтә-економикатә еиҭакракуа агуынамӡаракуа цәырыргo иалагеит анхаҩыжәлари еиҳа-еиҳа аҭышәынтәалара иаҿыз аусуҵәа рклассирыҩныҵҟа.

Аԥсуа нхаҩ игуы назмыгӡоз, зегь раԥхьаӡа иргыланы, адгьыл азҵаара акун. Ареформа ашьтахь зымх'урстакуа хырыцәҵәаз ауаа адгьылгуаҟра рыман. Арахь уԥшыр, иаԥы-жәаҵ иааз аколонистцәа дара рыцкыс ркын. А'еакы еиԥшымызт аибашьраан ирхырцаз ахьӡбааԥс

рхымʒааура иахьрхыз. «Аҳәынҭқар чарҳәара изызуз» ҳәа лаху-лахуы ҳажәлар ирышьклапҟшуан.

XX ашәышықуса алагамҭазы Урыстәыла иҟалаз аекономикатә кризис аимпериа апереферiақуагьы ирылалт. Уи ааʒеит Аҧснынʒагьы. Аҧсуа жәлар ыцҟьаргьы цәгьа ирымбо иааҭагылт. Убас, 1901 шықусазы, Ольденбургски ҳәа иҟаз апринц, Гагра адача аргылара даналага, 14-нызқьдесҭын адгьыл импыцеихалт. Уа инхоз аҧсуаа «шәықуц, ари сара сыдгьыл ауп» ҳәа даарыдгылт.

Аҧсуаа, — ҳабацәа рыдгьыл ҳамаук'уама? — рҳәеит. Рабџьаркуа ирыхеит. Ф-ротак ар ааганы апринц урҭ ықуицеит.

Аилафеиласракуа ҟалон аҧсуа қыҭақуа рҿгьы. Лыхны, Оҭҳара, Қалдахуара, Ҷлоу, Тҟуарчал ухәа кырџьара, «ажәлар еилазгало» ҳәа ирыҧхьаʒоз, ахыҧшаду змаз ауаа Сибраҟа ихырцон. Ҿааҳәыра рмауа.

Зегь акоуп, аҳәынҭқар ичынуаа егьа рыекыдырҟьазаргьы Аҧсны иалалаз «аҿкы» — ахақуиҭратә цысра — рызнымкылт.

Маркс иидеиақуа Аҧсны аларцәара иалагахьан уаанʒагьы, XIX ашәышықуса анцәамҭа инаркны. Уи зыхьʒ адҳәалоу «Месаме даси» ҳәа а-90-тәи ашықусқуа рылагамҭазы Карҭ еиҿырказ ареволиуциатә организациа анапхгараҿ игылаз Миха Цхакаиа иоуп. Ашәышықуса ахақуиҭратә цысра ара социал-демократиатә хырхарҭала аусура иалагеит: «Искра» афреи аҧхьареи здыруаз ауаа ирыладырцәо, уимоу Аҧсны ицоз ахынҭа-фынҭаракуагьы рызбаху зынк-фынтә раҟара уи алаҟьақуа ирнырцо аҟынʒа инеит. XX ашәышықуса алагамҭазы асоциал демократцәа аусуцәа рцысра рхы аларгалт, ирзааигуартәит.

1902 — 1903 рзы ақырҭуа революционер Алыкьсандр Цулукиʒе еыхушәтәра ҳәа Аҟуа дааны дыҟан. Уи абра, Аҧсны, асоциал-демократцәа еидкыланы ареволиуциатә цысра ахазҭашаз аорганизациа еиеикааит, Маркс и-«Капитал» рылаиртцәеит, Еенгельси Плеханови рфымтакуа кыр раурта иҟаицеит. 1903 шықусазы, ааҧын, Аҧсны иҟаз асоциал демократцәа Батымтәи ареволиуционерцәа ирыеипаава иалагеит. РСДРП II аизараду ашьтахь, аҧхынраз, Аҟуа, апартиа Батымтәи акомитет иатцанак'уа аорганизациа еиеыркааит. Аха лук мыртықуа аихабыра, урҭ зеыз ааилыркаан, реиҳарафык тарҟит. 1904 шықусазы Аҧсны ареволиуциатә цысра еиҭа-

ҿыхеит. Ареволиуциатә идеиақуа рылало иалагеит аруаагьы. Иара убри ашықусан, Маиаказтәи адемонстрациа мҩаԥыргеит.

Абас, ареволиуциатә ҵысра еиҳа-еиҳа ам'ехак анартбаауаз, аӷеанарцәгьоз аамҭазы, Аԥсны еиҭах административа реформа мҩаԥыргеит аурыс еиҳабыра. Ишдыру еиԥш, Аԥснытәи аҳра аныҟурга, Аԥсны, Аҟуатәи арратә ҟуша ахьӡҵаны, хазы инрыжьт. Ҩажәаҟа шықуса аатҵуаны еиԥш, 1883 рзы, уи Аҟуатәи арратә гьежьыра ҳәа еиҭакны Қуҭешьтәи агуберниа иаларҵеит.

1903 шықусазы Қуҭешь иадхны Кавказ иахагылаз анаместик инапаҵаҟа инаргеит.

1904 шықуса анҵәамҭазы уажәраанӡа зызбаху ҳҳәоз Ольденбургски даалаган, Гагра ақалақь акуша-мыкуша ишьҭаз адгьылқуагьы надҟьаланы, Аҟуатәи агьежьырахь ус амамкуа иҟеитцеит, Амшын-еиқуатәи агуберниа ҳәа изышьҭаз атәылаҿацә иадитцеит.

Аурыс еиҳабыра, абас ала, инадырҳәит, иаадырҳәит, аха, зегь акоуп, Аԥсны иалаҵәахьаз ареволиуциатә идеиақуа рзалымцеит. Ирызмырҿеит, аҭыԥ ирзықумтцеит уи асоциалтә-економикатә ҭагылазаашьагьы.

Тҟуарчал нап здыркыз аԥшаарақуа ирҟуатцт. Аҿыцәаарахь ахы археит ааглыхра. Наплакқуак зынӡа рышәқуа адыркит. Абнаустцәҟьа бжам'еамхо иалагеит. Урыстәылеи Иапониеи аибашьра ианалага, Амшын агаҿала иааргараны иҟаз анхамҩагьы аҵыхуа ԥтцәеит. Урт рцынхурас Аԥсны ахы инаркны аҵыхуанӡа абольшевиктә хырхарҭа змаз асоциал-демократиатә гуыԥқуа цәыртцит: Гагра, Бзыԥын, Самырзаҟан уҳәа акырцьара. Ажәлар аполитикатә ӡеибафарахь аиасра иаҿын. Хуҷы-хуҷла. Ирызгуамҭаӡакуа.

29. АԤСНЫ АКТӘИ АУРЫС РЕВОЛИУЦИААН

Актәи аурыс революциа ашьҭыбжь Аԥсныҥӡагьы нааӡеит. Ҕазымзаԥ 20 аҽены «ашьаартцәыратә мҽышҩ» иаҿагылаз Аҟуаа аусура иҭымтцит. Мызк аатҵуаны еиԥш «черносотенец» ҳәа ахьӡ змаз аеписком Арсент дықурнарц азы ажәлар еизеит. Хуажәкырамза алагамҭазы Аԥсны инхоз аусуцәеи анхаҩыжәлар рхаҭарнакцәеи ры-

жәҩахыр еибыҭаны аҳәынҭқар иполитикаеиқуатцәа иақузбеит. Хымз рыҩнытцҟала урҭ 11 забастовка ҟартцеит. Зәырҩы абџьар шьҭыхны аргаматцәҟьа аполициа ирҿагылт. Аҟуа жәлар рызбарҭа аадыртырц егьаарыгымхеит. Қырџьара аруаа ргуыӷкуа еиҿыркааит. Ажәлар рреволиуциатә хдырра азҳаит, еиҳарак аӷхынраз,хысбжьтцас зызбаху аимпериа иахыҩыз «Потиомкин», — Аӷсныҟа ахы рханы иааүеит, — ҳәа анрылаҩ ашьҭахь. Ҩымз инарықугуыӷ'уа Бзыӷьын амчра ажәлар рнапаҿы иҟан. «Гудауҭатәи ареспублика» ҳәа аҭоурых ианхалартә аҟынза. Асоциал-демократцәа еиҳагьы рыҽдырӷуӷуеит Самырзаҟан. Урҭ адырҩашықусанзагьы «рыӷура» дмыркуадеит.

1905 шықусазы, ҽаҩраҭагалан, фершылк иаҳасабала Гудауҭа дааны аусура далагеит Орџьоникизе. 20 шықуса ирҭагылаз ареволиуционерқуӷш иаалырҟьаны абольшевикцәа еидикылт. Хҭак еицҭадыршәуа иҟаитцеит. Ишырхәо ала, Серго Лыхны ақыҭан атипографиа тцәахны иман. Зда ӷсыхуа ыҟамыз абӷьыцқуа кьыӷхьны ажәлар ирылаитцон. Абтцарамза 17 азы, аҳәынҭқар иҟаитцаз аманифест атцыхуала, Гудоута аӷшахәаҿы ауаа аниза, Серго дықугыланы ажәа ихәеит: «Никуалаи II иаӷсоу уаҩым. Даххәатәуп!» — ихәеит. Дук мыртцыкуа Леуан Гуаҭашьиа Гуматәи агьежьыраҿ анхацәа рычкунцәа еизганы абџьар диркит. Абри аҩыза аиҿкаара ҟалеит иара убас Самырзаҟангьы. Уи хыс даман Платон Аимхаа. Ареволиуциа ахыӷша рылалан. — ахақуиҭра ххы ақуахтцоит, — хәа ӷыҭҩык гылт абжьыуаа рҿы, гаграа рҿы. Ашықус антцәамтазы Аӷсны ахьынзаназаазоз, зегьынџьара, аполитикатә мчра ажәлар рнапаҿы иааргеит. — Аӷсны демократиатә республикома, — ҳәа уаҩы ихәаратәы иҟалеит.

Кьырсамзаз Урыстәылла агуаҿы иҟалаз абџьаршьтыхра ажәлар рӷьырак ытцнарҟьеит. Аха ареакциа аҽарӷуӷуеит. Аӷсны игылаз ахәынткар ир уаҩ дзымтцысуа иҟартцеит. Иара убри амза 24 ауха, ахәаанхытцынтә иааргоз абџьар шызхыргоз иаакуркын, Орџьоникизе иҩызцәагьы иаргьы кны Аҟуа абаа итаркит.

1906 шықусазы, азынра аилгамтаз, Аӷсны аибашьратә тагылазаашьа ыҟоуп ҳәа рыларҳәеит. Ажәлар атцәы рытцазтцоз ҳәа ирыӷхьазоз ауаа рҭакра, рахтцара иалагеит.

Урыстәылла агуеисыртаҿ ареволиуциа хҽит. Аимпериа апровинциакуа зегьы ишырныӷшыз еиӷш, уи уаҩы

ибаратәы иҟан араҟагьы. Аҧсынгьы. Аха, зегьы акоуп, абахҭа иацәынханы адәы иқуз асоциал-демократцәа рҿыи-рнапы еиқуҧсаны итәамызт, аус руан. Ааҧынраз амшынуаа аусура мап ацәыркит. Латцарамза 1 азы аргылаҩцәа ҭымтцит. Аха ареакциа ҧсыҿхомызт, еиҳагьы иаапкит. Латцарамза 22 азы абахҭа дааҭыган, иааигудтцаны дыршьит Агуаҭашьиа. Убри атцыхуала, цәыббрамзазы Аҟуа аҩнытцҟа иҟаз анаплаккуа ааныркылт. Аусуцәа ықугылт. 1907 шықусазы, рыуаҩымра иахырҟьаны, Аҟуа Скввриков ҳәа иҟаз аполициа пристави ҿыц иааганы ақалакь хыс иарҭаз Корчици цәгьаҧсышьа рырҭеит. Ҳәарас иаҭахʻузеи, ачынуаа ари аус иақумтәеит: аусуцәеи анхацәеи рахьырхура напы адыркит.

1907 шықуса латцарамза 3 азы Петербург Актәи аурыс революциа атцыхуа ҧыртцәеит. Аҧсны иҟаз аиҿыхарақуагьы мач-мач иҿыцәааит.

Иишоуп, актәи аурыс революциа, атәыла агуаҿ еиҧш, Аҧсны изымқшеит. Аха уи аполитикатә хыҧша ҕуҕуала ирныҧшит ажәлар. Ҩбагьы, ареакциа ашьҭакуа ҿаҿаӡа ҳадгьыл ианымхалар амуит. Аполитикатә процесскуа тцысит. Ишырҳәо еиҧш, алаба итцырхит. Аҧхьа 11-ҩык ҭаркит. Ҧшьышықуса акартоҕахь дрышьҭит Самырзаҟанаа раҧхьа игылаз Аимхаа-чкун. Аҟуантә, Гудауҭантә, Гагрантә уҳәа, зынӡаск 70-ҩык рус рыӡбеит. Аха аусбааҧстцәҟьа иақудыршәаз 46-ҩык роуп. Ареволиуционерцәа ҳәа ирҧхьаӡоз ауаа. Урҭ рахьтә, милаҭла иазгуоуҭозар, 38-ҩык қырҭцәан, х-ҩык аурысқуан, аӡәы дерманын, аҽаӡәгьы даурнан. Аҧсуаа хҩык ракун иҟаз. Иазгуахҭап насгьы ақырҭуа революционерцәа ҳәа иҟаз зегьы Қырҭтәылантә иааны ишыҟаз атәгьы. Ареволиуциа аидеиақуа аҧсуаа ирылазыртцәоз реихараҩык рашәараҳәа, жьтаараҳәа аҧсуа қытақуа ирылаз ауаа ракун. Ус анакуха, иааидкыланы иугозар, актәи аурыс революциаан аҧсуа жәлар аҳәынтқар иҿамгылаӡеит. Амҳацьырраду ашьҭахь. Аҧсны агуы зкыз ақырҭкуеи агыркуеи роуп агитаторцәа ихырхыз. Аҧсуаа еиха рҿеикурханы иахьынхоз — абжьуаа рҿы, Бзыҧын — агитаторцәа уамак егьрылымшеит. Тцоуп, аҧсуаа бцьарла рҿеибыртеит. Аха реаанырқылт. «Аҳәынтқар иҿаҧхьа ахара зду» ҳәа ахьз баaҧс шырхыз ргуалашәон. Иргуалашәон 1866-еи 1877-и рзы, ахакуитра ахьзала абцьар ахьышьтырхыз иахырҟьаны, реихараҩык рыдгьыл бзиаху иқуцаны амшын ишхыртцаз. Урҭ рқьаҧҭажәкуа атәым милаҭ шырхыз. Аҧшәымара шааныркылахьаз. Уи азоуп

актәи аурыс револиуциа зхы ақузҵаз 46-ҩык рахьтә аҧсыуас иҟаз хҩы затҵәык зракухаз. Насгьы Платони Арзаҟани ҳәа иҟаз Аимхаақуа Самырзаҟантәқуан, Ҕуырџьуа Уасил абжьыуаа дреиуан. Абзыҧқуа рҟынтә аӡәызатҵәыкгьы иеалеимгалт ари аус, абзыҧқуа — 1866 шықусазы иҟаз аҧсуа жәлар рықугылара ашьапы зкыз. Ҽыртцысышьа ыҟамызт. Ҩбагьы, аҧсуаа рыҩнытҟа Маркс иидеиақуа цқьа рҽырымҟьацызт. Рҽырҟьартә еиҧш аҭагылазаашьагьы ыҟамызт. Ачынуаа аҧсуаа ирышьклаҧшуан. Рыгура рғомызт. Хҧагьы, аурыс револиуциа аҧсуаа рзы «ақырҭқуа ирусын», «қырҭуа-револиуциан». Мчыла зыдгьыл иқурцаз ажәлар рғуаҟра иалаччоз рыгура рызгомызт аҧсуаа. Ҳәарада, ари афакторгьы ыҟан. Ҟамлашьагьы амамызт.

Аҧсуаа актәи аурыс револиуциа рыҽшаларымгалаз ангуарҭа, 1906 шықуса антҵәамҭазы Урыстәыла аҩнытҟатәи аусқуа рминистр Пиотр Столыпин, — «аҧсуаа ирыду ахара рықухтәуп», — ҳәа ашәҟуы ҩны аҳәынҭқар иаҧхьа иқуитцеит. 1907 шықуса латцарамза 27 азы Николаи II уи инапы ақуитцеит.

30. АҦСНЫ УРЫСТӘЫЛА ИҞАЗ АБУРЖУАЗИАТӘ-ДЕМОКРАТИАТӘ РЕВИЛИУЦИАҚУА АҨБА ИРЫБЖЬАНАҚЫЗ АШЫҚУСҚУА РААН

Аурыс империа апровинциақуа зегьы рҿы еиҧш, 1905 — 1907 шықусқуа рзы иҟаз абуржуазиатәдемократиатә револиуциа Аҧснгьы ианыҩт. Ҕуҕуалатцәҟьагьы.

Уаҩы иааибаратәы, иааинырыртәы иҟалеит уи, еиҳаразак, аекономикаҿ. Зыҧсы таз абнанхамҩа затҵәык акун. Аҧсны зегь рааста зымҽхак ҭбааз, атауар ҟазшьагьы змаз аҭаҭынаарыхратцәҟьа ҧхьаҟа изымцо, шьҭахьҟа изымаауа иқухеит. Хҧа-ҧшьба шықуса рҟынӡа ахы изымҩахеит. Урыстәыла аимпериаҿ иааадрыхʻуаз аҭаҭын зегьы ааидкыланы иазгуоуҭозар, 80 процент рҟынӡа иара Аҧсны ишатәызгьы.

Ааглыхра акузар, накуацарак азыҟамцеит. Иаххәап, 1911 шықусазы 400-наплак рҟынӡа иҟан. Аха иҟан аҟароуп. Урҭ зегьы, шамахамзар, хҩы-ҧшьҩы рыла аус

зуаз наплакқуан. Иҭрыжьуаз аалыҵгьы жәлар рынхамҩаҿ иамаз аҭыԥ процентк маҷк инахыҳәаҵон акумзар, зыӡбаху уаҩы иҳәаша ҳәа акгьы иалаҟамызт. Аҳәааны рцәынтә иааргоз атауаркуа рҿаԥхьа урҭ мчы рымамызт.

Аԥсны ааглыхра аизҳара иаԥышьклаҳәуаз афакторқуа иреиҳан амҩадара. Новороссииски Баҭыми ирыбжьгаз амҩаду зхы иазырхуоз иара злысны ицоз ақалақьқуеи ақыҭақуеи рҿы инхоз ауааԥсыра ракун. Егьырҭ, аҿаҩуаа, акылсра рцәыуадаҩын. Ҽымҩамзар, уардынмҩамзар акагьы рымамызт. Егьи, амшын иаваршәны зыҟаҵара иаҿыз аихамҩа, Актәи адунеитә еибашьра ианналага, иаҟуҵит.

Цәгьам-бзиам, Аԥсны жәлар рынхамҩа ҳәа иҟаз ахуҷгьы ахьӡ зларҳәоз ақыҭа акун.

Џоуп, Актәи аурыс револиуциа аԥсуа жәлар рҽалар ымгалт, аҳәынҭқаргьы ирџьишьеит уи азы, аха, зегь акоуп, ахақуиҭра хьаас ишрымаҵ ирыман. Џьара хцәыцырхәаҳәарҭак шԥаҟамлари ҳәа игуыӷ‘уан.

1910 рзы Урыстәылa еиҭах ареволиуциа азқуыршәшәара иалагеит. Арепрессиақуа ирцәынханы иҟаз ареволиуционерцәа ааин рус иаахагылт. Маӡа-аргама ажәлар ыҵдырҟьон.

1911 шықусазы Аҟуатәи абольшевикцәа петербургаа ирзызырҩуа, аурыс револиуционерцәеи дареи еиҭанаиааиуа аҟынӡа аусқуа еиҿыркааит. Урҭ ирҿыԥшит Гудауҭеи Гагреи инхоз ԥыҭҩыкгьы. Лассы-лассы ирауа иалагеит «Социал-демократ» еиԥш иҟаз агазеҭқуа.

Аԥснытәи абольшевикцәа еиҳагьы рыҽдырӷуӷуеит 1912 шықуса инаркны, Прага иҟаз апартиатә конференциа ашьҭахь.

1905-еи—1907-еи рзы иҟаз абуржиазиатә-демократиатә револиуциаан ҿызымҭыз аԥсуаа рыҩнытҟагьы игыло иалагеит абольшевикцәа рбираҟ иаҵагылоз ауаа. 1912 шықусазы Нестор Лакоба апартиа далалт. Ҩышықусаҟа ааҵуан еиԥш апартиа иалалт иара убас Ефрем Ешбеи Никуалаи Ақырҭааи.

1914 шықусазы Актәи адунеитә еибашьра ашьапы акит. Аԥснымоу, иара Урыстәылагьы ареволиуциатә тысра аҿыцәаарахь ахы археит. Ареволиуциа иацәшәаны аҩ иҵалоз аиҳабырагьы рыԥсы алеиҩыргеит ари аибашьра.

Аибашьра Аԥсны акгьы азаламшәа иҟан аԥхьатәҟьа, аха аҭыркуа данҵысынахыс, ҽаҩраҭагалан, Кавказ-

аахытц амҿханакʻуа ианалага, ишәартахеит. Анемс империалистцәа аԥшыхуцәеи адиверсиеиҿкаарцәеи аарышьтит. Ҕбала цьара уаҩ дзымцо-дзымаауа иҟалеит. Ааглыхратә тауаркуа ныцаба ицеит. Уимоу, зынӡа иадыркыз адәқьанкуагьы рацәахеит. Аԥсны тауархаданы иҟаз атаҭын аҳәаанхытцҟа агара ианаҟуц, уи знапы алакыз ауаа уалафахуыда инхеит. Абжьахуаахутра ҟалеит. Афатә аху иацлеит, еиҳаракгьы ачеи акуаци. Ҩнытәхынтә рыла.

Аԥсуа жәлар рыҩнытцҟа, абольшевикцәа шыҟалаз еиԥш (цаны, макьаназ имачын дара, аха...), иҟалеит аурыс идгыланы еибашьра ицаз ахацәагьы. Еиҳаракгьы «Абхазскаиа сотниа» ҳәа ҿыла иҟаз аруаа.

1915 шыкусазы, нанҳәаз, Аҟуа арратә-ааглыхратә комитетгьы еиҿыркааит. Уи иадгылт, аусуцәа реиԥш, анхацәа иреиуаз ауаагьы. Аха, аибашьра рхы иархуаны, аҳәынтқар еитцаҟьара иашьтаз абольшевикцәа дара ртәы ҟартцон. Адырҩашыкусан, 1916 шыкусазы, Нестор Лакоба абольшевикцәа рорганизациа ашьапы икуиргылт.

Аԥсны еитах зхы цәытцзырҳәҳәаз ареволиуционерцәа рыҩнытцҟа аԥсуаа шмачыц имачын, ахы иузаҿамкʻуаз ачкунцәа ари аус ишахагылазгьы. Убри аҟынтә аурыс макьаназ аԥсуаа вба ритомызт. Урт рзы игуы тынчын. Аурыс актәи ареволиуциа шааилгатцәҟьаз аԥсуа жәлар ркультуратә ԥстазара ахылаԥшра далагеит. Аурыс уаӡагьы игуеитахьан урт ртагылазаашьа. Аԥсны ақыртқуеи агырқуеи рнапаҿы иааргарц егьшрыгмыз. Аекономика иамаз амаакуа зегьы шыркхьаз. Аԥсны зынӡаск иқыртуартәырц азы рхы имҩахаӡакуа аус руан ауахуама иахагылаз ауаа. Урт зматц руаз анцәа иакумызт, рмилат ракун. Папцәас, ртцаҩцәас уҳәа зегьынцьара иҟаз Егрынырцәынтә иааргоз ауаа иреиуан. 1892 шыкусазы Асинод, — ауахуамашәҟукуа аԥсшәахь еитагатәуп, — ҳәа икугылт. Акомиссиа еиҿнакаант. Иҟало иалагеит аԥсуа папцәа, аԥсуа ртцаҩцәа. Актәи аурыс револиуциа ашьтахь ари акомиссиа аҿарҕуҕуеит. Уи иалан Константин Мачавариани, Дырмит Гулиа, Никуала Патеиԥа, Фама Ешба уҳәа аԥсуаа ртцеицәа ӡәырҩы. Итытцит Дырмит ишәҟуы. Ашьапы акит аԥсуа литература.

Аԥсуа жәлар ркультуратә ԥстазара иаиуз акуҿнаракуа зыбзоураҳаз факторын, ҳәарада, Аԥсны — Аҟуатәи агьежьыра ҳәа иашьтан уи усҟан — Кутешьтәи агуберниа иадхны Кавказ иахагылаз анаместник инапы атцаҟа анагара. Ари ҟалеит уаанӡа, 1903 шыкусазы. Уина-

хыс Аҧсны автономиара ауама уҳәаратәы иҟалеит. 1914 шықусазы хазы иҟоу губернианы иҟаҳҵоит ҳәангьы иаҿын. Акры зҵазк'уаз усын иара убас ақырҭқуа ирымпыҵархалахьаз аҧсуа уахуама аҿыргарц иахьаҿыз. Ари азҵаара Асинод аҿаҧхьа иқуиргылахьан Аҟуатәи аепископ 1901 шықусазы, Голицын ҳәа иҟаз аҭауад ибзоурала. Уи ашьҭахьгьы — 1908, 1912, 1915 рзы уҳәа кырынтә иалацәажәеит. Аха 1917-нӡа аҭыҧ ирзықумҵеит. Амала, аҧсуа уахуамақуа рҿы — Мыку, Лыхны уҳәа — аҧсышәала анцәа иашьапкра иалагахьан актәи аурыс революциа анеилгаз ашықусазгьы.

Абасала, «аҳәынҭқар иҿаҧхьа ахара здыз» аҧсуа жәлар политикак рхы аламгало ишааиуаз, Урыстәыла иҟаз абуржуазиатә-демократиатә революциақуа аҩба ирыбжьанакыз ашықусқуа рзы маҷк аҟара рыбӷа еиҵырхит. Рмилаҭтә хдырра ҿыхеит. Иҿыхеит жәытәнатә аахыс иззықуҧоз, иагьзқуӡуаз рхақуиҭратә ҵысрагьы.

31. АҦСНЫ 1917 ШЫҚУСАЗЫ УРЫСТӘЫЛА ИҞАЗ АРЕВОЛИУЦИАҚУА РААН

1917 шықуса. Жәабранмза. Петербург аурыс ҳәынҭқар дахырҳәеит. Дыдыбжьҵас Урыстәыла иахыҩыз ареволиуциа аҵыҧхьқуа Аҧсынгьы иалаҧсеит. Маӡала зус иаҿыз абольшевикцәа цәырҵын аргамаҵәҟьа ауаа иаарылагылт. Аусуцәеи анхацәеи асолдаҭқуеи рыҩнытҟа асоветқуа еиҿыркааит. Аха, иахьмаҷыз аҟынтә, асоветқуа зегьы, шамахамзар аменшевикцәеи аесерцәеи иркит.

Дук мырҵықуа Аамҭалатәи аиҳабыра Қавказаахыҵ амчра зкышаз акомитет ҷыда еиҿыркааит. Қарҭ ақалақь аҿы. Акомитет иалаз ууанӡа Аҳәынҭқарратә думаҿ итәаз ауаа ракун. Урҭ зегьы рмилаҭ рыда аҽамилаҭк рыҧсы ҭоупҳәа иҟамыз абуржуазиатә партиақуа иреиуан.

Адырҩаҽны абри аҩызаҵәҟьа аориентациа змаз аорган ҟарҵеит Аҟуагьы, ҵоуп, уи иахадыргылаз аҧсыуа ҭауадын, Александр Чачба иакун, аха...

Асоветқуа роума, Акомитет аума, ажәларҵәҟьа ринтерес зыхьчоз ҳәа усҳәарҭа ыҟамызт Аҧсны. Агьежьы-

ратә комитетқуа ҳәа иҟалазгьы ауааҽырбаҩцәеи ауааҧсымҭәқуеи рыла иҭәын. Аҟуа ақалақь акузар, Чхиквишвили ҳәа аменшевикцәа ирзышәаҳәоз аӡәы дааган дахадыргылт. Ажәак ала, Урыстәылан еиҧш, Аҧсынгьы ҩ-мчрак ҟалеит.

Ҳәарас иаҭахыузеи. Аҧсны ицоз аполитикатә хҭысқуа аҧсуаа насҭха игыланы ирыхуаҧшуамызт. **Ареволиуциатә ӡеибафара ҽеалазгалаз аҧсуаа рыҷкунцәа, акласстә қуҧара рхы иархуаны, рыжәлар лашарак ахь икылызгашаз мҩакы иашьҭан.** 1917 шықуса цәаҕуарамзазы абзыҧқуа Лыҳнашҭаҿ еизеит. Абраҟа иит «Қьараз». Абраҟа иалырхт Гудауҭатәи ауачаска иахагылашаз ҩыџьа: Нестор Лакобеи Дырмит Қуабахиеи (Маҷыҷ-иҧа). Анхаҩыжәлар ирылҵыз абарҭ аҷкунцәеи ҭауади-аамсҭеи иреиуаз ауаабарақуеи еиҿагылт. Адгьыл аҵыхуала. Алакуаба хыс дызмаз Бзыҧынтәи абольшевикцәа ажәлар ирылаҵәеит, «Гудауҭатәи ауачаска республикахеит» ҳәа игуарлаз ажәабжь, Аҟуа итәаз аиҳабыра рҟынӡа иааӡартә, рцәагьы иҭанарӡыӡартә еиҧш.

Бзыҧынтәи абольшевикцәа Қавказ мраҭашәаратәи аган ахьынӡаназааӡоз, зегьынџьара аус зуаз ареволиуционерцәа рыҽрымардеит. РСДРП анапхгаҩцәеи дареи «аҵҳа» рыбжьан, урҭ рҟынтә зда ҧсыхуа ыҟамыз алитература рауан. Ирауан «Правда», Қавказски рабочии» уҳәа агазеҭ лыҧшаахқуагьы.

Самырзаҟан аиҳабыра ралхразы ажәлар ахьеизаз ауачаскатә комиссарс Ефрем Ешба дҟарцеит. Абжьыуаа рыҩныҵҟагьы ажәлар рхуҷқуа аҵара дзырҵоз А. Лагуыуа далырхт. Гуматәи ауачаскаҿ ареволиуциатә ҵысра напхгара азыруан Георги Атарбекови Севериан Қухалеишвилии.

Аҧхын, Петроград иҟалаз ахҭысқуа рышьҭахь, Урыстәыла агуаҿы аусқуа аҽеакалаӡа рҽырҧсахт. Асоветқуа рҵыхуа ҧҵәеит. Асоциалисттә револиуциа хаала анааира шазымгоз уаҩы ибаратәы иҟалеит. Атәылаҿ иҟалаз аҭагылазаашьа апровинциақуагьы ирныҧшит. Ианыҧшит Аҧсынгьы. Аха РСДРП(б) VI аизараду ашьҭахь аҧсуа большевикцәа рус еиҭаркит. Еиҳаракгьы Октиабртәи ареволиуциа ҳәа изышьҭоу аҳәынҭқарратә аарҳәара аныҟала инаркны. Асовет мчра аҧсуа жәлар ахақуиҭра рызҭо акы еиҧш иақугуҕʻуан. Аха Қавказ аахыҵ зегьынџьара ишыҟаз еиҧш, Аҧсынгьы аконтрреволиуциа амчра ду аман. Адацқуа ҵауланы иҵан. Ақугара мариамызт. Ҽаҩраҭагалара анҵәамҭазшәа Қавказ-

аахыцтәи акомитет ҷыда ҳәа изышьҭаз аиҳабыра ықуганы аменшевикцәеи адашнакцәеи амусаватистцәеи европатәи аимпериалисттә ҳәынҭқарракуа рыцырхырааны, Қавказаахыцтәи акомиссариат ҳәа даҽа еиҳабырак ықудыртәеит. Аусуцәеи анхацәеи рнапаҿы иааргаз Урыстәыла аус аламкуа иҟартцарц азы.

Уаанӡа, Урыстәыла абольшевикцәа аҳәынҭқарра анаадырҳәышаз аламҭалазы, 1917 ш. абҵарамза 20 азы Қавказтәи ашьхарыуааи Қавказ акуша-мыкуша инхоз ауааԥсыреи Владикавказ еизеит. «Мрагылараладатәи аидгылара» ҳәа изышьҭаз аҳәынҭқарра аҟаҵаразы ашәҟуы ҩны ишьҭырхит. Уи иалан: Дони Қубинеи Тереки Астрахани Урали ирыцарк'уаз аказаққуа, Қавказнхыцтәи ашьхарыуа жәларқуа, даҕьысҭанаагьы налаҵаны, аԥсуаа. Жьҭаарамза 16 инаркны зҽеидызкылаз ажәларқуа ирзеиԥшыз аиҳабыра аусура иалагеит, тәарҭас Екатеринодар алхны. «Адекларациа» рыдыркылт. Уи ишаҳәоз ала. «Аидгылара» федерациан, уи иалаз атәылакуа рыҩнытҟа ицәыртцуаз азтцааракуа зегьы рхала ирызбо, нас, наҟ-наҟ, Урыстәыла аилазаараҿ штатқуак раҳасабала аус руа иҟалон.

Иара убри амза ааба аҽны аԥсуа жәлар, аизара ду ҟаҵаны, Аԥсны жәлар рсовет ҳәа аиҳабыра ҿыц алырхит. Аизараҿы Аԥсны жәлар рсовет адекларациеи аконституциеи рыдыркылт. Аԥсны жәлар рсовет аҿаԥхьа иқугылаз азтцааракуа раԥхьа игылан аԥсуа жәлар рлахьынтца азбара. Адекларациаҿ ишазгуарҭаз ала, аԥсуа жәлар ззықуԥоз рхатәы дара ирбо, аҽаӡәы иус аламкуа аҟаҵаракун. Убри азы аԥсуаа зҽеидызкылаз Қавказнхыцтәи ажәларкуеи адаҕьысҭанкуеи реидгылара ҳалоуп ҳәа рыларҳәеит. Дала-шьала ирзааигуаз абарҭ ажәларкуеи дареи рнапы еикуршаны инхаларц, адәахьала цьара шәарҭак ҟаларгьы рыжәҩахыр еибыҭаны аҕа иҿагыларц азы.

Аԥсны жәлар рсовет амчра змаз органны иҟалеит. Уи азоуп 1918 ш. жәабранмза 9 азы Қырҭтәылатәи амилаҭтә совети Аԥсны жәлар рсовети «Аиқушаҳаҭра» рнапы затцарҩыз. Зинла еиҟароу тәылқуак раҳасаб ала. Абри «Аиқушаҳаҭраҿ» иахуаԥшит Аԥсны аҳәаақуа рызтцаарагьы. Алада, мрагылара аганахь ала, Аԥсны ҳәаас иаман Егры, Мраҭашәараҩадахь — Мзымҭа.

Аха Аԥсны жәлар рсовет аамҭадук азымгеит. Қавказнхыц излагаз аграждантә еибашьра иахҟьаны, Мрагылараладатәи Аидгылаҿы Қавказнхыцтәи ашьхары-

уаа реидгылареи рҟынтә иамаз абӷа куадахеит. Иара зыхьчоз ҳәа иҟаз аруаа еимпит. Арахь хазы, Аҧсны лбаардаӡарц азы раҳәызбақуа рыхра иаҿын ақырҭуа меншевикцәа. Аҿазыҟатцара иаҿын аҧсуа большевикцәагьы. Аха урҭ ртәы хазӡан. Ақырҭқуа зышьҭази аҧсуаа зышьҭази агеи ашьхеи рыбжьан.

32. АҦСУА КОММУНА

Абтцарамзазы абольшевикцәа Урыстәыла ианахагыла инаркны, ахатәымчраан зин змамыз ажәлар рылақуа ҭырхаха асовет-мчра иазыҧшын, џьара ҧсыхуак зуа акы аҳасаб ала. Аиашазы, асовет еиҳабыра рус нап шынадыркыз еиҧш, амилаҭ зтцаара шьҭырхт, аҭыҧ ақутцара иалагеит. Урыстәыла иатцанак'уа ажәларқуа рзин иазкны жьҭаарамзаз иҭрыжьыз Адекларациа ишаҳәоз ала, амилаҭқуа зегьы рхатә усқуа дара ирбо, уимоу атәыла иалтцны рхатә ҳәынҭқарра аиҿкаарагьы иақуиҭхо иҟалар ауан. Абри адекларациа шьаҭас иҟатцаны, қьырсамзазы Урыстәыла жәлар ркомиссарцәа рсовет, — «аукраинқуа хазы ареспублика ҟартцааит», — ҳәа ажәлар ирыларҳәеит. Ажәлар ирыларҳәеит иара убас афинқуа хазы ицар шрылшоз ала.

Асовет мчра Урыстәыла иалаҧсоу ажәларқуа ахақуиҭра рыҭо аҿанаанаха, аҧсуа большевикцәагьы рус дырцыхцыхт. Аҧсны ахьынӡаназаазоз, зегьынџьара, маӡала апартиатә организациақуа ҟартцеит. Абџьар шьҭыхтәахар ишьҭызхшаз реизгара иалагеит. 1918 шықуса жәабранмза 16 азы Ефрем Ешба хыс дызмаз абольшевикцәа Аҟуа асовет мчра шьақудыргылт. Аамҭала ареволиуциатә комитет еиҿыркааит. Аха нтцра амоуит. Аҧсны жәлар рсовет ҳәа иҟаз аиҳабыра «шәнапала еикушәырҿаҿаз акомитет шәнапала иқужәга!» — ҳәа абольшевикцәа иаарыдгылт. Избанзар, Аҧсны жәлар рсовет аҿы ажәлар хьаас измаз ауаа мачын. Қавказ знапаҿы иҟаз ақырҭуа меншевикцәеи азербаиџьан мусаватистцәеи аерман дашнакцәеи рҳәатәы иахымҧоз ракун уа итәаз. Асовет мчра аӡбаху заҳаны иқумгылоз, азҩеиқуатцәа еиҧш избоз, ауаа. Хуымш рыла урҭ Аҟуа амчра ааныӡкылаз ареволиуциатә комитет атцыхуа ҧыртцәеит. Иара

убри амза анцәамҭазы Ҟавказаахыҵ аус зуаз абольшевикцәа гуӷьӷьык Ьаҭым еиқушәеит. Аилацәажәараҿы иҟан Ефрем Ешба, Нестор Лакоба уҳәа аԥсуа револиуционерцәагьы. Абраҟа урҭ иазгуарҭеит дук хара имгакуа Аԥсны асоветмчра аиааира амгар шамуаз атәы. Ус егьыҟарҵеит. Асоветмчра ааҳашьҭуам ҳәа игылаз, аменшевикцәагьы рцәа иалашәаны иҟан абольшевикцәа зҿыз аус. Убри аҟынтә хужәкырамза 4 инаркны 9-нӡа Аҟуа «анхаҩыжәлар» реизара ду рымазшәа, инарылаԥш-аарылаԥшны, ирҭахыз ауаа ирыԥхьаны, «Асовет мчра ҳҭахым!» ҳәа ддырҳәеит. Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи Павел Зигуеи абри аизараҿ дааразa ҽеыршәеит амчра аусуцәеи анхацәеи рсоветқуа ирырҭаразы, аха ирылдмыршеит. Иҟаз шыҟаз уҳәа аусқуа зегьы анеилыркаа, цәаӷуарамза аныҩагылоз аамҭазы ажәлар абџьар шьҭырхт. Урҭ раԥхьа дгылан Ефрем Ешба.

Зегь раԥхьаӡа Гагра наԥ адыркит. Гагра ҩахыс — Шәача, Ткуаԥс уҳәа Уурыстәыла иатәыз араионқуа — асоветқуа иркын азы. Уахьынтә ацхыраара мариан. Бзыԥын ажәлар бџьарла еиҳагьы еибыҭан. Ашырҳәа амчра рымпытцархалт. Абџьар кны иааиуаз ажәлар ирыдгылт гумаагьы. Аха Аҟуа аменшевикцәа тәан. Ҽеырӷуӷуангьы иҟан. Ианырмуӡа амцаԥшь рылартцеит. иара убри амза 8 азы Аҟуа абираҟ ҟаԥшь ахадыргылт. Аамҭалатәи ареволиуциатә комитет ҟатцаны Ефреб Ешба хыс дарҭеит, ҩызцәас Нестор Лакобеи Героги Аҭарбекови иҭаны. Аԥсны ахьынӡа-наӡааӡоз, Кудрытәи ауачаскаҿ ада, зегьынџьара, асовет-мчра аиааира агеит, аԥшәымара ауа иҟалеит. Кудри Аалӡгеи рыбжьара аменшевикцәа рыҭра ҳаны ирыман. Ирзмырқуацеит.

«Аԥсны аразҟы зыӡбо аԥсуа жәлар роуп, ҳара уи ҳалацәажәом», — ҳәа ууанӡа амцныха зҳәоз ақырҭуа меншевикцәа, абольшевикцәа ҽеытцгас иҟатцаны, зхы инаркны зшьапаҟынӡа бџьар лыԥшаахла еибыҭаз ар рыманы Аҟуа шыҟоу рхы рханы идәықулеит. Ес иҟалалакгьы аԥсуадгьыл рымпытцархаларц азы. Урҭ тцәатәы шьаҟаны иаарытцагылт цәгьамзар бзиа ҟамтцо аабжьыуаа ирылаз аратәи аменшевикцәа. Асовет-мчра ахьӡала ишьақудыргылаз аԥсуаа рҳәынтқарра ҿыц ахьчаразы игылт аԥсуа жәлар — дхучы, дду — лаба шьҭызх‘уа ҳәа иҟаз зегьы. Абжьыуаа рыда. Урҭ ҽеыртцысышьа рымамызт. Амацәаз иҭакын.

Аԥсны ареволиуциатә комитет иахагылаз Аешба «Ашәарҭаду ҳҭагылоуп, ацхыраара ҳҭахыуп!» ҳәа Ле-

нин адырра иитеит, иеитаииҭеит, аха Урыстәылантә бӷа ҳәа Аԥсны акгьы амоуит. Аграждантә еибашьра иахҟьаны, иара ахатәгьы уашәшәыраханы иҟан.

Қудры ахықуан аибашьратцәҟьа ҟалеит Асовет-мчра ахьӡала зыԥсадгьыл зыхьчоз аԥсуа жәлари ақырҭуа меншевикцәеи рыбжьара. Аха еиҿаҳаз аҩрык мычла еиҟарамызт. Зыԥсадгьыл змакны зӷьырак амшын ихырҭцахьаз аԥсуа жәлар, ега хаҭцара рылазаргьы, рыгуаӷьра мариахеит. Иаӷан азы. Уажәгьы згуы ҭырфаахьаз, аха ирзылбаамдацыз рыԥсадгьылхуыҷ иахыршьаауан. Лаҭцарамза 17-нӡа рабџьарқуа шьҭарымтцеит аԥсуа жәлар. Ақырҭуа меншевикцәа иҟарцалакгьы Аԥсуа коммуна рхуаҽеит.

Аԥхьатцәҟьа ақырҭуа жәлар ргвардиа ҳәа изышьҭаз ар зманы иааз Џьуӷьелиеи Дгьебуаӡеи роуп. Қырҭтәылатәи адемократиатә республика аныҟала (лаҭцарамза 26) ашьҭахь, аԥхынра ианынҭалоз аамҭазы, Мазниашвили ҳәа иҟаз аинрал дивизиак ааигеит. Убри инаркноуп аԥсуа жәлар атрагедиатцәҟьа анырзыҟала. Жәабранмза 9 азы Қырҭтәылеи Аԥсни ззеиқушаҳаҭхаз аус рхашҭны, ақырҭуа еиҳабыра Аԥсны қырҭуа губерниартәеит. Мазниашвили уи губернаторс дарҭеит. Аԥсны жәлар рсовети уи аорган — аҩнытцҟатәи аусқуа ркомиссариати мыч рымаӡамкуа иаақухеит. Уи аҿгьы иаанымгылт Нои Жордааниа хыс дызмаз ақырҭуа еиҳабыра. «Аԥсуа жәлар рпара ҳбеит» ҳәа Аԥсны жәлар рсовет зынӡа еимдырпит. 1918 шықуса абтцарамза 10 азы, Асовет ҿыц ҟалааӡа ҳәа, комиссарк иаҳасаб ала Аԥсныҟа даарышьҭит Чхиквишвили.

Аԥсны иалаз ақырҭқуа рыр ажәлар ашәақыԥынтца итцырхʻуан, азакуациа рзыҟартцон. Рылаԥш иаатцашәоз ауаа ҩны-гуара ҳәа акыр рымазар зегьы амца рцратцаны аццышә иладыртәон. Клара Цеткин ақырҭқуа Аԥсны имҩаԥыргоз ауаҩымра атәы данаԥхьа, лхуы-лжьы қақаӡа игылт: «Сшьа сдақуа ирҭашәуеит. Сҭаҷкум анысратцәалак снацәкьарақуа сзеитцыхʻуам. «ҳдемократцәоуп» зҳәо ауаа рхымҩаԥгашьа ансаҳауа. Мазниашвили дызҭааз аԥсуа қыҭа атәы ҳәа акгьы ыҟам. Ахацәа аума рзааргоит, ԥсышьацәгьа рырҭоит, аҳәса рцәа ԥырҽуеит уи инапатцаҟа иҟоу аруаа».

Ефрем Ешба, Нестор Лакоба ухәа аԥсуа жәлар рҭцеицәа дуқуа ирышьҭашәарыцо ирышьҭан. Аус иақудыршәеит Героги Аҭарбекови Уасил Агрбеи Қуатциа Инал-иԥеи Миха Гуабечиеи — Аԥсны инарылҟьоз аре-

волиуционерцәа. 110-ҩык инархыҳәҳәо ауаа ашьауӷа иақудыршәарц азы аус еитцарҟуаҟуеит.

Аха Нои Жорданиа иуаажәлар ирылымшеит Аҧсны ицоз аҭоурыхтә процесс аанкылара. Уи аҽеизакра иаҿын. Нас, иҧжәаны аҧсуа жәлар рыдгьыл бзиаху икуҳаз агуамсам зегьы ыҡуҳәаны иканажьырц азы.

33. АҦСНЫ АҞЫРҬУА ИХААН

«Аҟырҭуа ихаан» ҳәоуп ҳажәлар ргуалашәараҿ ишынхаз уи аамҭа. 1918-и 1921-и ирыбжьанакыз ашыҡус еиҡуатцәаҡуа. Аҟырҭуа еиҳабыра ирдыруан аҧсуа жәлар атәра ишанымаалоз. Мышкымзар-мышкы абџьар шьҭырымхыр шырымуаз. Убри аҟынтә жәабранмза 9 азы Аҧсни Ҟырҭтәылеи реизыҟазаашьазы иҩны ишьҭрххьаз ашәҟуы «ахарҭәааразы» даҽа закуанкгьы рыдыркылт. Рашәарамза алагамҭазшәа. Уи ишаҳәоз ала, Аҧсны автономиатә зин арҭон. Ҟырҭтәылатәи адемократиатә республика аиҳабыра рҿы ддыртәон хазы Аҧсны аусҡуа ирхылаҧшышаз аминистр. Амала, Аҧсны аҩнытҟа ицәыртцуаз азтцаараҡуа Аҧсны жәлар рсовет иаӡбон. Аҧсны жәлар рсовет иацхраараз Агвардиа ҟаҧшь ҳәа изышьҭаз ар р̄заарышьҭуан.

Ишазгуаҳҭахьоу еиҧш, абри ашәҟуы рнапы шаатцарҩыз еиҧштцәҟьа, мчыбжьык аҩнытцҟала, Мазниашвили игвардиа иманы Аҧсны даалагылт. Ари аккупациан. Аинрал, Аҧсны жәлар рсовет аҳәатәы ахатцара ацынхурас, иаразнак амчра инапаҿы иааигеит. Ҟырҭтәыла ар рминистр иакузар, Аҧсны жәлар рсовет дазымтцааӡакуа, Мазниашвили Аҧсны дагубернаторуп ҳәа рылеиҳәеит. «Ари закуызеи?» ҳәа иназтцаа-ҩазтцааҡуеит Аҧсны жәлар рсовет аҿы, аха ирҳәоз аӡәгьы имаҳаит. Нанҳәа 15 азы аҟырҭуа еиҳабыра шәаҟьҧынтцалатцәҟьа Аҧсны жәлар рсовет еимдырпит. «Ҳҳәатәы хартцом», — ҳәа.

«Аҧсны аусҡуа збо» ҳәа Ҟарҭ министрс итәаз Ачхотуагьы аӡәгьы диазтцааӡомызт. Иара ихаҭагьы игуы иаланы иҳәон аҟырҭуа еиҳабыра Аҧсны Ҟырҭтәыла иаправинциоу акы аҳасаб ала акун, мамзар автономиа змоу тәылак еиҧш ишахуамҧшуаз атәы.

Дук мыртцыкуа, Аҧсны жәлар рсовет «дырҿыцг».

Аха зегь акоуп, убригьы ақырҭуа еиҳабыра Аҧсны имҩаҧыргоз аполитика цқьа иадымгылоз ауаа рцәалашәеит. Афракциақуа рцәыҟарҵеит. Аҧсны аусқуа шәеилмхоз аҟара збоз аҧсуа жәлар рыҷкунцәа, еиҳаракгьы Аҧсны жәлар рсовет иалаз рыҩныҵҟа, — ҵьара ҧсыхуак утәуп, — ҳәа иқугылт. Иамуӡошәа анырба, илықулан Алексеев ҳәа Урыстәыла акалҭаҿ аконтрреволиуциа напхгара азызуаз аинрал иҿы ицеит. «Ақырҭқуа ҳтәылахуҷ ҳамарк'уеит. Ухацхраа!» — рхәеит. Ари ҟалеит цәыббрамзазы. Абҵарамзазы ақырҭуа еиҳабыра Аҧсны жәлар рсовет еиҭеимдырпит. Мчыла Аҧсуаа, Алексеев дрыцырхырааны, Аҧсны Қырҭтәыла иацрырҟьарц ишаҿыз анраҳа, Аҷхотуа иматҵура дамырхит. Ашәхуатцаа, Амаан, Алаииа, Ачачба уҳәа, Аҧсны жәлар рсовет иалаз аҷкунцәа, Қарҭ игаиы Метехтәи абахҭа иҭаркит. Иҭаркит иара убас аҧсуа жәлар рҿахуы аҳәара зылшоны ҳәа иҟаз аинтеллигенциа зегьы. Убри ашьҭахь ауп, абжьыҭира ҿыц ҟалаанӡа ҳәа, Чхиквишвили комиссарк иаҳасаб ала Аҧсны данахадыргыла. Арепрессиақуа ирцәынханы иҟаз аҧсуаа рыҷкунцәа ргуы камыжькуа рыҧсадгьыл аиқурхаразы игылт. 1919 шықуса ианынҭалоз аамҭазы аҧсуа жәлар рхаҭарнакцәа Деникин иацәажәеит, изықушәгз иархәеит. Деникин уеизгьы-уеизгьы аҧсуаа дрыцҩнымхо дыҟамызт, аха изҭагылаз агуаҟра дазхуыцт. Ишәеит. Изеит. Дрыцхрааргьы цәгьа имбеит. Уи акы. Ҩба — Аҧсны астратегиа аганахь ала аҵак ҷыда аман. Аха бҕас имаз европатәи аҳәынҭқарракуа рымеида имамкуа Қырҭтәыла дзаҿагыломызт. Иага умҳәаи, Қырҭтәыла урҭ колониак еиҧш иахуаҧшуан, насгьы Урыстәылан аиааира згаз Асоветмчра дара реиҧшҵәҟьа изцәымҕыз акы акуп. Деникин идыруан европаа ақырҭқуа Аҧсны аккупациа аҳьазырҳуз даарак ишыргуамҧхоз атәгьы. Томсон ҳәа иҟаз англыз еинрал мызк аҧхьагьы ақыртуа еиҳабыра адырра риҭахьан аҧсуаа ирзыруа игуы ишалсыз ала. Зегь акоуп ирызцaатәын. Жәабранмза 1 азы Деникин Уокерри Мильни ҳәа иҟаз англыз еинралцәа аҧсуа жәлар рҳаражәҳәаҩцәа шиҭаз ала ашәҟуы ҩны ирзишьҭит. «Аҧсуаа Амшын еиқуа аҳықуан. Аҟуатәи агьежьыра ҳәа изышьҭоу Бзыҧьи Егри рыбжьара ишьҭоу адгьыл аҿы инхо жәларуп. Ақырҭқуа урҭ ар рықуҵаны рыҧсадгьыл рцәырганы иаҿуп. 1918 шықуса нанҳәамза 15 азы Аҧсны жәлар рсовет рыцҟьеит. Ауаабарақуа ҳәа ӡәыр дыҟазар, зегьы дырбаандаҩит. Асовет ҿыц қырҭуамзар аҿа

милаҭк иеиуоу азәы далам. Абтцарамзаз иара убри асоветгьы симдырпит. Уажәы абжьыҭира мҩаҧыргарц рҭах'уп. Ирҿыцны. Аҧсуаа уи рҭахым. Рхатә ускуа дара рхала ирызбо иҟамлар руам. Иагьақутәом. Аҧсны иақулаз ақырҭқуа ықуцатәуп. Аҧсны аҽеатәылак иахьымҧшуа тәылак еиҧш иҟацатәуп», — аҳәон уи.

Аинрал Деникин аҧсуаа дрыдгылоит ҳәа анраҳа, аҧсуаа рычкунцәа зәырҩы — афицар ичын змаз, иара ус аибашьра атәы здыруаз аҽыбҕаҟазацәа уҳәа — иара иҿы ицаны ирхуҭақуа ирылалт. Ицеибашьуан. Нас, аамҭак ҟалар, Аҧсны дрыцқьарц азы.

Ақырҭуа еиҳабыра Деникин ицәшәон. Уи англызқуа рыбҕа иоур, Аҧсны иқуицон. Убри аҟынтә алеи-ҧси рыбжьара Аҧсны жәлар рсовет иалалашаз ауаа ралхразы абжьыҭира еиҿыркааит. 1919 шықуса хуажәкырамза 18 азы асовет еилатәартә еиҧш аус ҟарцеит. Абраҟа Қырҭтәылатәи ареспублика ахьзала Аҧсны иҟаз Исидор Рамишвили дықугыланы дкакеит: «Аҧсуа жәлар хазы аҟазаара шырҭахыу еилкаауп. Аха рмачра иахҟьаны урҭ уажәы ари аус иазхиам. Аҧсуаа ирыцәнымхошәа дырбаны рыхуда ашаха ахадыршәыр ауеит аҽацьоукы. Аҧсны хазы ицартә, ахатә ускуа иара ахала иазбартә еиҧш ианыҟалалак, ҳара уи ацхыраара аҳҭоит». ҳәарас иаҭахыузеи, уи зегьы мцын.

Асовет ҿыц иалаз реиҳараҩык қырткуан, ма иагырцәан. Аҧсуаа рахьтә ааҩык ракуӡан иҟаз. Акызатцәык, ақырҭуа еиҳабыра Аҧсны иарҭаз автономиоуп. Деникин ицәшәаны. Иара убригьы — аҧшраҟынтә. Аус аҿы, автономиа агага акун Аҧсны иамаз. Иара Аҧсны жәлар рсовет ҳәа ҿыц еитаҟартцаз аҿгьы аҳәатәеиқумшәаракуа рацәахеит. Абжьыҭира иашамкуа иахьымҩаҧыргаз аҟынтә, аҧсуа меншевикцәа ақырҭуа меншевикцәа рфракциа иалтцны асоциал-демократ-интернационалистцәа рфракциа еиҽыркааит, нас, «ихьыҧшым» ҳәа изышьтаз агуыҧи дареи реиҿеилкыланы, аблок цыла ҟарцеит. Убырҭ рыбзоурала. 1919 шықусазы «Аҧсны» ҳәа аҧсышәала агазет атытцра иалагеит. ДырмитГулиа редакторс даҭаны. Ари, хәарас иатах'узеи, ақырҭуа милаҭеилыхҩцәа рхы рыхнахт. Аҧсны ахьынӡа-наӡааӡоз, зегьынцьара, иара Қырттәылантәҟьа ишыҟаз еиҧш, официалтә бызшәас иҟаз ақырҭуа бызшәазатцәык акун. «Аҧсуа ҩыра ҳәа иҟоу баша ҩыроуп. Уи аурыс чынуаа цасҳәа рхы иҭырхәааз ҩыроуп, икугатәуп!» ҳәа икугылан.

Ақырҭуа милаҭ иреиуаз ауаа ракун аусҳәарҭақуа ирхагылаз, аматҵурақуа змаз.

Аԥсны, Урыстәыла аекономикатә ԥсҭазаара иацәыҵәахны иахьрымаз иахќьаны, анхамҩа еилаҳаит: ааглыхра акум, ақыҭанхамҩатҵәќьа аҵаҿ инеиуы иќан. Ақырҭуа еиҳабыра азааќурылара иаҿыз атәылахуч аикурхара ахьӡала аҳәааныԥцәаа ркапитал иашьҭалт. Тќуарчал иамаз аԥбарацәазы «Ильва» ҳәа изышьҭаз италиатәи акомпаниа аиҳабацәа ирылаӡеит. Аха, ега рҿыршәазаргьы, анаплаккуа ҳәа иќаз жәпакы рцәамкыр амуит. Усурҭада адәы иқухаз ауаа ќалеит. Абжьахуаахуҭра ҿкит.

Ақырҭуа еиҳабыра рполитика еикуатҵәа еиҳагьы уаҩы ибарҭахеит Аԥсны акультуратә ԥсҭазаараҿы. Артҵаҩцәа амалаҳәа аус рзымуит, иаќутҵны ицаз ќалеит. Ашьхарыуаа рышкол аркны ар ҩнартцеит. Аҵара змаз аԥсуаа ирышьклаԥшуан, рыла ааԥшыр руамызт. Ихы игуы анакуԥыртцәа дықутцит Алықьсандр Чачба, ашьҭахь зыхьӡ-зыԥшра адунеи иахытцәаз асахьаҭыхҩы.

Аԥсны жәлар рсовет иалаз аԥсуаа еиҭах автономиа азтҵаара ықудыргылт. 1920 шықуса антцәамҭазы Қарҭуи аҭыԥ икуртцарцаз еизеит, аха аԥсыуа зхыжәлоу ҳәа уаҩ даламырхуӡакуа. Конституциашәагьы акы рыдыркылт, аха иҳаԥоу иибаша акун. Иара убригьы закуанԥшрак амҭаӡакуа, иргуагуо. 1921 шықуса жәабранмза 21-нӡа иааргеит. Абольшевикцәа анааи, азакуангьы ықургеит, иќазтцазгьы ықургеит. Атцысра иалагеит аԥсуа жәлар ршьа рылцәтцәааны изжәуаз ақырҭуа милаҭеилыхҩцәа зықугылаз ауасхыргьы.

34. АԤСНЫ АСОВЕТ МЧРА АИААИРА ШАГАЗ

1919 шықуса абтҵарамза 17 азы ақырҭуа меншевикцәа аԥсуа коммуна хуытцаршьит. Ирызҭамккуа инханы иќаз аԥсуа револиуционерцәа рхы ԥхьарымкыр амуит, аха маӡала аусура иалагеит. Асовет-мчра ҿытцгас иќатцаны, алаҳәажәқуа реиԥш, рыԥсадгьыл иахатәаны агуы ҭызфаауаз атәым милаҭ ықуҳамгар ќалатцәќьом ҳәа игылт. Аха рхала рымч рықухомызт. Ацхыраара рҭахын. Убри азы апартиатә комитеткуа рҿыцны, ирԥуԥуаны, Урыстәыла акалҭан зшьапы икугылахьаз акоммунистцәа

рҽырҧыршьит. Абџьарла рҽеикудыршәеит. 1919 шықусазы, ааҧын, Аҧсны агуеисырҭаҿы, Аҟуа, «Спартак» ҳәа аҿар рорганизациагьы ахы ркит. Аҧхынраз, азанааҭеидгылақуа русҳәарҭахь инеишаз ауаа ахьалырх'уаз, абольшевикцәа аиааит. Маӡа-аргама акыр ҟарҵон иара убас Самсон Чанба, Мышьа Цагуриа, Дырмит Ланиа уҳәа Аҧсны жәлар рсовет аҿы «Ихьыҧшым асоциалистцәа» рфакциа иалаз аҧсуаа рыҷкунцәа. Урҭ ракун, аҧшраҟынтә, Аҧсны иахылаҧшуа ҳәа иҟаз аиҳабыра рҟнытә абольшевикцәа бӡас ирымаз.

1920 шықусазы Қырҭтәыла мраҭашәаратәи аимпелистцәа иркалониоу тәылак еиҧш иҟалеит. Ахы азныҟумго иқухеит. Аӡуцәаҳәы иқутәеит. Нои Жордании ихаҭагьы иӡомызт дызхагылаз атәыла аҟазаареи аҟамзаареи ишрыбжьагылаз атәы. Аҧсны уи еиҳагьы ианыҧшит. Ҳәарас иаҭахыузеи, ажәлар рычҳара хыжжуа иалагеит. Аҧсуаа ракум, дара аколонистцәаҵәҟьагьы. Амилаҭтә хақуиҭратә ҵысра иааваҟуало аҿарӡуҭуеит акласстә еиҿыхара. Аусуцәа рыҽедырцәгьеит. Аҟуа еиҧш, егьырҭ ақалақьқуа рҿгьы. Абзыҧқуеи самырзаҟанааи рҿы анхаҩыжәлар апартизантә гуыҧқуа ҟарҵеит.

1920 шықусазы, ааҧынра аҵамҭазы, — Асовет-мчра ықусымгар ҟалом, — ҳәа игылаз Деникин даҵахеит. Абольшевикцәа аинтервентцәагьы ықурцеит. Асовет ҳәынҭқарра ахы иҩахеит. Тәамбашақу ирызныҟуоз аимпериалистцәагьы рҽааныркылт. Лаҵарамза 20 азы Урыстәыла ишанаалоз ала ашәҟуы рнапы аҵарҩит ақырҭуа еиҳабырагьы. Аха уамашәа иубаша, аурыс еиҳабыра, абри ашәҟуы рнапы анаҵарыҩуаз, амалахазгьы рхахьы иаарымгеит 1864 шықуса раахыс Урыстәыла анапаҵаҟа иҟаз аҧсуа идгьыл ҩышықуса раҧхьа бџьармцала ақырҭқуа аккупациа шазыруз атәы. Арахь, аҧсуаа Урыстәыла гуӡрҭас ирыман, асовет-мчра абираҟ ашьҭыхразы ашьа карҭәон.

Ақырҭуа еихабыра Урыстәыла иахагылаз ауаа ргуеилымгара рхы иарҳуаны, — Аҧсны иалоу ашьа зегьы алаҳмырбар ҟалом, — ҳәа иқугылт. Акоммунистцәа ҳәа иаардыруаз зегьы рҭакра иалагеит. Уи зныкымхеит, уи ҩынтәымхеит. Аха ақырҭуа еиҳабырагьы нҵрадук шырмоушаз ҩашьомызт. Қавказнхыҵ, Азербаиџьан, Ерманҭәылан уҳәа иаарыкуршаны асовет-мчра шьақугылт. 1921 шықуса иаҥынҭалоз аамтазы изықутәаз рҟуардәкуа аҟуарҽарра иалагеит. Жәабранмза 12 азы Қарҭ шыҟоу зҿаазхаз арҟаҧшьаа ирыдгылоз ҟалеит, дара

ақыртқуа рыԥнытцҟагьы. Иара убри амза 16 азы Қырттәыла аревком еиҿыркааит. Убри аамҭазытцәҟьа аревком ҟалеит Аԥсынгьы. Уи дахадыргылт Ефрем Ешба, Нестор Лакобеи Никуалаи Ақырҭааи наиваргыланы. Ақырҭуа меншевикцәа рымбаразы акры зҭиуаз аԥсуа жәлар, ас еиԥш аус ҟалеит ҳәа анрарҳәа, абџьар шьҭырхт. Урҭ раԥхьа дгылт Ақырҭаа, 24 рзы уи Орџьоникиӡе адырра иитеит «Октиабртәи ареволиуциа абираҟ иахьатцагылаз азы аԥсуа жәлар хышықуса ашьаартцәыра ишылагылаз, уажәы еиҭах абџьар шышьҭырхыз, ақырҭуа еиҳабыра Аԥсны иалырцарц азы ақуԥара ишалагаз. Арҟаԥшь рҟынтә ацхыраара рмоур ада хушәы шрымамыз» ала. Иаарласны Ҟубинеи Амшынеиқуа аҿықуани игылаз арҟаԥшьаа адтца роуит Аԥсныҟа рхы дырхарц азы. Иазгуаҳтап Арҟаԥшьаа ишрылаз аԥсуаа рычкунцәагьы. Ара, Бзыԥын, Қьаразаа ақыртқуа рыр ирылагьежьт. Жәабрамза 26 азы Гудаута иалалт. Ақыртқуа Ԥсырӡха р'еадырҕуҕуаланы игылт. Агаҿа инаркны Анхуанӡа. Урҭ ирыцхраауан аҳәаанырцәынтә ианы амшын ихгылаз аҕбақуа. Дырмит Аимхаа хыс дызмаз Аԥсны жәлар рсоветгьы, асоциалистцәа рыда, аменшевикцәа ирыдгылон.

Қьаразаа Арҟаԥшьаа рыманы иаауеит ҳәа анраҳа, ақыртқуа рыр рышьҭахь ала иргуыдлеит гумаагьы, тцабалаагьы, абжьыуаагьы, самырзаҟанаагьы.

Хаха-хымш рыла Ԥсырӡха абаа иамтцаны, Аҟуа иажәылт Аԥсны зрыцқьоз ахацәа. Ари ҟалеит хуажәкырамза 3 азы. Адырԥа'ены, 4 азы, ақалақь шыргарыз иргеит. — азы Арҟаԥшьаа алархуны Аԥсны иреиҳаӡоу аҳәынтқарратә орган — аревком ҟартцеит. Ешба хантәааԥыс далырхт. «Аԥсны Советтә Социалисттә республиказаит!» — ҳәа рыларҳәеит. Хазы иҟалеит апартиатә организациагьы, аха Урыстәылатәи абольшевикцәа ркоммунист партиа аԥнытцҟа. Амза а'еанааиԥнашоз аламталазы Аԥсны анапхгараҿы игылаз ауаа еиҭеизеит. Еиҭазгуарҭеит Аԥсны ахьыԥшымра азтцаара. Хуажәкырамза 26 а'ены Ешбеи Лакобеи Ақырҭааи Ленини Сталини ашәҟуы рзырԥит Аԥсны республикак аҳасаб ала Урыстәыла иалалар шырҭахыз ала. Адырԥа'ены Орџьоникиӡе Аԥсны аиҳабыра Урыстәыла алаларазы ирӡбаз аус иахымыццакырц азы ажәа рнитцеит. 28—29 рзы Орџәоникиӡе Қырттәылеи Аԥсни реиҳабыра алархуны апартиа Кавказтәи абиуро аилацәажәара мԥаԥигеит. Батым. Зтцаарас иқугылазгьы асовет-мчреи апартиеи рстру-

ктура Аҧсны ишыҟалашаз акун. Аҧсны, уаанӡа, ара, Аҟуа, ишырызбахьаз еиҧш, — «ихьыҧшым республикоуп», — ҳәа рылархәеит. Аха Аҧсни Қырҭтәылеи реизыҟазаашьа азтцаара аф-республикак рсоветқуа реизарадуқуа ҟалаанӡа ҳәа аҭыҧ иқурымтцеит. Фымшҟа аатцуаны, 31 рзы, Ешба Ленин адырра иитцеит, Аҧсны шсоветреспубикахаз ала. Ишьақугылт аҧсуа жәлар 57 шықуса иззыҧшыз рҳәынтқарра. Уи Асовет Социалисттә республика Аҧсны акухеит.

35. АТЦЫХУТӘАЖӘА: ИАЛКААТӘУЗЕИ?

Қавказаахытц мраҭашәарафдатәи аганаҿы, геи-шьхеи рыбжьара алаку аҿы еиҧш, аҳауатә зонақуа зегьы реахьааидырбыз — асубтропика цәааккуа инадыркны ҧхынгьы-зынгьы асыҧса куамҟьақуа зқуыжьу ашьхафацәқуа рҟынӡа ишьҭоу адгьыл — жәытәнатә аахыс Аҧсны ҳәа иашьҭоуп. Ауафытәыфса абри адгьыл ишьҭа аницеит апалеолитҧасазы. Уи аахижьҭеи хуышә шықуса цеит. Инеиҳангьы.

Хылтцшьтрала аҧсуаа аедыгькуеи хаҭаа ҳәа анкьаӡазны Азиамаҷ иқунхоз ауааҧсыреи ирзааигуоуп. Урҭ рабацәа дуқуа — абешлаа — рыхьӡ аҵьаз аамҭа иатцанак'уа ассир-фыратә хытцхырҭақуа рҿы иаҳҧылоит. Изхылтцыз ҳәа иаадыруа рабацәатцәҟьақуа — аҧсилқуеи абасгкуеи, асанигкуеи — антика аеанаафнашаз аламҭалазы, абра, Қавказ, Амшынеиқуа аҧшаҳәаҿы афеодалтә ҳәынтқарракуа ҟартцеит. Культурала урҭ, абырзенқуеи аурымкуеи (аримлианқуа) рдунеи иадҳәалан. Абырзенқуа Диоскуриа, Питиунт уҳәа ахуҳахуҭратә факториақуа дыргылахьан уаанӡагьы. Ҳера иалагарцаз ҧшьбахуба шәышықуса шагыз. Ҳера алагамҭазы аурым легионерцәа урҭ ықуцаны икарцеит. Диоскуриа аҧеыхақуа рҿы Себастополис ҳәа ар рбаа дыргылт. Август-Себастос — «адуӡӡа» — ҳәа изышьҭаз аимператор Октовиан иахаҭыр аҟынтә ахьӡ ҧсахны. VI ашәышықусазы Аҧсны Византиа анапатцаҟа иҟалеит. Егьқьырсиантәылахеит. Убысҟан ауп аҧсуа хылтцшьтрақуа зегьы аконсолидациахь рхы андырхаз. VIII ашәышықусазы аҧсуа жәлар Аҧсуа хәынтқарра ҟартцеит. Қавказ зегьы зырхыц-хыц-

уаз ахәынҭқарра. Х ашәышықуса анҵәамҭазшәа Феодоси ҳәа иҟаз аҧсуа ҳәынҭқар, иҵеидара иахҟьаны, иҭыҧ иахәшьаҧа иимҭар ҟамлеит. Уи Баграт III ҳәа аҭоурых иадыруа ахәынҭқар иакуп. Дқырҭуан. Аха краамҭа ари ахәынҭқарра Аҧсуа ҳәынҭқарра ҳәа иашьҭан. Ашьапы зкыз ажәлар рыхьӡ ала. XVI—XVII ашәышықускуа ирылагӡаны аҧсуаа ахра ҟаҵаны ақырҭуа ҳәынҭқарра иалҵит, аха аҭырқуа иимпериа ашәшьыра иҵанагалт. Зқьышықуса инархыхәҳәо ақьырсиан идин иаҵагылаз аҧсуаа рыбжаҩыкгьы аҧсылманрахь ииа-нагеит. 1810 рзы Аҧсныҭәи ахра Урыстәыла иалалт. Аха, дук мырҵыкуа, Қавказ, ашьхарыуаа рыҩныҵҟа амилаҭтә хақуиҭратә қуҧара ҵысит. Аҧсуаа рҕьырак уи рҿаларгалт. 47 шықуса иҵоз Қавказтәи аибашьраҿы аҵыхутәанынӡа рабџьар шьҭарымҵеит. Иара убри ашықусан, 1864 рзы, аурыс ҳәынҭқар Аҧсны мраҭашәараҩадатәи аган аҿы инхоз аҧсуа хылтцшьтрақуа, аедыгьқуа реиҧш, рыҧсадгьыл иқуиҵеит, Аҧсныҭәи ахрагьы ықуигеит. Аҧсны ахьынӡа-наӡааӡоз, зегьынџьара, аказак имагушьҭыбжь ықуыҩуан. Ажәлар рычҳара мачхо иалагеит. 1866 шықусазы абџьар шьҭырхт. Аха рымч дмырхеит. Адырҩашықусан аурыс ир шәақыҧынҵала Аҧсны агуы ҭадырцәит. Жәашықусаҟа аацуан еиҧш, 1877 рзы, аҧсуа жәлар еиҭах рабџьаркуа ирыхеит. Еиҭах амшын ихылт. Ақуӡаара аҟынӡа инанагеит.

1918 шықусазы зыҧсадгьыл аҿы зеиқузырхаз аҧсуаа ирцәызхьаз рхәынҭқарра аҕура еиҭаныркылартә иҟалеит. Аха адемократиаҵәа зхарҧаз ақырҭуа меншевикцәа ирымпыҵархалт Аҧсны. 1921 шықусазы аҧсуаа рычқунцәа, аурыс большевикцәа рыцырхырааны, рыҧсадгьыл ахы иақуиҭыртәит. Аҧсны совеҭтә социалисттә республикахеит. Ахәынҭқарратә статус аиуит. Аҧсуа жәлар арыҕьарахь игьежьит. Аха аамҭа цацыҧхьаӡа, Аҧсны азинқуа рҧыҟҟара иалагеит: 1922 шықусазы Аҧсны Қырҭтәылатәи ССР иаддыргуагуалеит. Аҿакалагьы ҳәашьа амам... Жәашшықуса ус иҟан. 1931 рзы автономтә зин змоу республикак аҳасаб ала Қырҭтәыла иаларҵеит. Алакуаба данҭадырха ашьҭахь, Аҧсны автономтә республика аҧшра аман акумзар, аус аҿы, ахәынҭқарра хәа акагьы азнымхеит. Иамырхит. Қырҭтәыла иаҵанакʻуа раионк еиҧш иахуаҧшуа иалагеит. А-30-тәи ашықускуа рынҵәамҭазы аҧсуа жәлар рҿахуы зхәартәы иҟаз рпеицәа, шамахамзар, зегьы ндырҵәеит. Алатын шрифт шьаҭас измаз аҧсуаа рҩыра рымхны ақырҭуа

ҩыра рыларгалт. Қырҭтәыла мраҭашәаратәи аган аҟынтә ауаа хырҵәаны Аԥсныҟа раагара нап адыркит. Иара аибашьра ашықускуа раангьы, асовет жәлар рхы амца акызар арцәаха анрымамыз аамҭазы, амалахазгьы абри аус аанырымкылт. Иара убысҟан, 1944 шықусазы, аԥсуа школкуа раркразы аусқуа реитцаҟуаҟуара иалагеит. Аибашьра шааилгазтцәҟьа, 1945 шықусазы, аԥхын, аԥсуаа рхуҷқуа рбызшәа рҿыхны ақырҭшәахь иаргеит. Ақырҭуа милаҭеилыхыҩцәа ирхадмырштит аԥсуа топонимикагьы. 1948 шықуса инаркны 1951-нза, хышықуса рыҩнытцҟала, Аԥсны 147 ҭыԥхьз рыԥсахт.

Аԥсуа жәлар мчыла ассимилиациа рзыруан. Аха убригьы маҷыршьон. Аԥсуа жәлар рдац ытцырхзарц рызбеит: аԥсуаа гуԥҩык, анемсаа рыр рыцырхыраны, Аԥсны асовет хәынтқарра иацрырҟьарц иаҿызшәа апровокациа рзыруит. Урҭ ирхырҟьаны ҳажәлар ықурхырц азы. Аха, изыхҟьа-зынԥазаалакгьы, еиқухеит. 1949 — 1951 рзы, абырзенкуеи аҭыркуцәеи анахырга ашьҭахь, аԥсуаагьы нап рыларкит. Убри азоуп Павле Ингороҟвагьы «антиказ абасгқуа, аԥсилкуа хәа Аԥсны инхоз ахылтцшьҭракуа қырҭкуан, аԥсуаа урҭ акагьы рызрылазам, аԥсуаа Аԥсны иқунагалеижьҭеи ҩышә-хышә шықуса роуп итцуа» хәа дзықугылаз. Аԥсуаа рахгара иазкыз аусеитцаҟуаҟуа аидеологиатә уасхыр атцатцатәын. Ирцәеиламҳарц азы.

Аԥсны асовет-мчра атцаҟа 70 шықуса иҟан. Аха, зегь акоуп, аԥсуа жәлар рзы амилаҭтә проблема еиҳа-еиҳа аҿарҿыцуан. Иахьа Аԥсны икунхо ауааԥсыра зегьы ааидкыланы урыхуаԥшуазар, аԥсуаа 18 процент хреиҳам. Аха 18 процент рҟынза хлагара зыхҟьаз амалахазгьы рхахьы иааргарц рҭахзам хмачра хахызфаауа ауаа.

XIX ашәышықусазы, ашьхарыуаа ықузхыз ашәышықусазы, аԥсуа жәлар рҕьырак амхаџьырра иагеит. Аԥсны атәым милаҭ аст. Иага ус иҟазаргьы. зегь акоуп, 1886 шықусазы зыԥсадгьыл аҿы иҟаз аԥсуаа 60 нызкьҩык рҟынза иназон. Аара ишалагахьазгьы агыркуеи ақырҭкуеи хунызкьҩык ракун абра инхоз. Жәашықуса рыла урҭ рхыԥхьазара 26 нызкьҩык егьаарыгымхоинеит. Иахьа Аԥсны дара 240 нызкьҩык ыҟоуп, хара — шә-нызкьҩык. Изаазарызеи, аԥсуа жәлар иахьа хаԥсадгьыл хақуиҭым. Хдемографиатә ҭагылазаашьа атцыхуала. Мҩас иҟоу акызатцәык ауп — аҿиара. Зегь раԥхьаза иргыланы.

I. АҬОРЫХТӘ ТЕРМИНҚУА.

Аԥхьаӡатәи ауаажәларратә шьақугылашьа — ауаатәыҩса рҭоурых ашьапы злакыз социалтә-економикатә формациоуп. Ауаҩы дуаҩны адунеи даннықунагала инаркны акласстә еизыҟазаашьақуа цәырҵаанӡа иҟаз аамҭа. (Урысшәала: первобытный строй).

Ахаҳәаамҭа — ахаҳә иалхны ауаҩы амыругақуа аныҟаиҵоз, ашәарыцареи афатәеизгареи рыла мацара ихы анныҟуигоз. Ахаҳәаамҭа иаҵанак'уеит: ажәытәхаҳә, абжьарахаҳә, аҿатәхаҳә (урысшәала: каменный век).

Ажәытәхаҳә — палеолит (бырзенажәоуп: палеос — ажәытә, литос — ахаҳә). Ҩба-хԥа миллионшықусә рышьҭахь ахы цәырнагеит, ҳ. ҟ. а-10-тәи азқьышықусанӡа иаалт. Ауаҩы ихы иаирхуоз амыругақуа даараӡа ипримитивтәқуан.

Ажәытәхаҳә иаҵанакуеит: ажәытәхаҳәԥаса, ажәытәхаҳәкьаса.

Ажәытәхаҳәԥаса — шәнызқьшықуса рышьҭахь иҟаз аамҭоуп. Уи иаҵанакуеит: шель, ашьель, мустье ҳәа изышьҭоу акультурақуа (урысшәала: нижный, ма ранний палеолит).

Ажәытәхаҳәкьаса — ҩынҩажәанызқьшықуса рышьҭахь, адгьыл анаҟуа аныкуҵ инаркны ҳ. ҟ. а-10-тәи азқьышықусанӡа ибжьанакыз аамҭоуп. Усҟан ауҩытәыҩса дызлахандеиуаз амыругақуа, ажәытәхаҳәԥасаз имаз рааста, кыр иласын, иманшәалан, еиҳа иҵоуран. Иара ихаҭагьы иахьатәи ауҩы иҿеҵԥш аанхуеит, дхуыцуа, акры еилыкаауа дҟалеит. Ауаа жьрацәарала, аицынхарахь, матриархат ҳәа изышьҭоу асоциалтә шьақугылашьахь ииасит (урысшәала: поздний, ма верхний палеолит).

Абжьарахаҳә — мезолит, (бырзенажәоуп: мезос — абжьара, литос — ахаҳә) аҭоурых ашәага-загақуа рыла иазгуоуҭозар, аамҭадук амгаӡеит, жәанызқьаанызқьшықуса рышьҭахь ауп ианыҟаз. Аҳәызбац-

қуа, ахҿақуа, аҧсақуа уҳәа зегьы ашьанҭа иалырх‘уан: еиҳа иҵарны, еиҳа иҵҳауа. Мезолит азы ауаҩы еаҧара дыҧеит — ахыҵи-ахумпали изБеит, ашьаҵҳәақуеи аҵәҟьақуеи рыҟаҵашьа иҵеит, аҧсызкра далагеит. Ақьала иргылт. Нап аиркит аҧстәқуа рааӡара: ала, ахәа... (урысшәала: средний камень).

Аҿатәахаҳә — неолит (бырзенажәоуп: неос — аҿыц, литос — ахаҳә) бжьнызқь-хунызқьышықуса рышьҭахь иҟаз аамҭоуп. Ауаҩы ахаҳә иалхны апырпантеи ашьалашьыни ҟаиҵеит, анышәаҧшь ачысмаҭәа алихит, аҧашьеи асышьеи иҵеит. Иҵәырҵит аеага — ауаҩы адгьыл ақуаарыхра дызлалагаз амыруга (урысшәала: новый камень).

Абҩахаҳә — энеолит (енеус — абҩа латыәажәоуп, литос — ахаҳә. Иҟоуп абаҩхаҳә Халколит ҳәа иашьҭоугьы: бырзенбызшәала — халкос — абҩа), Ахаҳәмыругақуа аҧыжәара рыман, абҩагьы рхы иадырхуон. Анхамҩаҿы рҵакы ҕуҕуахеит адгьылқуаарыхреи арахуааӡареи (урысшәала: меднокаменный век).

Аҵьазаамҭа иаҵанак‘уеит ҳ. ҟ. IV—II азқьышықусқуа. Аҵьазтә мыругақуа ауаҩы иус дырмариеит, еиҳа иҵоурартәит, иааидкыланы иугозар, ауаатәыҩса аҵьеизшарахь икылыргеит. Хазы-хазы иҵеит, ртәырымаа еилдыргеит адгьылқуаарыхыҩцәеи арахуаазаҩцәеи.. Ахаҵа еиҳа ааиго дахьалагаз иабзоураны, матриархат ахаҭыҧан патриархат ҟалеит. Иҵәырҵит акультуратә гуыҧқуа — абызшәатә ҭаацәарақуа (урысшәала: бронзовый век).

Аихаамҭа ашьапы акит ҳ. ҟ. I азқьышықуса алагамҭазы. Аҵьазаамҭаз зхы аацәытзырҳәҳәаахьаз акласстә еизыҟазаашьақуеи аҳәынҭқарреи рышьапы икунаргылт, иарыҕуҕуеит. Иҟалеит аҵивилизациа (урысшәала: железный век).

Шельтәи акультура. Ажәытәахаҳәҧасаан, 600—400-нызқьшықуса рышьҭахь адунеи иқуз ажәытәуаҩ — архантроп — ахаҳә иалхны иҟаиҵауа амыругабашақуа (апримитивтә) зегьы раҧхьаӡа иахьырбаз Шель ҳәа изышьҭоу афранцыз қалақь амҵан ауп. Урҭ рҩызцәа амыругақуа уаҩы имҧыхьашәоит Европеи Азиеи ркалҭқуа рҿы, Африка.

Ашельтә культура — Шель ашьҭахь иааиз, шель зыҧсахыз культуроуп. Қурала 400—200-нызқьшықуса раҟара ахыҵуеит. Аихаҿқуа, аҟыгақуа, аҧсақуа уҳәа амыругақуа ауҩы ашьанҭа иалхны иҟаиҵон.

Урҭ Шель ирбаз раасҭа иласҟуоуп, иманшәалоуп. Убысҟан ауп уи амцагьы ажәла аникыз. Абарҭ амыругақуа аҧхьа иахьырбаз Сент-Ашель ҳәа Амьен ақалақь уахьналҵуа ишьҭоу ақыҭаҿы ауп. Францызтәылан.

Мустье — ажәытәахаҳәаҧаса хзыркушаз культуроуп. Ҭоурыхҭҵааҩцәакуак уи абжьарапалеолит ҳәа иашьҭоуп. Анаҟуа аҵыхутәанӡа адгьыл ианықулоз аламҭалазы иҟаз ауаҩы — анеандерталуаҩ — ашьанҵа иалхны мыругас, бҵьарс иааиҭахыз зегьы ҟаиҵон: аҟамақуа, ахҿақуа, аҳәызбақуа. Уи архантроп иҵкьыс дҵоуран.Матриархат ахь ихы хан. Хыҵакырҭак имаз, еиҳарак, ҳаҧын. Ле-Мустье ҳәа Францызтәыла акалҭаҿы иҟоу аҳаҧы аҿоуп уи зегьы раҧхьаӡа ишьҭақуа ахьырбаз, дахьҭырҵааз.

Архантроп (бырзенажәоуп: архаиос — ажәытә, антропос — ауаҩы) амаамынҵәҟьа деиҧшмызт, даҧырҵхьан, аха усҟакгьы ауаҩы иҭеҵҧш ааимхуацызт. Адунеи дықун Мустьетәи акультура ҟалаанӡа атәылаҧхарақуа рҿы.

Анеандерталуаҩ — Мустье азы адунеи иқуз жәытәуаҩын. Иҧшреи исахьеи шыҟаз ала (ибҕа цьыҟун, иҵлымҳәа кылгуыгун, ихаҧыцкуа дуын, ахуы иқун) архантропи ҳамо сапиенси дрыбжьагылан. Раҧхьаӡа уи ибаҩқуа рбеит, иагьҭырҵааит Германиа, Диусельдорф азааигуара, Неандерталь аҧшаҳәаҿы. Анеандертальуаҩ ибаҩқуа ыҵырххьеит иара убас Европа иаҵанакуа атәылақуа, шамахамзар, зегьы рҿы, Мрагыларааигуа уҳәа убас кырцьара (урысшәала: неандерталец).

Матриархат (алаҭынажәа матер — ан, абырзенажәа архе — амчра) цәырҵит ажәытәахаҳәаҧаса аиасымҭазы. Универсалтә стадиак аҳасаб ала аиха цәырҵаанӡа иҟан. Усҟан хатҵара-ҧҳәысра иаҵанакʻуа анормақуа шьақуымгылацызт, аҧҳәыс зегьы дырзеиҧшын, хацәас иҟаз зегьы рзы «дыҧҳәысын» азы ахшара лыда абы ҳәа аӡәгьы дрыздыруамызт. Уи акы. Ҩба — ахатҵа «изанааҭ» — ашәарыцара — ҭышәынтәаламызт, аҧҳәыс деизгаҩын, еиҳа «лхашәалон». Убри аҟнытә амчрагьы лара илкын: аекономикаҿы, адоуҳатә ҧсҭазараҿы.

Патриархат (бырзенажәоуп: патер — аб, архе) аҧхьаӡатәи ауаажәларратә шьақугылашьа аилаҳамҭаз матриархат зыҧсахыз социалтә организацоуп. Апатриархат аан аб аҭаацәа дреиҳабын, анхамҩа

дахылаҧшуан. Ахшарагьы аб ишьҭра иахырҧхьазалеит, ихьӡ рхылт. Апатриархат шьаҭас иаиуз, изхылҿиааз аихамаҭәаху аҵәырҵроуп.

Абиҧара — патронимиа (бырзенажәоуп: аб ихьӡ) апатриархалтә бзазашьаан иҵәырҵыз, аха акапитализм аҟынӡа иааӡаз уаажәларратә организациоуп. Абиҧара еиднакылоит шьала-дала еизааигуоу, абык ихьӡ ныҟузго аҭаацәаракуа ргуыҧ. Ешьарала реизааигуарадагьы, урҭ ирзеилоу раҵәоуп: адгьыл инаркны аныҳәагатәкуа рҟынӡа.

Аҳратәратә шьақугылашьа — аҧхьаӡа иҟалаз класстә формациоуп, ажәытә цивилизациақуа рҿы афеодализм ааиаанӡа ишьақугылт: Мысра, Месопотамиа, Азиамаҷ, Бырзентәылан, Рим уҳәа кырҵьара. Аҭыҧ аман аҧсуа жәлар рыбзазараҿы. «Саҳ» ҳәа зоуҳәаз «стәы» ҳәа уеиҳәоит, — иҳәеит. «Аҳ», «атәы» антонимқуоуп. Аҳратәраан классхадақуаны иҟан аҳцәеи атәцәеи (рабы и рабовладельцы). Аха, афеодалтә еизыҟазаашьақуа анцәырҵ «аҳ» ҵакыла аҽаҧсахт, аформациаҿыц ианаалт.

Аҳ — аҧсуа бызшәаҿы ахархуара аиуижьҭеи кыр ҵуеит, иҟалап «ахы» иадҳәалазар, аҧхьаӡатәи ауаажәларратә шьақугылашьаан иизаргьы. «Аҳ» — ажәытә Мрагыларааигуа иҟаз амонархцәа иртитулын. Аҩыратә хыҵхырҭақуа ишырҳәо ала, уи зегьы раҧхьаӡа иахьтитулхаз асасанидцәа рҳәынҭқарраҿы акун (III—VII ашә.) аҵьамбызшәаҿгьы «ахы», «ахада» ауп иаанаго. (урысшәала: владетельный князь).

Аҳра — аҳ дызхагылоу феодалтә ҳәынҭқарроуп. Аҧсны афеодалҧасаҟазшьа змоу аҳрақуа шьақугылт ҩнызқьшықуса рышьҭахь: Аҧсилиа, Абасгиа, Санигиа. Урҭ зегьы аконсолидациахь рхы андырха, рҽанеидырҵа, Аҧсны аҳра ҟалеит.

Аҧсҳа — Аҧсны аҳра аныҟаз аҧсуа жәлар ирхагылаз аҳ иакун.

Аҳәынҭқарра — арабажәоуп. Аҧсуаа рдунеихуаҧшышьала, «аҳәынҭқарра» ҵакыла «аҳра» аасҭа иҭбаан «Аҧсны аҳра» иҳәеит аҧсуа, аха Аҧсны аҽанарҭбаа, аҽанарыҕуҕуа, ианҳәынҭқарраха, — «Аҧсуа ҳәынҭқарра, — иҳәеит, (урысшәала: государство, империя).

Аҳәынҭқар — аурыс термин «царь», «император» аҵакы амоуп. Аурысҳәынҭқар, — иҳәеит, — Урыстәыла аҳ,— имҳәаӡеит аҧсуа.

Адинхыцхырҭақуа (урысшәала: источники религии) — анимизм, тотетизм, фетишизм, магиа. Аҵарауаа зәырҩы адин аҿиара х-етпкны иршоит: 1) анимизм, тотемизм, фетишизм, магиа; 2) политеизм; 3) монотеизм.

Анимизм (латынажәоуп: анима, анемус — аԥсы). Ажәытәза ауаа ргуы ишаанагоз ала, ԥсы зхам акагьы ыҟам: ауаҩы, аԥстәы, аҵла, ашьха, агуара, аҩны... Урҭ зегьы, аарцәы ишыҟоу еиԥш, нырцәгьы аԥсҭазаара рымоуп. Анимизм ашьапы акит ажәытәхаҳәкьасаан.

Тотемизм (тотем — оҵьыбе ҳәа Аҩадатәи Америка инхо аиндеихылҵшьҭра злацәажәо абызшәа аҟынтә иаауеит, «ишьҭра», «ижәла» ауп иаанаго) — ауааи атотеми — аԥстәы, аҵиаа — рфонтастикатә еиуара атәы зәәо амифқуеи аҵасқуеи ақьабзқуеи иркомплеқсуп. Ажәытәза ауаа агура хаҵаны иҟан ажәлантә зегьы тотемк ишахылҵыз ала: Ешаа — аеш, Бганаа — абга, Амчаа — анча, Аҵьаа — аҵь, Хьациаа — ахьаца... Ахы цәырнагеит ажәытәхаҳәкьасаан.

Фетишизм (францызажәоуп: фетише — ашана) атәы ҳҳәар ауеит аԥсуа етнологиа иаҳнаҭо аматериалқуа рылагьы: Аарҩарабааԥс аныҟалалакь, аҳ иԥа исахьа аҭаны ашана ҟарҵон, нас, ʒиуауа ҟацо — ашәа шырҳәоз, ишыкуашоз маҵара, иганы аʒиас иарҭон. «Ақуа адыруан»...

Магиа (бырзенажәоуп, аԥсшәахь аиҭагара уадаҩуп, аурысшәала: волшебство, волхование) аԥсуаа рдунеихуаԥшраҿы, аҭыԥду аман: Араху абна илахар, амаркатыл еихаҿархәон; згуаԥ рымаз ауаҩы ашәҟуы изыҟарҵон, иҟуых ргон, «деиларгон»...

Политеизм — шәахуаԥш: Амарҭаҭра.

Монотеизм (бырзенажәоуп: моно — акы, теос — анцәа), — адунеи зшаз анцәа исуп, анцәазаҵәык иоуп зегьы збарҭоу, зегьы зымчу, — ҳәа згуы иаанаго, динк иаҵагылоу ауаа ирсистемоуп. Монотеист — динқуоуп: абудизм, ақьырсианра, аԥсылманра.

Амырҭаҭра (урысшәала: язычество, многобожье) аҭоурыхтә ҵарадырраҿ политеизм (бырзенажәоуп: поли ирацәаны, теос — анцәа) ҳәа иашьҭоуп. Иҵәырҵит аԥхьаʒатәи ауаажәларратә шьақугылашьа анлаҳамҭаз, акласскуа рцәырҵымҭаз. Усҟан ажәлар, ужәы еиԥш, нцәакы иашьапк'уамызт нцәахугуарҭак рыман. Абас иҟан амсырқуа, абырзенқуа, аурым-

ҟуа. Убас иҟан аӡсуаагьы: Афы, Аҽргь, Шьашәы, Ажәеиӡшьаа, Жәабран, Џьабран уҳәа егьырҭгьы.

Аҟьырсианра, аҟьырсиан идин (урысшәала: христианство, христианская вера) ашьапы акит ⱺ-нызҟьшыҟуса рышьҭахь, Рим апериферианҟуа руак аҿы — Палестина. Аҟьырсианра, абуддизми аӡсылманреи реиӡш, дунеитә динуп. Амч ду амоуп. Ахырхарҭахадаҟуа: акатолицизм, аправославра, апротестантизм. Зегьы ирзеиӡшу, еидызкыло ҳәа иҟоу Иаса Ҟьырса ихаҵароуп, уаⱺнцәак, адунеи еиҟузырхаз аӡәы иаҳасаб ала. Аҟьырсиан идинхаҵара хыҵхырҭас иамоуп Аӡшьаⱺыра — Абиблиа.

Аҟьырсианра ҳера алагамҭазоуп ианыҟалаз, аха ианҳәынҭҟаррадинхаз а-4-тәи ашәышыҟусазоуп. Ашьҭахь, 395 шыҟусазы Рим ршеит. Рим итәаз аҽпископцәеи Константинопольҟа иааз апатриархцәеи аиндаҭлара иалагеит, аӡыжәаразы. Уи ауп изхылҿиааз реимакгьы: адогматикеи акульти. 1054 шыҟусазы аҟьырсиан идин еⱺыршеит, мраҭашәаратәи — акатоликра, мрагыларахьтәи — аправославра ҳәа.

Аӡсылманра, аӡсылан идин (урысшәала: мусульманство, ислам, мусульманская вера) цәыртцит а-7-тәи ашәышыҟусазы Аравиа. Абуддизми аҟьырсианреи реиӡш, дунеитә динуп. Ашьапы икит Муҳамед. Абжьарашәышыҟусаӡасаҟуа рзы арабҟуа иҟарцоз ампыцахаларақуа ирыбзоураны, уи рылатцәеит Азиа атәылаҟуа жәпакы, Африка. Аӡсылманра апринципҟуа аҟуырҟан ианууп: аллаҳ зацәык иашьапкра, Муҳамед анцәа иааишьҭыз аӡәы еиӡш иӡхьаӡара уҳәа уб. егьырҭгьы. Хырхарҭахадаҟуас иамоуп: сунизм, шеизм.

Иаса Ҟьырса — Иисус Христос (Христос бырзенатәоуп: «изыхьшьу» аанагоит. Аҟьырсиан ауахуамаҿ днаганы хушала аџьарсахьа анинырцалакь, шьҭарнахыс анцәа илӡха имоуп, анцәа дихылаӡшуеит, анцәа дизыразуп ҳәа дрыӡхьаӡон. «Изыхьшьу» — «Машнах» ҳәа аӡхьа иазҳәаз ауриаҟуа роуп, аха абырзенҟуа уи дара рбызшәахьы еиҭаганы «Христос» ҳәа анырҳәанахыс ауп ажәлар ианрылацәа)—аҟьырсианра ашьапы зкыз мифтә уаⱺнцәоуп; I ашәышыҟусазы Палестина дынхон, Пилат ҳәа иҟаз аурым наместик ихаан аџьар дадырҟацаланы дыршьит, аха иӡсы ҭаланы дӡырны ажәⱺан ахь дцеит.

Магамеҭ (Муҳамед — арабажәоуп: «ирҽхуоу» аанагоит) — VII ашәышыҟуса а-30-тәи ашыҟусҟуа ры-

лагамҭазы Азиаааигуаҿ (Аравиа) зегь раҧхьаӡа иҟалаз атеократиатә ҳәынҭқарра иахагылаз, аҧсылман идин ашьапы зкыз ҳәа ирҧхьаӡо ҭоурыхтә уаҩҧсын. Аҟуырҟаншәҟу ишаҳәо ала, аллаҳ аҵыхутәанӡа адгьыл ахь иааишьҭыз ҧаимбардуын. Иара иоуп Аҟуырҟан ахаҭагьы зҩыз. Медина аҟалаҟь аҿы джуп.

Аҧшьаҩыра, абиблиа (бырзенажәоуп: ашәҟуҟуа) — ҳера ҟалаанӡатәи 8-тәи ашәышықуса инаркны ҳера а-2-тәи ашәышықусанӡа ирҩыз шәҟуҟуоуп. Адунеи шырҭшаз ҳәа иҟоу амифқуа инадыркны аҟьырсиан идин иаҵоу ауасхырқуа рҟынӡа зегьы ртәы зҳәо ҧҵамҭаҧшьақуоуп. Аҧшьаҩыра ҩбаны иршоит. Руаҟы Ажәытә-уасиаҭ ҳәа иашьҭоуп, егьи — Аҿатә-уасиаҭ ҳәа. Аныхутәантәи аҟьырсиан дин иатәуп.

Аҟуырҟан (Арабажәа «ҟур'ан» — «аҧхьара» аҟынтә аҧсшәа иалалаз терминуп) — аҧсылман идин ашьапы зкыз Магамеҭ Меккеи Мединеи ажәлар дрылагыланы дзыҧхьаз ажәабжьқуеи аныҳәаҧхьаӡқуеи ауасиаҭажәақуеи зну шәҟуп. Аҧсылман изы иҧшьоуп.

Ахуратә зин, ахуратә система (урысшәала: крепостное право) аҧсуаа рыбзазараҿы усҟак аҽазымҟьеит, аклассикатә форма азышьҭымхит, аха официалла 1870 шықусазы, анхаҩыжәлар ирызкны иҟалаз ареформа ашьҭахь, «аҵыхуа ҧҵәеит». Ахууцәа, ахыҧшцәа ҳәа изышьҭаз анхацәа ркатегориа иаҭанак'уаз ауааҧсыра ҭауади аамсҭеи рыдгьыл иқутәан, иқуаарых'уан. Убри аҟынтә, ирауаз аҽаҩра аҕьырак знапаҵаҟа иҟаз ауаҩ ирҭар акун. Убри иачыдангьы, мчыбжьык ахьтә ҩымш-хымш аҳҭынраҿы амаҵ руан: иӡаагацәан, имҿаагацәан...

Ашеих, шеих (арабажәоуп: абырг) — ахрақуа ирхагылаз ауааи ахылтцшьҭрақуа рвождцәеи иртитулын (Аравиа). Шеих ҳәа ишьҭан иара убас аҧсылман сеқтақуа рхадацәа, Мрагылараагуа инхо ажәларқуа рыҩнытҟа — аҟыҭа рхыбаҩгьы, ҳаҭырду зқуыз абыргьы.

Амҳаҵьырра — арабажәоуп: «муха цьереҭ» аҟнытә иааиуеит, «ахтцәаҩы» аанагоит. Аха аҧсуа мҳаҵьырқуа хтцәаны цьаргьы имцаӡеит. Урҭ мчыла рыҧсадгьыл иқурцеит. Атермин, ҵакыла ҳажәлар рытрагедиа ишанымаалогьы, ххы иаҳархуоит, шьцыларак аҳасаб ала.

Ажәытә дунеи — древный мир.

Абаць — пошлина
Аҳаза —дань
Ацҳаражәҳәаҩ — посол.
Ацҳаражәҳәарҭа — посольство.
Аимак — конфликт.
Аинышәара, аинраалара — мир
Абаа — крепость.
Абааш — башня, замок.
Абаӡуаза — бухта, пристань.
Ахылҵшьҭра — племя.
Аилаҩынтра — бунт.
Аилаҩеиласра — волнение.
Ажәылара — наступление.
Ахьаҵра — отступление.
Ацәажәаҩду — оратор.
Аамысҭа — дворянин.
Аамысҭаду, аҭауад — князь.
Ҭауади-аамсҭеи — клас дворян и князей.
Ауаабаракуа — аристократия, почтенные люди.
Ауаанагакуа — известные люди.
Ахьархьуаа — простой люд.
Анхаҩыжәлар — крестьянство.

II. АГЕОГРАФИАТӘ ТЕРМИНКУА.

Бырзентәыла — Греция.
Џьамтәыла — Иран, Персия.
Шьамтәыла — Сирия.
Мысра — Египет.
Ҟавказнхыҵ — Северный Ҟавказ.
Ҟавказаахыҵ — Закавказье.
Аҩада — Север
Алада — юг.
Мрагылара — восток.
Мраҭашәара — запад.
Мрагылара-лада — юго-восток.
Мрагылара-ҩада — северо-восток.
Мраҭашәара-ҩада — Северо-запад.
Мраҭашәара-лада — юго-запад.
Мрагылараааигуа — Ближный Восток.
Мрагыларанаскьа — Дальный Восток.
Азиамаҷ — Малая Азиая.
Азиа агуы — Центральная Азия.
Уанаҿа — Венеция.

Гемуа — Генуя.
Амшынбжьаха — Средиземное море.
Аӡыбжьахала — залив.
Адгьылбжьаха — остров.
Адгьылбжьахала — полуостров.
Акатцәара — перевал.

III. АЕТҬНОНИМҚУА.

Абырзенқуа — греки.
Аурымқуа — римляне.
Аҵьамқуа — персы, иранцы.
Аҳазырқуа — хазары.
Аланқуа — аланы.
Ашәамахьқуа — армяне.
Ауанаҿақуа — венецианцы.
Агемуақуа — генуезцы.
Ауаҧсқуа — осетины.
Ауарқуа — аварцы.
Анаҩеиқуа — ногайцы.
Абалќарқуа — балкарцы.
Аќарачқуа — карачаевцы.
Адыгьақуа — адыги.
Аедыгьқуа — адыгеицы.
Азыхуқуа — Черкесы.
Аќабардақуа — кабардинцы.
Абазақуа — абазины.
Абыхуқуа — убыхи
Ашаҧсыҕқуа — шапсуги.
Агураа — гурийцы.

IV. АМЗАХЬЫЗҚУА.

Ҕазымзаҧ — январь.
Жәабранмза — февраль.
Хуажәкырамза — март.
Цәаҕуарамза — апрель.
Латцарамза — май.
Рашәарамза — июнь.
Қуыркуамза — июль.
Нанҳәамза — август.
Цәыббрамза — сентиабрь.
Абтцарамза — октябрь
Жьҭаарамза — ноябрь.
Қьырсамза — декабрь.

АЛИТЕРАТУРА

1. Акаба Л. Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984.

2. Амичба Г. А. (составитель). Абхазия и абхазы в средневековых грузинских повествовательных источниках. Тбилиси, 1988.

3. Амичба Г. А., Папуашвили Г. Г, Из истории совместной борьбы Грузии и Абхазии против иноземных завоевателей, Тбилиси, 1985.

4. Амчба Гьаргь. Заатәи абжьарашәышықусақуа рхаан Аԥсны аполитикатә ҭагылазаашьа (VI—X ашә.). Аҟуа, 1983.

5. Анчабадзе З. В. История и культура древней Абхазии. Москва, 1964.

6. Анчабадзе З. В. Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв.). Сухуми, 1959.

7. Анчабадзе З. В. Дзидзария Г. А. Куправа А. Э. История Абхазии. Сухуми, 1988.

8. Аншба А. А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982.

9. Ардзинба В. Г. Нартский сюжет о рождении героя из камня. — Древняя Анатолия. Москва, 1985.

10. Бигуаа Валери. Аԥсны XIX ашәышықуса актәи азыбжазы.— «Алашара» № 3, Аҟуа, 1991.

11. Бигуаа Валери. Аԥсха даныкурга ашьҭахь. — «Алашара» №5, Аҟуа, 1991.

12. Бигуаа Валери. Аԥсны XIX ашәышықуса анҵәамҭазы. — «Алашара» № 9, Аҟуа, 1991.

13. Бигуаа Валери. Аԥсны XX ашәышықуса алагамҭазы. — «Алашара» № 1, Аҟуа, 1992.

14. Воронов Ю. Н. Диоскуриада—Себастополис—Цхум. Москва, 1980.

15. Воронов Ю. Н. Бгажба О. Х. Главная крепость Апсилии. Сухуми, 1986.

1. Гунба М. М. Аԥсны аҭоурых аочерккуа (I—X ашәышықуськуа). Аҟуа, 1982.

17. Гунба М. М. Абхазия в первом тысячелетии н. э. Сухуми, 1989.

18. Дзидзария Г. А. Торнау и его кавказские материалы XIX века. Москва, 1986.

19. Дзидзария Г. А. Народное хозяйство и социальные отношения в Абхазии (до крестьянской реформы 1870 г.). Сухуми, 1958.

20. Дзидзария Г. А. Восстание 1866 года в Абхазии. Сухуми, 1955.

21. Дзидзария Г. А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1982.

22. Дзидзария Г. А Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции. Сухуми, 1979.

23. Дзидзария Г. А. Советская власть в Абхазии в 1918 году. Сухуми, 1972.

24. Иванов Вяч. Вс. Об отношении хаттского языка к северо-западно-кавказским.— Древняя Анатолия. Москва, 1985.

25. Инал-ипа Ш. Д. Абхазы. Сухуми, 1965.

26. Инал-ипа Ш. Д. Вопросы этнокультурной истории абхазов. Сухуми, 1976.

27. История Абхазской АССР (1917—1937). Сухуми, 1983.

28. Лакоба Станислав. Очерки политической истории Абхазии. Сухуми, 1990.

29. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1. Сухуми, 1960.

30. Очерки истории Абхазской АССР, ч. 2. Сухуми, 1964.

31. Сагария Б. Е. Большевики Абхазии в годы Первой русской революции. Сухуми, 1977.

32. Сагария Б. Е. Образование и укрепление советской национальной государственности в Абхазии. Сухуми, 1981.

33. Сагария Б. Е. Советское строительство в Абхазии (1929—1937 гг.). Сухуми, 1986.

34. Салакая Ш. Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси, 1976.

35. Соловьев Л. Н. Памятники каменного века в Абхазии. Тбилиси, 1967.

36. Трапш М. М. Труды. 1—4 т. Сухуми, 1970—1975.

37. Шамба Г. Ҟ. Аԥсны археологиа, аочерккуа. Аҟуа, 1981.

38. Шамба Г. Ҟ. Аԥсны археологиатә баҟакуа. Аҟуа, 1988.

АХҚУА

Автор иҟнытә 3
1. Аҧсны аҧхьаӡатәи ауаажәларратә шьақугылашьаан . . 5
2. Ажәытәӡатәи аҧсуахылтцышьрақуа 8
3. Аҧсуахылтцшьҭрақуа антикатәи аепохаан 10
4. Аҧсны афеодалтә еизыҟазаашьақуа рцәыртцымҭаз . . . 13
5. Аҧсуаа шқьырсиантцәахаз 15
6. Аҧсуахылтцышьҭрақуа рыԑешеидыркылаз 19
7. Аҧсуаҳәынҭқарра 22
8. Аҧсны XI ашәышықуса инаркны XIII ашә. актәи азыбжаӡынӡа 25
9. Аҧсны XIII ашәышықуса аҩбатәи азыбжа инаркны XV ашәышықусанӡа 28
10. XVI—XVII ашәышықусқуа рзы Аҧсны иҟаз аполитикатә ҭагылазаашьа 32
11. XVII-XVIII ашәышықусқуа рзы Аҧсны иҟаз асоциалтә-економикатә еизыҟазаашьақуа 35
12. XVIII ашәышықусазы Аҧсны иҟаз аполитикатә ҭагылазаашьа 39
13. Аҧсны Урыстәыла ишадыртцаз 42
14. XIX ашәышықуса алагамҭазы Аҧсны иҟаз асоциалтә-економикатә ҭагылазаашьа 46
15. XIX ашә. 1-тәи азыбжазы Аҧсуа жәлар ретно-демокрафиатә ҭагылазаашьа зеиҧшраз 49
16. Қавказ иҟаз аибашьреи Аҧсни 54
17. Қавказтәи аибашьра иахҟьаны Аҧсны иҟалаз амхаҵьырра . 57
18. Аҧснытәи ахра шықургаз 64
19. 1866 шықусазы иҟаз аҧсуа жәлар рықугылара . . . 63
20. 1867 шықусазы иҟаз амхаҵьырра 67
21. XIX ашәышықуса а-70-тәи ашықусқуа рзы Аҧсны иҟалаз ареформақуа 70
22. 1877 шықусазы иҟаз аҧсуа жәлар рықугылара . . . 73
23. Аҧсны 1877—1878 шықусқуа рзы иҟаз Аурси аҭыркуеи реибашьраан 77
24. Амхаҵьырраду 80
25. XIX ашәышықусазы Аҧсны школонхахаз 83
26. XIX ашәышықуса анцәамҭазы Аҧсны иҟаз асоциалтә-економикатә ҭагылазаашьа 87

27. XIX ашәышықусазы Аҧсны иҟаз акультуратә ҧсҭазаара . 91
28. XX ашәышықуса алагамҭазы Аҧсны иҟаз асоциалтә-економикатә ҧсҭазаареи аполитикатә ҭагылазаашьеи . . . 94
29. Аҧсны актәи аурысреволиуциаан 96
30. Аҧсны Урыстәыла иҟаз абуржуазиатә-демократиатә револиуциақуа аҩба ирыбжьанакыз ашықускуа раан. . . 99
31. Аҧсны 1917 шықусазы Урыстәыла иҟаз ареволиуциақуа раан 102
32. Аҧсуа коммуна 105
33. Аҧсны ақыртуа ихаан 108
34. Аҧсны Асовет-мчра ацаапра шагаз 111
35. Аҵыхутәаажәа: иалкаатәузеи? 114

Ахархуара зызу атерминкуа 117

I. Аҭоурыхтә терминкуа 118
II. Агеографиатә терминкуа 125
III. Аеҭнонимкуа 125
IV. Амзахьызкуа 126

Валерий Леонардович Бигуаа.
История Абхазии (до 1921 года. Краткий курс)
Учебное пособие.

Акьыҧхьразы анапы акууп 1992 ш. нанҳәамза 12 азы.
Атипографиатә қьаад № 2. Аформат 84X108[1]/36. аа-кьыҧхьбҕьыцк
ыҟоуп. Атираж — 10 000. Аху — еилаӡарыла.

Аҟуатәи атипографиа. Ешба, 168.